

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

BƏKİR NƏBİYEVİN ELMİ-ƏDƏBİ İRSİ

İxtisas: 5716.01–Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi : filologiya

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Əsmər Dadaş qızı Hüseynova**

Elmi rəhbər: _____ **Rafiq Yusif oğlu Əliyev**
filologiya elmlər doktoru, professor

Bakı – 2021

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. BƏKİR NƏBİYEVİN ELMİ-NƏZƏRİ İRSİNİN ƏSAS MÖVZU VƏ PROBLEMLƏRİ	10
1.1. Bəkir Nəbiyevin tənqidçi-ədəbiyyatşünas fəaliyyətinin əsas mərhələləri. Tənqiddə ilk addımlar. Firidun bəy Köçərli irsinə yönələn elmi maraq.....	10
1.2. 60–70-ci illərin ədəbi prosesi Bəkir Nəbiyevin tənqidində	31
1.3. Mühəribə mövzusu təhlil və araşdırma hədəfi kimi	44
II FƏSİL. BƏKİR NƏBİYEV MİLLİ ƏDƏBİYYATLARIN TARİXİ TƏCRÜBƏSİ VƏ İNKİŞAF MEYİLLƏRİ HAQQINDA	57
2.1. Klassik irs və müasirlik.....	57
2.2. Ədəbi əlaqələr milli ədəbi fikrin tərəqqisində fəal qarşılıqlı təsir vasitəsi kimi	71
2.3. Tərcümə yaradıcılığı Bəkir Nəbiyevin elmi axtarışlarında	81
III FƏSİL. 80-Cİ İLLƏR VƏ MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ ƏRƏFƏSİNİN ƏDƏBİ PROSESİ BƏKİR NƏBİYEVİN TƏNQİDİNDƏ	93
3.1. Milli müstəqillik məfkurəsi: ədəbiyyat tarixinə və müasir ədəbi prosesə obyektiv baxışın formalaşmasında yeni metodoloji yanaşmaların zərurəti.....	93
3.2. Mühacirət ədəbiyyatına elmi münasibəti doğuran əsas amillər. İstiqlal şairlərinin yaradıcılığı Bəkir Nəbiyevin araşdırmalarında.....	104
3.3 Uşaq ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri Bəkir Nəbiyevin tənqidi irsində.....	114
NƏTİCƏ	126
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	131

Giriş

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Əsas Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən qoyulan milli-professional ədəbi tənqid təxminən bir əsr yarımliq tarixi inkişaf müddəti ərzində böyük yaradıcılıq yolu keçmiş, zəngin təcrübə və ənənələrə yiyələnmiş, ümumilikdə dövrün çağdaş ədəbi prosesini, ayrılıqda götürüldükdə isə ayrı-ayrı bədii fakt və hadisələri təhlil və dəyərləndirməyə cəhd göstərmiş, bir sözlə, bədii həqiqətlə həyatı gerçəkliyin əlaqə və vəhdəti istiqamətində özünəməxsus ictimai rəy forması kimi yetkin bir səviyyəyə gəlib çatmışdır.

Ədəbi-bədii təcrübə kimi, ədəbi-tənqidi düşüncə də ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində ədəbiyyatın və sənətin mövzu, ideya sənətkarlıq məziyyətlərinin təhlil və ümumiləşdirilməsində fəal yaradıcılıq axtarışları aparmış, yeni və mütərəqqi yanaşma üsullarına nail olmuşdur. Söz yox ki, ədəbi tənqidin inkişaf stixiyası dövrün cari ədəbi gedişatının səviyyəsindən aslıdır. Zəif və ölgün ədəbi proses ədəbi-tənqidi düşüncəyə fəal və işgüzar yaradıcılıq ovqatı və impulsu aşılması absurd bir gerçəklikdir.

Bu baxımdan iyirminci yüzülliğin 20-30-cu illərində və ondan sonrakı yaradıcılıq mərhələlərində ədəbi tənqidin axtarışlarında, bədii gerçəkliyi dəyər və qiymətləndirmə meyarlarında dövrün, zamanın siyasi-ideoloji təzyiq və basqılarından, xüsusi qərar və doktrinalarından irəli gələn yanaşmalar da mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Doğru olaraq ədəbi mübahisələr dövrü kimi xarakterizə olunan bu mərhələ əslində ədəbiyyatın və sənətin ideya-estetik prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində aparılan ciddi diskussiyaların, barışmaz mövqelərin, fikir ayrılıqlarının və çarpışmalarının qızgın şəkildə davam etdirilməsində ədəbi tənqidin fəal iştirakı onu təsdiqləyir ki, belə məqamlarda “hərəkət edən estetika” (V.Q.Belinski) öz imkanlarını səfərbər edir, əsil həqiqətin izah və şərhində özünəməxsus rol oynayır, bədii yaradıcılığın mahiyyəti, sənətin estetik xassəsi barədə özünün mötəbər mövqeyini nümayiş etdirir.

Bu mənada müharibə dövrü və ondan sonrakı dinc quruculuq illərində, xüsusən 50-60-cı illərdə ədəbi tənqid müəyyən məhdudiyyətlərə baxmayaraq, fəal və işgüzar yaradıcılıq axtarışları aparırdı.

Bir səciyyəvi cəhəti də xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi tənqidin tarixi inkişaf mərhələləri və ayrı-ayrı tanınmış nümayəndələrinin yaradıcılıq fərdiyyəti həmişə elmi-nəzəri fikrin diqqət mərkəzində olmuş, belə bir münasibət əvvəlki onilliklərdə də, milli müstəqilliyə qovuşduğumuz çağdaş mərhələdə də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Əslində ədəbi tənqiddən, tənqidi düşüncədən və tənqidçi şəxsiyyətindən bəhs etmək ədəbi prosesin keçmiş olduğu inkişaf yolunun xarakterindən, səciyyəvi məqamlarından, eyni zamanda real vəziyyətindən, dərk və qavrayışından danışmaq deməkdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvi, iki dəfə respublika Dövlət mükafatı laureatı Bəkir Əhməd oğlu Nəbiyevin (1930-2012) elmi-nəzəri fəaliyyəti, xüsusən bir tənqidçi-ədəbiyyatşünas kimi fəal və məhsuldar yaradıcılıq axtarışları ədəbi tənqidin təhlil və ümumiləşdirilməsi istiqamətində aparılan gərgin elmi mücadilənin altmış illik böyük bir dövrünü əhatə etməsi ilə əlamətdarlıq qazanır. Bu, sadəcə olaraq bir statistik göstəricisi kimi deyil, eyni zamanda, ədəbiyyat tarixçiliyi, ədəbi tənqid, ədəbi əlaqələr və tərcümə, uşaq ədəbiyyatı, mühacirət irsi və istiqlal poeziyasının tədqiqi istiqamətində alimin fundamental, zəngin yaradıcılıq fəaliyyətinin ardıcıl və fasiləsiz mahiyyəti haqqında kifayət qədər əyani təsəvvür yaradır.

Bu baxımdan Bəkir Nəbiyevin bir tənqidçi-ədəbiyyatşünas kimi uzunmüddətli elmi-nəzəri axtarışları əslində ədəbi-bədii təcrübənin, müasir ədəbi prosesin keçmiş olduğu yaradıcılıq təkamülünün öyrənilməsi, elmi ümumiləşdirmə predmeti seçilməsi yönündən ciddi maraq və əhəmiyyət kəsb edir. Alimin çağdaş ədəbi gedışatın inkişaf meyillərini, üslub təmayüllərini konseptual şəkildə izah və şərh edən ədəbi-tənqidi irsinin tədqiqini aktuallığını şərtləndirən amillər belə məqamlarda üzə çıxır.

Ədəbi tənqidin bir elmi-nəzəri sistem kimi tədqiqinə son onilliklərdə artan

maraq yalnız bu sahənin özünün təhlil və şərhilə məhdudlaşıb qalmır, belə bir paraleldə həmçinin ədəbi prosesin yaradıcılıq imkanları, real vəziyyəti də analitik təfəkkürün süzgəcindən keçirilir. Belə bir yanaşma tərzilə, bir-birini izləyən və tamamlayan bütövlük akademik Bəkir Nəbiyevin elmi irsində özünü bariz şəkildə nümayiş etdirirdi.

Bəllidir ki, həmişə fəal tənqidçi-ədəbiyyatşünas fərdiyyəti ilə seçilən Bəkir Nəbiyevin ayrı-ayrı kitab və monoqrafik tədqiqatları hələ onun sağlığında elmi-nəzəri fikirdə geniş rezonans doğurmuş, təqdiredici rəy və məqalələrlə yanaşı, müxtəlif vaxtlarda fərqli münasibətlərlə akademiklər Məmməd Cəfərin “Müəllif haqqında” [15], İsa Həbibbəylinin “Ədəbi tənqid ağırlıqlı ədəbiyyatşünas irsi” [31], Nizami Cəfərovun “Akademik Bəkir Nəbiyevin yaradıcılıq yolu” [16] məqalələri, Şamil Salmanovun “Tənqidçi və ədəbi proses” (Akademik Bəkir Nəbiyevin ədəbi-elmi fəaliyyəti və tənqidi görüşləri) [107], Əməkdar elm xadimi, professor Qəzənfər Paşayevin “Ədəbiyyatşünaslıq elmimizin patriarxi” [100], akademik Teymur Kərimlinin “Gözəllərin axıra qalmışı” [45], professor Vaqif Arzumanlının “Dəyərli ustad” [10], filologiya üzrə elmlər doktoru Məhəmmədəli Mustafayevin “Ədəbiyyatşünaslığımızın xan çinarı” [58], Esmira Fuadın “Bəkirnamə” [29] adlı kitab və monoqrafiyaları akademik Bəkir Nəbiyevin milli ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafındakı xidmətləri, bir tənqidçi kimi obyektiv və prinsipial meyarlarla çağdaş ədəbi prosesi dəyərləndirmə manerası haqqında müfəssəl bilgiler verir.

Şübhəsiz ki, bu siyahını bir qədər də genişləndirmək olar. Hər şeydən əvvəl, alimin elmi yaradıcılığına fəal maraq və münasibəti yuxarıda yığcam şəkildə verilən faktlar da kifayət qədər əks etdirmək iqtidarındadır. Bununla yanaşı, onu da xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, təqdim olunan dissetrasiya işi akademik Bəkir Nəbiyevin elmi-ədəbi irsini ilk dəfə sistemli şəkildə-problemlər üzrə araşdırmağı qarşıya məqsəd kimi qoyur.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini iyirminci yüzilliyin ikinci yarısının və xüsusən də milli müstəqillik illərinin tənqid və ədəbiyyatşünaslığı təşkil edir. Göründüyü kimi, olduqca böyük bir zaman kəsiyini əhatə edən bu dövr tənqid və ədəbiyyatşünaslığın inkişaf meyillərinin, yaradıcılıq axtarışlarının başlıca

istiqamətlərini kifayət qədər əks etdirmək gücündədir.

Tədqiqatın predmetini belə bir fəal və zəngin yaradıcılıq məcrasında məhsuldar fəaliyyət göstərən görkəmli tənqidçi-ədəbiyyatşünas Bəkir Nəbiyevin elmi-nəzəri irsi təşkil edir. Akademik Bəkir Nəbiyevin XX əsr və XXI əsrin ilk onilliyinə təsadüf edən yaradıcılığı özünün mövzu-problem dairəsinin geniş və əhatəli miqyası ilə seçilən, ədəbiyyatın və sənətin ən müxtəlif yaradıcılıq məsələlərini izah və şərh edən zəngin bir elmi-nəzəri irs və mənbə kimi bu gün də öz dəyər və əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Araşdırmanın əsas məqsədi bir tənqidçi-ədəbiyyatşünas kimi akademik Bəkir Nəbiyevin elmi irsinin ayrı-ayrı yaradıcılıq problemlərinə konseptual baxış ifadə edən məqamlarını sistemli şəkildə təhlilə yönəltməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıda göstərilən elmi problemlərin şərhini tədqiqatın vəzifəsinə çevrilmişdir:

- Akademik Bəkir Nəbiyevin yetişdiyi ədəbi-elmi zəminin və yaradıcılıq dövrünün xarakterik cəhətləri barədə əyani təsəvvür yaratmaq;
- Tənqidçi-ədəbiyyatşünas kimi Bəkir Nəbiyevin yaradıcı fərdiyyətini müəyyənləşdirmək;
- Alimin ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətindəki axtarışların məqsəd və vəzifələri barədə yekdil qənaət formalaşdırmaq;
- Bir tənqidçi kimi Bəkir Nəbiyevin poeziya, nəsr və dramaturgiyanın (teatrın) yaradıcılıq problemlərinə, bu sahələrin ayrı-ayrı fakt və hadisələrinə obyektiv və prinsipial mövqe sərgiləyən məqamlarını üzə çıxarmaq;
- Milli ədəbiyyatların tarixi təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi, qarşılıqlı ədəbi təsirin bu yöndə oynadığı mühüm rolun şərhini alimin elmi-ədəbi irsində izləmək;
- Klassik irsin müasir ədəbi-bədii düşüncəyə göstərdiyi təsiri ənənə və varislik prinsipləri məcrasında açmağı qarşıya bir məqsəd kimi qoyan alimin bu yöndəki elmi axtarışlarında yerini və mövqeyini aydınlaşdırmaq;
- Tərcümə sənətinin nəzəriyyəsi, tarixi təcrübəsi və praktik əhəmiyyəti məsələlərinin Bəkir Nəbiyevin məqalə və tədqiqlərində məxsusi yerinə diqqət

yönəltmək;

- Milli müstəqillik və istiqlal ideyasının bir məfkurə istiqaməti kimi müəyyənliyinə zəmin yaradan ədəbi şəxsiyyətlərə həsr olunan tədqiq xarakterli araşdırma və monoqrafiyaların müəllifi olmaq etibarilə Bəkir Nəbiyevin xidmətlərinə nəzər yetirmək;
- Mühacirət ədəbiyyatının və elmi irsinin tanınmış nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığı yönündə aparılan elmi axtarışların nəticəsi kimi meydana çıxan nümunələrin təhlilinə nail olmaq;
- Bəkir Nəbiyevin elmi yaradıcılığında uşaq ədəbiyyatı məsələlərini elmi-nəzəri təhlil müstəvisinə çıxarmaq;

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işi tarixi-müqayisəli və nəzəri-tipoloji metod əsasında hazırlanmış, tədqiqatın elmi problem və mahiyyətindən asılı olaraq tarixi-bioqrafik metodun verdiyi imkanlardan yeri gəldikcə yararlanılmışdır. Müasir tənqid və ədəbiyyatşünaslığın mövzu ilə bağlı olan elmi-nəzəri mənbə və qaynaqlardan, o cümlədən rus və dünya ədəbiyyatşünaslığının və tənqidi fikrinin nailiyyətlərindən faydalanmağa cəhd göstərilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar.

- Akademik Bəkir Nəbiyevin ədəbi – tənqidi irsində ideoloji amilin yeri və mövqeyi məsələsi diqqət mərkəzinə çəkilmiş, ifrat sosioloji təhlilin tənqidçinin yanaşma və dəyərləndirmə meyarlarına göstərdiyi təsir zəngin faktlar əsasında üzə çıxarılmışdır.
- Bir tənqidçi kimi Bəkir Nəbiyevin elmi – nəzəri irsində tarixilik və müasirlik prinsipi əsas müddəə kimi ön plana çəkilmişdir.
- Müstəqillik dövrünün ideya – estetik prinsiplərinin konseptual bir məfkurə istiqaməti kimi müəyyənləşməsində Bəkir Nəbiyevin xidmətləri üzə çıxarılmışdır.
- Tədqiqatda Bəkir Nəbiyevin ədəbi prosesin inkişaf meyilləri, yeni fakt və hadisələri barədə mülahizələri təhlil süzgəcindən keçirilir.
- Dissertasiya işində Bəkir Nəbiyevin elmi – nəzəri fəaliyyəti üçün xüsusi bir mərhələ kimi keçən əsrin 60-70-ci illəri götürülür, bu illərin ədəbi

prosesinin dəyər və qiymətləndirilməsində bir tənqidçi kimi onun nail olduğu məziyyətlər diqqət önünə çəkilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim olunan dissertasiyanın elmi yeniliyi aşağıdakı amillərlə şərtləndirilir:

- İlk dəfə Bəkir Nəbiyevin elmi-ədəbi irsi özünün bütün ədəbi-nəzəri yönləri ilə sistemli elmi-tədqiqat müstəvisinə gətirilir;

- Bu irsin ədəbiyyatşünaslıq tariximizdə yeri, ədəbi-nəzəri fikrin inkişafında rolu dəyərləndirilir;

- Bəkir Nəbiyev irsinin nəzəri-metodoloji istiqamətləri elmi-nəzəri meyarlarla araşdırılır;

- Onun tənqidi irsinin estetik təbiəti, ədəbi prosesdə rolu aşkara çıxarılır;

- Bəkir Nəbiyev elmi-ədəbi irsinin mövzu problemləri, tədqiqat nəticələri ədəbiyyat tarixçiliyinin müasir elmi konsepsiyaları kontekstində yenidən qiymətləndirilir;

- Akademikin elmi-ədəbi irsinin müasirlik əhəmiyyəti üzə çıxarılır.

- Tarixilik və müasirlik kateqoriyasının alimin elmi-nəzəri irsində aparıcı bir məziyyətə çevrilmə imkanları diqqət mərkəzinə çəkilir;

- Ədəbi proseslə ədəbi tənqidin qarşılıqlı münasibətləri fonunda Bəkir Nəbiyevin tənqidi irsinə xas olan məziyyətlər üzə çıxarılır;

- Alimin ədəbi əlaqələr və onun xüsusi bir növü kimi tərcümə sənətinin real vəziyyəti, təcrübi imkanlarına aydınlıq, elmi yəqinlik gətirən səciyyəvi cəhətlər ön plana çıxarılır;

- İstiqlal poeziyasının və mühacirət ədəbiyyatının araşdırılması yönündə alimin xidmətləri, nail olduğu başlıca xüsusiyyətlər aşkarlanır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya Azərbaycan ədəbi tənqidinin və ədəbiyyat tarixçiliyinin inkişafında müstəsna xidmətləri olan akademik Bəkir Nəbiyevin uzunmüddətli elmi fəaliyyəti milli ədəbi tarixi təcrübənin və çağdaş ədəbi prosesin kordinal problemlərinin öyrənilməsinə yönəldiyindən, bu zəngin tədqiqat xarakterli araşdırmalar XX əsrin və müstəqillik illərinin ümumi mənzərəsini əks etdirən mənbə kimi də mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının tədqiqat istiqamətlərinə uyğun olaraq yerinə yetirilmiş, tədqiqat işinin mövzusu Elmi Tədqiqatların Təşkili və Əlaqələndirməsi Şurasının Ədəbiyyatşünaslıq üzrə Problem Şurasında təsdiq olunmuşdur. Əldə edilən elmi nəticələr, dissertasiyanın əsas məzmunu, tədqiqat konsepsiyası Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Ali Attestasiya Komissiyasının müəyyənləşdirdiyi elmi jurnallarda, beynəlxalq konfranslardakı çıxışlarda öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatdan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini və ədəbi tənqid sahələrini ixtisas seçən araşdırıcılar, ali məktəblərin filologiya fakultəsinin bakalavr və magistr pillələrində təhsil alanlar üçün mühüm təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Dissertasiya işindən ali məktəblərdə dərs vəsaiti və seçmə fənlərdə və kurslarda isə metodik material kimi istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrası.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil və ayrı-ayrı elmi problemlərin izah və şərhini nəzərdə tutan paraqraflardan, tədqiqatın ümumi yekunlarını özündə əks etdirən nəticədən və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Tədqiqat işi ümumilikdə 245621 işarədən ibarətdir. Giriş 112026 işarədən, birinci fəsil 93263 işarədən, ikinci fəsil 70528 işarədən, üçüncü fəsil 62349 işarədən, nəticə isə 8055 işarədən ibarətdir.

I FƏSİL

BƏKİR NƏBİYEİN ELMİ-ƏDƏBİ İRSİNİN ƏSAS

MÖVZU VƏ PROBLEMLƏRİ

1.1. Bəkir Nəbiyevin tənqidçi-ədəbiyyatşünas fəaliyyətinin əsas mərhələləri. Tənqiddə ilk addımlar. Firidun bəy Köçərli irsinə yönələn elmi maraq.

Azərbaycan tənqid və ədəbiyyatşünaslığı keçən əsrin 20-30-cu illərində, Böyük Vətən müharibəsi və ondan sonrakı yaradıcılıq mərhələlərində siyasi-ideoloji yasaq və məhdudiyyətlərə baxmayaraq, çağdaş ədəbi prosesin inkişaf meyilləri, milli ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətində fəal elmi-nəzəri axtarışlar aparmış, ədəbi-tarixi təcrübənin tədqiqi sahəsində müəyyən nailiyyətlər qazanmışdır. Bu dövəmdə də əsası Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən qoyulan ənənənin davam və inkişaf etdirilməsi elmi-nəzəri fikirdə varislik prinsipinin qoruyub saxlanılmasına dəlalət edir. Bəllidir ki, Mirzə Fətəli Axundzadəyə qədər də tənqid (və ya ədəbi tənqid) anlayışı elmi-nəzəri dövriyyədə mövcud idi. O, ədəbi-tənqid fikri qabaqcıl xalqların yaradıcılıq təcrübəsi ilə uzlaşdırmaq ideyasını irəli sürərək onun ilk nümunələrini yaratmaq sahəsində təşəbbüsün müəllifi olmaq səlahiyyətinə sahib çıxdı. Ümumən, ədəbi tənqidin yaranması və təşəkkül tapması ideyası ətrafında ayrı-ayrı xalqların elmi-nəzəri fikrində bir-birindən fərqli mülahizələr mövcuddur. Məsələn, Leonid Frizman rus tənqidinin təşəkkülündən bəhs edərək yazır ki, *“Doğurdan da XIX əsrin üç onilliyini rus ədəbi tənqidinin yaranma mərhələsi hesab etmək olar”* [132, s.3].

Ədəbi-tənqidi fikrin bu dövəmdəki axtarışlarına münasibət bildirilən, onun ümumi mənzərəsinə aydınlıq gətirilən mülahizələrdə belə bir cəhəti yaxından izləmək mümkündür: *“Bu dövrdə yaranan diqqətəlayiq bədii əsərlərin təhlili, müzakirəsi və ümumiləşdirilməsi əsasında inkişaf edən ədəbi tənqidin sosialist realizminin nəzəri məsələlərindən tutmuş ədəbiyyatda müsbət qəhrəman, sənətkarlıq, dil və üslub*

məsələlərinə, ədəbiyyatımızın ideya saflığı, ayrı-ayrı janrların inkişafı, dramaturgiya və teatr, bədii tərcümə və sairəyə diqqəti artdı.

Ədəbi tənqidin elmi-nəzəri səviyyəsi, ədəbi hadisələri ümumiləşdirmək təcrübəsi və təhlil prinsipi, bədii yaradıcılıqda ictimai məzmun və forma məsələlərinə diqqət yetirilməsində də özünü göstərirdi” [25, s.152]. Şübhəsiz ki, bu prosesdə kifayət qədər yaradıcılıq təcrübəsinə malik olan tənqidçi-ədəbiyyatşünaslarla yanaşı, müharibədən sonrakı dinc quruculuq illərində - keçən əsrin 50-ci illərində tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsinə gələn gənclər də müəyyən rol oynayırdı.

Doğrudur, bu illərdə tənqid və ədəbiyyatşünaslıq ədəbi təcrübəyə süni şəkildə tətbiq edilən konfliktsizlik nəzəriyyəsinin yaratdığı buxov və çərçivələr çevrəsində fəaliyyət göstərmək məcburiyyətində qalır, həyatı gerçəkliklərin və insan talelərinin obyektiv baxımından bədii təqdimində, elmi təhlil və ümumiləşdirilməsində ciddi maneələrlə üzləşirdi. Uzun ömrü olmayan, ədəbi-bədii düşüncənin inkişaf stixiyasına tamamilə zidd olan bu təlimin fəsadlarının az vaxtdan sonra aradan qaldırılması belə bir gerçək həqiqətin təsdiqindən soraq verirdi.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Əməkdar Elm Xadimi, professor Bəkir Əhməd oğlu Nəbiyev (1930-2012) bu mərhələdə elmi-nəzəri fəaliyyətə başlayan tənqidçi-ədəbiyyatşünas nəslinin ardıcıl və davamlı yaradıcılıq axtarışları ilə seçilən nümayəndələrindən biri idi.

Akademik Bəkir Nəbiyevin altmış ildən artıq bir dövrün ədəbi prosesi və bütövlükdə ədəbi təcrübəsi haqqında qələmə aldığı tədqiqat xarakterli araşdırmalar, problem məqalə və resenziyalar həm də ədəbiyyatın ən müxtəlif yaradıcılıq problemlərinin öyrənilməsi istiqamətində aparılan axtarışların mövzu və problem dairəsi barədə yekdil təsəvvür yaratmaq gücündədir. Bir əlamətdar cəhət də odur ki, alimin bu illərdən başlayaraq ayrı-ayrı yaradıcılıq sahələrinə göstərdiyi elmi maraq daha sonrakı yaradıcılıq mərhələlərində ardıcıl və sistemli xarakter daşıyaraq müstəqil tədqiq istiqamətlərindən biri kimi formalaşmışdır ki, bu da onun tədqiq və araşdırmalarının mövzu və problem dairəsinin genişliyi barədə kifayət qədər fikir yürütməyə əsas verir.

Akademik Nizami Cəfərov bir tənqidçi-ədəbiyyatşünas kimi Bəkir Nəbiyevin elmi-nəzəri fəaliyyətinin mərhələləri haqqında irəli sürdüyü mülahizələr bu baxımdan diqqəti cəlb edir: *“Akademik Bəkir Nəbiyevin keçdiyi yarım əsrdən artıq intensiv, qaynar və hələ çox illər uğurla davam edəcək yaradıcılıq yolunun ən azı dörd mərhələsindən danışmaq olar:*

I mərhələ – 50-ci illərin əvvəllərindən 60-cı illərin əvvəllərinə qədər;

II mərhələ – 60-cı illərin əvvəllərindən 80-ci illərin ortalarına qədər;

III mərhələ – 80-ci illərin ortalarından keçən əsrin (və minilliyin) sonlarına qədər;

IV mərhələ – yeni əsrin və minilliyin əvvəllərindən sonra...” [16, s.189]

Əlbəttə, bu təsnifat bölgüsü obyektiv səciyyə daşıyır, bütövlükdə akademik Bəkir Nəbiyevin ümumi elmi-nəzəri fəaliyyətinin aparıcı mərhələlərini birmənalı şəkildə özündə ehtiva edir. Biz qarşıya qoyulan elmi araşdırmanın tələblərindən asılı olaraq müəllifin irəli sürdüyü təsnifat prinsiplərində yalnız bir onilliyi – 60-70-ci illəri ayrıca fərqləndirməyi zəruri hesab edirik ki, bu da mahiyyət etibarilə mükəmməl xarakter daşıyan təsnifat prinsiplərindəki mülahizələrdən tamamilə sərf-nəzər edilməsinə gətirib çıxarmır.

Keçən əsrin 50-ci illəri Bəkir Nəbiyevin elmi-nəzəri fəaliyyətində xüsusi bir mərhələdir. Bu mərhələni səciyyələndirən başlıca xüsusiyyət odur ki, alimin bir tənqidçi-ədəbiyyatşünas kimi müxtəlif yaradıcılıq sahələrinə elmi marağı bu mərhələdən etibarən daha məhsuldar və intensiv xarakter almağa başlayır, yeni yaranan ədəbi fakt və hadisələri ümumiləşdirərək təhlilə yönəltmək, bütöv halda çağdaş bədii gedişatın inkişaf meyilləri, üslub və sənətkarlıq axtarışları barədə əyani təsəvvür yaratmaq əsas məqsəd və niyyət kimi müəyyənləşir.

Tənqidçilik ümumilikdə Bəkir Nəbiyevin elmi-nəzəri fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir sahəsidir. Onun uzun illər bir tənqidçi kimi məhsuldar yaradıcılıq axtarışları çağdaş ədəbi prosesin inkişaf dinamikasını izləmək, yeni yaranan ədəbi nümunələrin mövzusu, ideyalar aləmi, ən əsası sənətkarlıq məsələləri ətrafında mühakimə yürütmək məqsədi daşıyırdı. Hətta tənqidçi xarakterinin səciyyəvi məqamlarını onun ədəbiyyat tarixi istiqamətindəki tədqiqatlarına və nəzəri mahiyyət

kəsb edən araşdırmalarına sirayət etdiyini təsdiqləyən mülahizələrdə bu özünü açıq-aydın göstərməkdədir.

Professor Şamil Salmanov özünün “Tənqidçi və ədəbi proses” (Akademik Bəkir Nəbiyevin ədəbi-elmi fəaliyyəti və tənqidi görüşləri) monoqrafiyasında alimin tənqidçi fəaliyyətindən və xarakterindən irəli gələn məqamların ədəbiyyat tarixçiliyi, ədəbiyyatşünaslıq kimi sahələrdəki araşdırmalarına əsaslı şəkildə sirayət edən, səciyyəvi keyfiyyətlər aşılaman məqamlara münasibət bildirərək belə bir qənaətə gəlirdi: *“Bəkir Nəbiyevin bir tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətini tənqidin və ədəbiyyatşünaslığın onun fəaliyyətində üzvi, ayrılmaz vəhdəti təşkil etmişdir. O, belə demək mümkünsə, tənqidçi olduğu qədər həm də ədəbiyyat tarixçisi və nəzəriyyəçisidir. Tarixilik və nəzərilik onun tənqidində də çox güclüdür. Lakin eyni zamanda o, ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarında da öz tənqidçilik xassəsini qoruyub saxlayır: ədəbi-tarixi fakt və prosesləri tənqidçi mövqeyindən, tənqidçi ehtirası ilə mənimsəyir və qiymətləndirir”* [107, s.48]. Belə bir əlamətdar yaradıcılıq məziyyətləri Bəkir Nəbiyevin elmi-nəzəri fəaliyyətinin bütün mərhələlərində özünü göstərən aparıcı keyfiyyət göstəricisi kimi üzə çıxır. Bu əlamət və təzahürlərin başlanğıcını alimin ilk yaradıcılıq mərhələsində bütün səciyyəvi cəhətləri ilə izləmək mümkündür.

Alimin tənqidçilik fəaliyyətini şərti olaraq poeziya, nəsr, teatr, dramaturgiya və incəsənət yönümlü digər sahələrə ayırmaq olar. Belə bir çoxcəhətlilik tənqidçinin vaxtilə mətbuat sahəsindəki fəaliyyəti ilə də izah oluna bilər. Şübhəsiz ki, qəzetçilik, mətbuat sahəsində çalışmaq günün real gerçəkliklərini həssaslıqla duymaq, müxtəlif xarakterli fakt və hadisələri operativ surətdə qiymətləndirmək siyasi-ideoloji amirlik dövrünün əsas tələblərindən biri idi. Bu digər sahələrlə yanaşı, ədəbi-mədəni mühitə və eyni vaxtda mədəniyyət və incəsənətlə bağlı hadisə və yeniliklərə də həssaslıqla münasibət bildirilməsini təxirəsalınmaz bir vəzifə kimi qarşıya qoyurdu. Siyasi-ideoloji təsisat sistemi və ictimai-tarixi zəmin beş illik ədəbi-publisistik fəaliyyəti dövründə və ondan sonrakı yaradıcılıq mərhələləri də nəzərə alınmaqla Bəkir Nəbiyevin tənqidçi fərdiyyətinə özünəməxsus fərdi keyfiyyətlərin aşılmasında mühüm rol oynamışdır.

Bəkir Nəbiyevin ilk mətbu yazısı hələ universitetin ikinci kursunda təhsil aldığı bir vaxtda – 1951-ci ildə işıq üzü görür. Bu barədə daha sonralar hazırlanan məlumat - soraq kitablarında yanlış, bəzən bir qədər yaygın göstərilən, mətbuat səhifələrində təsadüf edilməyən mətnlərin başqa tarixlərdə fərqli adlar və sərlövhələr altında təqdim olunması müəyyən dolaşıqlıq yaradır. Məsələn, müxtəlif vaxtlarda tərtib olunan biblioqrafik göstəricilərdə, alimin elmi fəaliyyətini əks etdirən biblioqrafiyalarda müəyyən uyğunsuzluq və üst-üstə düşməyən məqamlar belə faktlardandır. Həmin il elmə dərin marağı ilə seçilən gənc müəllifin iki məqaləsinin fərqli adlar və mövzular altında nəşr olunması belə yanlışlıqdan xəbər verir [Bax: 63, 66, 76, 130]. Biblioqrafik göstəricilərdəki bir-birini təsdiqləyən faktlarla bərabər, qeyri-dəqiq məlumatların olması da belə məqamlarda üzə çıxır.

Yazıçı Həsən Seyidbəylinin hekayələrinin təhlilinə həsr edilən “Dama dama göl olar...” adlı məqalə müəllifin yenidən mətbuat səhifələrində işıq üzü görən əsərləri izləmək, onlar haqqında obyektiv fikir bildirmək istəyindən soraq verirdi. Bu məqalə alimin biblioqrafiyalarında nədənsə “Kənd həkimi” kimi getdiyi halda, “Ədəbiyyat qəzeti”ndə həmin tarixdə “Dama dama göl olar...” sərlövhəsi altında başqa yazı işıq üzü görmüşdür.

Məqalədə ayrıca bir obrazın-neftayırma zavodunun rəisi Züleyxanın şəxsində “Qiymətli damcılar”da əsas qəhrəmanın şəxsi-mənəvi keyfiyyətlərinin açılış və dərinə cəhd göstərilir. Əlbəttə, bu yazıda təsviri fon təhlili bir qədər üstələsə də, o dövrün gənc tənqidçisinin diqqəti cəlb edən yaradıcılıq məziyyətlərini: bədii fakta yanaşma tərzindəki cəsarət və prinsipial məqamları da kifayət qədər nümayiş etdirirdi. Məsələn, əsərdə süjet və hadisələrin dinamik inkişafını sxematizmə gətirib çıxaran təfərrüatlara müəllifin münasibəti bu baxımdan inandırıcı təsir bağışlayırdı. Bunun daha çox əsərdə Şəfiqə və Zeynalla bağlı təsvirlərdə üzə çıxmasına diqqət yetirən tənqidçi belə bir qənaətə gəlirdi ki: *“Qiymətli damcılar” hekayəsində Şəfiqə ilə Zeynalın münasibəti əsərdə süjet xəttinin ümumi inkişafı ilə bağlanmadığından onların görüş səhnələrinin təsviri havadan asılı qalmışdır, hətta bəzən bu iki gəncin bir-birinə olan məhəbbətini ifadə etmək xatirinə süjet xəttinin inkişafına mane olan səhnələr verilir*” [66].

İstehsalat prosesində baş verən qəzanın aradan qaldırılması yollarının axtarılıb tapılması əvəzinə, Züleyxa ilə mühəndis Mustafanın münasibətlərini uzun-uzadı müzakirə etmə səhnələrini tənqidçi doğru olaraq təbii hesab etmir, belə bir cəhdin mövcud situasiya ilə heç bir əlaqəsi olmadığına diqqəti yönəldirdi. Bu yazı şübhəsiz ki, hələ kifayət qədər püxtələşməmiş bir qələmin məhsulu idi. Ancaq bununla yanaşı, məqalədə nəzərə çarpan qüsurları, yazıçının həyati gerçəkliklərə münasibətindəki səthi və yanlış təsəvvürləri üzə çıxarmaq cəhdləri ədəbi tənqiddə cəsarətli bir gəncin gəlişindən xəbər verirdi. Maraqlı doğuran bir cəhət də ondan ibarət idi ki, gənc müəllif təhlil etməyi qarşıya bir məqsəd kimi qoyduğu hekayələri mətbuat səhifələrindən - o dövrün aparıcı və nüfuzlu jurnallarından olan “İnqilab və mədəniyyət”dən (indiki “Azərbaycan” jurnalında - Ə.H.) izləyirdi ki, bu da gələcəyin tanınmış tənqidçisi kimi şöhrətlənən Bəkir Nəbiyevin elə o vaxtdan ədəbi prosesə fəal münasibətinin davamlı və ardıcıl xarakter daşması ənənəsinin tarixi başlanğıcını dürüst nişan verir. Bu illərdə qələmə alınan məqalə və resenziyalar Bəkir Nəbiyevin yeni yaranan poeziya nümunələrinə, nəsr və dram əsərlərinə, ədəbi əlaqələrə və tərcümə məsələlərinə, kino və teatra, incəsənətin digər sahələrinə mütəmadi maraq göstərdiyini təsdiqləyən faktlar kimi də diqqəti cəlb edir.

Müasir poeziyanın sənətkarlıq məsələləri, yeni yaranan poetik nümunələrdə ənənə və novatorluq kimi prinsipial meyarların bir ədəbi-estetik kateqoriya kimi yaradıcılıq təcrübəsində yararlılığı məsələsinin ön plana çəkilməsi Bəkir Nəbiyevin elmi-nəzəri fəaliyyətinin 50-60-cı illərində qələmə alınan məqalə və proses yazılarında özünün kifayət qədər əsaslandırılmış elmi şərh və təfsirini tapırdı. Bu mərhələdə tənqidçinin poeziyanın yaradıcılıq problemlərinə həsr olunan çoxsaylı məqalə və rəylərində müasirlik duyğusunun sənətkarın həyati gerçəkliklərə və insan amilinə, onun qurub-yaratmaq qüdrətinə fəal münasibətinin ön mövqeyə çəkilməsinə həssaslıqla yanaşılması da nəzərə çarpan məziyyətlərdən birinə çevrilirdi. Bu, müəllifin 50-60-cı illər poeziyasının real mənzərəsini təhlil edən yazılarında özünü bütün təfərrüatları ilə nümayiş etdirirdi. Elmi-nəzəri fəaliyyətə başladığı vaxtdan 60-cı illərə qədərki birinci mərhələdə Bəkir Nəbiyev poeziyanın yaradıcılıq problemlərinə həsr olunan çoxsaylı məqalələrlə mətbuat səhifələrində çıxış edir, yenicə işıq üzü görən kitablar haqqında

resenziyalar qələmə alır. Bu illərdən başlayaraq poeziyanın yaradıcılıq problemləri, bu sahənin real vəziyyəti, üzləşdiyi çətinliklər bir tənqidçi kimi Bəkir Nəbiyevin ədəbi-tənqidi məqalələrində obyektiv və prinsipial mövqedən ümumiləşdirilərək təhlil olunur. Real faktlardan çıxış edilərək yeni yaranan ədəbi nümunələrin sənətkarlıq məziyyətlərini üzə çıxarmaq, müasir şeirin qarşısında duran vəzifələri prinsipial meyarlar əsasında dəyərləndirmək tənqidçinin bu illərdə araya-ərsəyə gələn məqalələrində əsas məqsəd kimi müəyyənləşirdi.

Bəkir Nəbiyevin ədəbi tənqidin çevik janrlarından biri olan resenziyaya məxsusi önəm verməsi də təsadüfi deyildi. Bu janr və ona məxsus struktur özəlliklər tənqidçinin öz potensialını, yaradıcılıq imkanlarını ifadə etmək üçün daha əlverişli və münasib görünürdü.

Poeziyaya həsr olunan ilk məqalələrində Bəkir Nəbiyev 50-ci illərdə işıq üzü görən yeni kitab və məcmuələri, xüsusən epik səpkidə qələmə alınan nümunələri təhlil etməyə təşəbbüs göstərir, bu istiqamətdə əyani təsəvvür yaradan mülahizələr irəli sürürdü. Məsələn, şair Osman Sarıvəllinin “Ana” poeması” haqqında qələmə alınan məqalə bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Müəllif poemanın mövzu və ideya-sənətkarlıq məziyyətlərinə xüsusi həssaslıqla yanaşaraq şairin cəmiyyət və insan münasibətlərinin fərqli ictimai-siyasi quruluşlardakı mənzərəsinə fəal vətəndaşlıq mövqeyindən dəyər verməsini təqdir etməklə yanaşı, analıq hissinin bütün dövrlər və cəmiyyətlər üçün dəyişməzliyi məsələsinə baxış və yanaşmada buraxılan ziyanlı meyilləri əsərin əsas qüsurlardan biri hesab edirdi.

Kapitalist dünyasının və burjuaziyanın tipik nümayəndələri kimi Briker və Deviçin simasında Amerika cəmiyyətində baş verən ziddiyyətləri əks etdirən poemada ana obrazı kimi verilən Nellinin keçirdiyi narahat düşüncə və tərəddüdlərə münasibətdə yol verilən nöqsanlar son dərəcə inandırıcı təsir bağışlayır, tənqidçi irəli sürdüyü mülahizələri dəlil və sübutlarla əsaslandırmağa nail olurdu. Bunu məqalədən gətirilən aşağıdakı tezisvari müddəalar əyani şəkildə təsdiqləməkdədir: *“Birinci nöqsan poemanın əsas qəhrəmanı – ana surətinin natamamlığındadır. Poemanın ilk səhifələrindən ananı mübarizədə tərəddüd göstərməyən, öhdəsinə düşən şərəfli vəzifəni layiqincə yerinə yetirən fədakar bir qadın kimi tanıyıırıq. Lakin mister Brikerin uşaq*

almağa gəlidiyi səhnədə ana çox müti, hətta balalarını satmağa razı olan bir qadın kimi verilir. Xarakterin belə “əlüstü” dəyişməsi oxucuları inandırır” [60].

Məqalədə oxucunun əsərin ideyalılığında, sənətkarlıq nöqteyi-nəzərindən bitkin bir şəkil almasında maraqlı tərəf kimi “iştirakı” da diqqəti cəlb edən məqamlardan xəbər verir. Digər bir xarakterik cəhət də məqalənin obyektiv və prinsipial arqumentlərə istinadına təminat yaratmışdır. Belə bir yanaşmada təsvir və təhkiyədəki məntiqi ardıcılığın qorunub saxlanılmasına nə dərəcədə riayət olunması kimi situativ məqamlara əhəmiyyətli dərəcədə yer verilməsi məsələyə obyektiv münasibətin gerçəkləşdirilməsinə əlverişli zəmin yaradır. Əsərdəki obrazları belə bir müəmmaların açılışına cəlb etmək də məqalənin orijinal struktur keyfiyyətlərə malik olduğunu kifayət qədər görüntüyə gətirir: *“Maraqlıdır ki, əsərin başqa surətləri də buna inanmırlar. Onlardan biri belə deyir:*

*–Yox, yanırsınız, tanıdım onu,
Bilmək istəsəniz kim olduğunu
Sonra danışaram... Uşaq satmaz o,
Ölər namusunu çölə atmaz o...” [60]*

Mədinə Gülgünün “Yadigar üzük” adlı şeirlərdən və bir poemadan ibarət kitabçasında toplanan nümunələrin mövzu dairəsi, ictimai mündəricəsi ilə bağlı tənqidçinin gəldiyi qənaətlər mövcud ictimai şəraitin siyasi-ideoloji müddəaları işığında təhlil müstəvisinə çıxarılmasına baxmayaraq, burada dünyada və Yaxın Şərq ölkələrində baş verən azadlıq və istiqlal mübarizəsinə poeziyanın münasibəti ən müxtəlif rakurslardan dəyərləndirilir, haqq və ədalət uğrunda, müstəmləkə quruluşundan azadlıq və istiqlal mübarizəsinə kimi keçilən mücadilənin poetik mənzərəsini yaradan nümunələri təqdir edir, bu örnəklər içərisində Cənubi Azərbaycanda baş verən mübarizələrlə dolu səhnələrin təsvirini də bu baxımdan əlamətdar fakt kimi dəyərləndirməyə nail olur. Şairin yaradıcılığında aparıcı bir məziyyətlər kimi özünü göstərən yüksək obrazlılığın, bədii təsvir vasitələrinin hesabına reallaşmasına məqalədə münasibət bildirilməsi də təbii və inandırıcı təsir bağışlayır. Bununla yanaşı, tənqidçi Mədinə Gülgünün yaradıcılıq imkanlarından aşağı olan şeirlərin zəif və sənətkarlıq baxımından qənaətbəxş olmayan tərəflərini də diqqətə çatdırır. Şeirlərdə nəzərə

çarpan özünü təkrar hallarını “Tarla düşərgəsində” və “Nə bəxtiyarsan” adlı nümunələrin əsasında müəyyənləşdirən tənqidçinin sual şəklində qoyduğu məsələlər də son dərəcə düşündürücü və aktual səslənir: *“Deyə bilərlər ki, nə üçün başqa cəhətlərini deyil, məhz təkrarlardan bu qədər bəhs olunur? Hər şeydən əvvəl ona görə ki, təkrar bu iki şeir üçün səciyyəvi nöqsandır. Bir də ona görə ki, gətirdiyimiz misallar Mədinənin son şeirləri üzərində məsuliyyətlə işləmədiyini sübut edir. Belə olduğu üçün də həmin şeirlər sənətkarlıq cəhətdən yüksək səviyyədə deyil, solğun və zəif çıxmışdır”* [97, s.139]. Üzərində yetərincə dayanılan məqalələrdən də hasil olan nəticə budur ki, Bəkir Nəbiyevin bu illərdəki poeziya ətrafındakı axtarışlarının mahiyyətində sənətkarlıq məsələlərinin dayanması heç də təsadüfi deyildi. Belə bir cəhət tənqidçinin Hüseyn Hüseynzadənin (Hüseyn Arifin) “Rus dili müəlliməsi”, İslam Səfərlinin “Bahar nəğməsi” və Gəray Fəzlinin “Ölkəm”, Adil Babayevin “Şeirlər” və Xəlil Rzanın “Sevən gözlər” kitabları ilə bağlı resenziyalarında görmək mümkündür. Bu mərhələdə qələmə alınan məqalələrdən birində tənqidçi orijinal yaradıcılıq dəsti-xətti ilə seçilən Əli Kərimin poetik axtarışlarını təhlilə cəlb edir və onu ümid verən şair kimi dəyərləndirir. Keçən əsrin 50-ci illərinin ortalarında qələmə alınan bu yazı o dövrün gənc tənqidçisi olan Bəkir Nəbiyevin mülahizələrindəki uzaqgörənliyi kifayət qədər nümayiş etdirməkdədir.

Onilliyin sonlarına yaxın Bəkir Nəbiyev gənc ədəbi qüvvələrlə bərabər, kifayət qədər poetik düşüncəyə malik şairlərdən Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Zeynal Xəlil, Əhməd Cəmil kimi müxtəlif üslubi təmayüllərin təmsilçiləri olan şairlərin yaradıcılıq axtarışlarını ümumiləşdirmə predmeti seçir, hər bir sənətkarın fərdi siması, sənətkarlıq məziyyətləri barədə əyani təsəvvür yaradılmasına cəhd göstərməyə çalışır. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, 50-ci illərin sonlarında qələmə alınan məqalələr əvvəlki illərin yazılarından öz sanbal və səviyyəsinə görə seçilir, tənqidçinin yaradıcılıq axtarışlarının tədricən püxtələşmə və kamillik dərəcəsini də kifayət qədər əks etdirirdi. Əslində adları sadalanan sənətkarların yaradıcılığına baxış və münasibət Azərbaycan şeirində aparıcı istiqamət kimi formalaşan iki mühüm xəttin və təmayülün təhlilə cəlb edilməsi ilə diqqət çəkir. Burada ənənəvi yaradıcılıq təcrübəsindən irəli gələn şeir təmayülü ilə yanaşı, novator və yenilikçi mahiyyəti ilə seçilən sərbəst vəzndə

yaradılan poetik nümunələr müqayisə müstəvisinə çıxarılır, hər iki istiqamətin (təmayülün) xarakterik cəhətləri ön plana çəkilir, üslubi baxımdan sənətkar fərdiyyətinə məxsus səciyyəvi cizgilər üzə çıxarılır. Bəkir Nəbiyevin bu məsələ ilə bağlı qələmə aldığı məqalə əslində 1957-ci il avqust ayının 3-dən 5-nə kimi Tələbələrin və gənclərin Moskvada keçirilən altıncı Ümumittifaq festivalından qələmə alınmış qeydlərdir. Ancaq buna baxmayaraq, bədii yaradıcılıq təcrübəsi üçün son dərəcə vacib hesab olunan bu iki ədəbi, nəzəri-estetik kateqoriyaya münasibətin müəllif tərəfindən həm keçmiş ümumittifaq miqyasında, həm də dünya çapında izlənilməsi yönündən mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Beynəlxalq ədəbiyyatçılar seminarından hazırlanan qeydlərdə kifayət qədər yaradıcılıq imkanlarına malik olan dünyanın müxtəlif ölkələrindən gələn yazıçı və ədəbiyyatşünasların problem ətrafında fikir mübadiləsi aparması, ümumilikdə gəlinən ortaq nəticələrə münasibət bildirilməsi diqqət mərkəzinə çəkilir. Keçmiş SSRİ ilə bərabər, Amerika Birləşmiş Ştatlarını, Almaniya Federativ Respublikasını, İngiltərəni, Çexoslovakiyanı, Hindistanı, İraqı və digər ölkələri təmsil edən iştirakçıların sırasında qocaman rus yazıçısı Konstantin Fedinin, böyük türk şairi Nazim Hikmətin, sülh uğrunda yorulmaz mübariz, braziliyalı Jorji Amadunun, Qvatemalanın tanınmış şairi Migel Anxel Asturiaesin və digər çıxışçıların gəldiyi qənaətlər tezis şəklində ümumiləşdirilir, problem ətrafında fikir mübadiləsinin əhəmiyyət doğuran tərəfləri barədə əyani təsəvvür yaradır. Məsələn, Beynəlxalq tədbirdə səsləndirilən fikirlərdən biri də milli ədəbiyyatların tarixi inkişafı üçün son dərəcə aktualıq qazanan bir məsələnin qaldırılması ilə əlamətdarlıq qazanır: *“Gənc yazıçı kimdən öyrənməli, kimi izləməli, kimdən nümunə götürməlidir? Keçmiş irsin hansı cəhətləri onu özünə cəlb edir və nəhayət, necə yazmaq lazımdır ki, keçmişdə yazılanların təkrarı olmasın? Bu məsələləri qəti müəyyənləşdirmədən yaradıcılıq aləmində dolanmaq çətindir. Lakin novatorluq, ümumiyyətlə, ənənəni inkar edirmi? Əlbəttə, yox! Bu sözün əsl mənasında novatorluq, yazıçını tərbiyə edib yetişdirən xalqın ən gözəl ədəbi ənənələrini yaradıcı surətdə mənimsədikdən sonra meydana çıxır”* [70]. Bu mülahizələrdən də göründüyü kimi, ənənə və novatorluq həm də tarixiliklə müasirliyin əlaqə və münasibətini, qırılmaz vəhdətini tənzimləyən zəruri vasitələrdən biri kimi bədii fikrin inkişafında

fəal rol oynadığını, beləliklə, dəyişməz və əvəzolunmaz bir funksiyanı yerinə yetirən anlayış kimi xüsusi əhəmiyyət daşıdığını təsdiqləməkdədir. Məsələnin bu tərəfinə toxunulan yekun qeydlərdə belə bir cəhət ön plana çəkilir: *“Deməli, ənənə və novatorluq anlayışları heç zaman bir-birinə qarşı qoyula bilməz və onlardan biri digərini heç vaxt inkar edə bilməz. Yaradıcılıqda yeni forma uğrunda mübarizə uzun əsrlər boyu olmuş və həmişə də davam edəcəkdir ki, bu, hələ öz-özlüyündə tam novatorluq demək deyildir. Əsl novatorluq, hər şeydən əvvəl, bizi əhatə edən yeni aləmi, hər gün, hər saat dəyişib inkişaf edən yeni dünyanı, habelə insanlarda özünü göstərən ən yeni keyfiyyətləri yaradıcı surətdə mənimsəyib inikas etdirməkdən ibarət olmalıdır”* [70].

Bu mərhələdə bədii nəsrin yaradıcılıq axtarışları, üslub təmayülləri və sənətkarlıq məsələləri də Bəkir Nəbiyevi eyni dərəcədə düşündürürdü. Yeni ədəbi qüvvələrin qələmindən çıxan nümunələrdən başlamış, müəyyən ədəbi təcrübəyə malik yazıçıların əsərlərindən çıxış edərək fikir yürütmək onun icmallarında və resenziyalarında dərsliklər üçün portret elmi oçerklərdə özünün geniş şərhini tapır. Tənqidçinin hekayə janrının inkişaf dinamikası ilə bağlı təəssürat və düşüncələrində diqqətçəkici bir məqam da ondan ibarət idi ki, o, hekayənin milli ədəbi-bədii təcrübədə uzun müddət aparıcı yerlərdən birini tutmaq ənənəsini xatırlatmaqla, yeni yaranan nümunələr üçün də belə bir məziyyətlərin aparıcı xətt kimi müəyyənləşdirilməsi zərurəti üzərində təhlillər aparır.

SSRİ Yazıçılarının II qurultayından sonrakı bir dövrdə hekayəyə artan intensiv marağı Süleyman Rəhimov, Mir Cəlal, Yusif Şirvan, Sabit Rəhman, Seyfulla Şamilov, İlyas Əfəndiyev və Hüseyn Şərifov kimi kifayət qədər yaradıcılıq təcrübəsinə malik olan yazıçıların yaradıcılığı əsasında izləyən müəllif eyni vaxtda bu sahədə ilk qələm təcrübələri ilə çıxış edən gənc ədəbi qüvvələrin mətbuat səhifələrində dərc olunan nümunələrindən çıxış edərək ümumi mənzərənin aparıcı meyillərini müəyyənləşdirməyə müvəffəq olur. Bəkir Nəbiyev o dövrdə öz hekayələrini nəşr etdirən müəlliflərdən Nağı Nağıyevin, Şəmsəddin Abbasovun, Hüseyn Şərifovun və Hüseyn İbrahimovun hekayələrində nəzərə çarpan qüsurlara obyektiv baxımdan qiymət verməsi təbii və inandırıcı təsir bağışlayırdı: *“N.Nağıyevin*

“Əmioğlular” və “İşlər şuluqdur”, Ş.Abbasovun “Əzim dayının başına gələnələr”, H.Şərifovun “Dostum Eyvazov” və “Qəhrəman Qüdrətov” hekayələri və bir sıra başqa hekayələr bədii əsər kimi çox zəifdirlər. Bu hekayələrin əsasında müəyyən bir əhvalat, müəyyən bir hadisə durur; müəlliflər bu hadisə və əhvalatları vermək üçün süjet qurmağa çalışırlar. Belə hekayələri oxuyub bükürsən, onlarla sənin arandakı təmas da bununla qurtarıb gedir. Nə qədər zehninə güc verirsən ki, hekayələrdən tam və mükəmməl bir bədii obrazı xatırlayasan, mümkün olmur” [98, s.219].

Hekayə janrının tələbləri baxımından o dövrün gənc yazıçılarından biri olan Bayram Həsənovun yaradıcılıq axtarışlarına münasibət bildirilməsi də belə meyar və prinsiplərdən çıxış edilərək gerçəkləşirdi.

Bədii nəsrin povest və roman kimi epik səpkili janrlarda yaradılan nümunələrin təhlili də bu illərdə Bəkir Nəbiyevin məqalələrində əsas diqqət mərkəzinə çəkilən problemlər sırasında idi. Yazıçılardan Yusif Əzimzadənin “İkinci həyat”, Salam Qədirzadənin “Sarmaşıklı aynabənd” povestləri, Süleyman Rəhimovun “Şamo”, Əlfi Qasimovun “Adilənin taleyi” kimi romanları barədə irəli sürülən mülahizələrdə obyektiv səciyyə daşıyan məqamlarla yanaşı, müəllifin dövrün siyasi-ideoloji yanaşmalarından və konyukturasından kənara çıxma bilməmək cəhdlərini də kifayət dərəcədə əks etdirməkdədir.

Ayrı-ayrı mətbuat orqanlarında jurnalist kimi fəaliyyət göstərmək Bəkir Nəbiyevin yazı və üslub manerasına müəyyən dərəcədə öz təsirini göstərir, fikrin səlis ifadəsi, emosional və axıcı publisistik pafos Bəkir Nəbiyevin təkcə jurnalist kimi fəaliyyətinə sirayət etmir, bu cəhət həmçinin bir tənqidçi kimi onun ədəbi-tənqidi məqalələrinə də öz təsirini göstərirdi. Maraqlı doğuran bir cəhət də odur ki, belə bir yaradıcılıq məziyyətinə tənqidçi bütün elmi-nəzəri fəaliyyəti boyu sadıq qalır.

Keçən əsrin 50-ci illərinin sonlarına yaxın Bəkir Nəbiyevin elmi-nəzəri fəaliyyətində cari ədəbi proseslə yanaşı, ədəbiyyat tarixi istiqamətində aparılan tədqiqatlara da geniş yer ayrılır. Belə ki, o, 1957-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universitetinin – Ə.H) aspiranturasına qəbul olunur. Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının aspirantı kimi o, professor Cəfər Xəndan Hacıyevin rəhbərliyi altında “Fəridun bəy Köçərlinin həyat və yaradıcılığı” mövzusunda namizədlik

dissertasiyası üzərində çalışır. Şübhəsiz ki, belə bir tədqiqat üzərində işləmək onu ədəbi tənqidlə yanaşı ədəbiyyat tarixi ilə bağlı elmi axtarışlara da sövq edir. Əlbəttə, tədqiqat istiqamətinin xarakter və səciyyəsiindən asılı olaraq bu illərdən etibarən onun ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətində fəaliyyət göstərməsi əslində heç də ədəbi tənqiddən uzaqlaşma faktı kimi qiymətləndirilə bilməz.

Məlum olduğu kimi, Bəkir Nəbiyevin namizədlik dissertasiyası kimi üzərində işlədiyi “Firidun bəy Köçərlinin həyat və yaradıcılığı” mövzusunda tədqiqatı mahiyyət etibarilə həm ədəbiyyat tarixçiliyi baxımından, həm də milli tənqidi fikrin XIX əsrin sonları və iyirminci yüzilliyin ilk onilliklərindəki ümumi mənzərəsini izləməyi qarşıya bir məqsəd kimi qoyurdu ki, bu da əslində bir-birini tamamlayan, bir-birinə dəstək olan elmi sahə və istiqamətlər arasındakı əlaqə və bağları, üst-üstə düşən məqamları və qarşılıqlı münasibətləri faktlarla, zəngin ədəbi-bədii materiallardan çıxış etməklə müəyyənləşdirilməsinə kifayət qədər zəmin yaradırdı. 50-ci illərin sonlarına yaxın Bəkir Nəbiyevin üzərində işlədiyi namizədlik dissertasiyasının əsas tədqiqat istiqaməti ilə bağlı “Firidun bəy Köçərli Füzuli haqqında” [78], “Görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli” [71], “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”nın yazılması və nəşri tarixi” [61], “Firidun bəy Köçərli xalq müəllimi haqqında”, [79] “Firidun bəy Köçərli və rus ədəbiyyatı” [82] və “Firidun bəy Köçərlinin pedaqoji fikirləri haqqında” [81] adlı elmi məqalələri nəşr olunur ki, bu da proses yazıları ilə yanaşı, həm də onun ədəbiyyat tarixçiliyi sahəsi ilə bağlı elmi axtarışları barədə müəyyən təsəvvür yaradır.

Nəşr olunan bu elmi məqalələr həm də Bəkir Nəbiyevin üzərində mütəmadi olaraq işlədiyi namizədlik dissertasiyası tədqiqat istiqamətlərini də göründüyü kimi, hərtərəfli və dolğun şəkildə əks etdirməkdədir.

Beləliklə, Bəkir Nəbiyev keçən əsrin 60-cı illərinə dövrü mətbuat səhifələrində işıq üzü görən yüz iyirmiyə qədər məqalə və resenziyaların, müxtəlif mövzularda qələmə alınan publisistik qeydlərin və yazıların müəllifi kimi qədəm qoyur, üzərində işlədiyi dissertasiya işini uğurla müdafiə edir.

Dissertasiya işində Firidun bəy Köçərlinin həyatı, pedaqoji fəaliyyəti, ədəbi-tənqidi görüşləri və “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” kimi problemlər elmi

təhlil və münasibət hədəfi seçilir ki, bu da görkəmli pedaqoqun, tənqidçi və ədəbiyyat tarixçisinin məşğul olduğu əsas sahə və istiqamətlər barədə müfəssəl qənaət yaradır.

Məlumdur ki, hər bir şəxsiyyətin formalaşmasında mühit amili mühüm rol oynayır, onun fikri inkişafına təkan verən zəruri bir vasitəyə çevrilir. Bu mənada Firidun bəy Köçərlinin həyatı, yetişdiyi mühit barədə, pedaqoji sahədə əvəzolunmaz xidmətlərinə dissertasiya işində kifayət qədər yer ayrılması onun bir şəxsiyyət kimi inkişaf və təkamül yolunu izləmək baxımından da təbii və qanunauyğun görünür. Müəllif məhz şəxsiyyət amilindən çıxış edərək Firidun bəy Köçərlinin ümumi fəaliyyətinin milli-mənəvi və humanitar düşüncəyə fayda gətirəcək məqamlarına geniş yer ayırır. Bu fəsildə qaldırılan, elmi izah və şərhinə cəhd göstərilən məsələlərə münasibət bildirilərkən Bəkir Nəbiyev zəngin arxiv materiallarından yararlanır, bu sahə üzrə aidiyyəti araşdırmalarla müqayisə və paralellər aparmağı məqsəduyğun hesab edir ki, bu da məlum avtobioqrafik fakt və qeydlərin özünə obyektiv elmi baxış və münasibətin zərurəti barədə müəyyən fikir söyləməyə əsas verir. Məsələn, Firidun bəy Köçərlinin Gürcüstan SSR Mərkəzi Dövlət arxivi, fond 422, siyahı I, inventar 5639, “Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının müəllimi F.Köçərlinin xidməti haqqında formulyar siyahı”dan istifadə etməklə, böyük maarifçinin həyatı və pedaqoji fəaliyyəti haqqında ən zəruri məlumatlar üzə çıxarılır. Yaxşı haldır ki, dissertasiya işinin bu fəslində vaxtilə Firidun bəy Köçərlinin məşhur “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”nın birinci cildində verilən “F.Köçərlinin müxtəsər tərcümeyi-halı” adlı avtobioqrafik yazı ilə yanaşı, Fərhad Ağazadənin “F.Köçərlinin bioqrafiyası”, yazıçı-ədəbiyyatşünas, professor Mir Cəlal Paşayevin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” (1905-1917) adlı doktorluq dissertasiyasının “F.Köçərli” bölməsi tədqiqatçı tərəfindən müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilir, bir-birini təsdiqləyən faktlar, yeni əldə edilən materiallar arxiv sənədləri yeni elmi yanaşma, münasibət üçün əlverişli zəmin hazırlayır.

Firidun bəy Əhmədağa oğlu Köçərlininin nəsil-şəcərə etibarilə Cavanşir mahalından olması, ancaq Qafqazın əyalət şəhərlərindən biri kimi məşhurlaşan Şuşada dünyaya göz açması, uşaqlıq, yeniyetməlik və gənclik illərinin axar-baxarlı, füsunkar təbiəti ilə seçilən belə ərazi və bölgədə keçməsi ilə bağlı məlumatlar həm də bu əyalət

mərkəzində elmə və maarifə, ədəbiyyat və sənət sahələrinə verilən dəyəri üzə çıxarmaq üçün müəllifə kifayət qədər əsas verir.

Şuşada ilk təhsilini alan Firidun bəyin sonralar mükəmməl təhsil almaq və geniş dünyagörüşünə sahib çıxmaq üçün çətinliklərə sinə gərərək nail olduğu əsas məqsəd və niyyətlər barədə dissertasiyada geniş bilgi və məlumatlarla qarşılaşmaq olur. Elmi biliklərə yiyələnmək, o dövrün ehtiyaclarına görə rus dilinin öyrənilməsinin öncül mövqe qazanması kimi məsələlərə önəm verilməsini Firidun bəyin ailə mühitindəki sağlam və mütərəqqi ab-hava ilə əlaqələndirən Bəkir Nəbiyev belə bir qənaətə gələrək yazır: *“O zamankı bəzi başqa Şuşa bəyləri kimi, Əhmədağa savadlı bir şəxs idi. Fars dilini yaxşı bilən Əhmədağa Şərq poeziyası klassiklərinin əsərlərini mütaliə edər, xüsusilə Firdövsinin “Şahnamə”sindən bütöv fəsilləri əzbər deməklə ədəbi mübahisələrdə öz həmsöhbətlərini heyran qoyarmış. Ədəbi mübahisələr, şeir və musiqi məclisləri isə o zamankı Şuşa şəraitində geniş yayılmışdı”* [80, s.13-14]. Belə bir ictimai-mədəni mühitdə yaşamaq və təhsil almaq şübhəsiz ki, Firidun bəyin fikri inkişafına güclü təsir göstərməsi də dissertasiyada faktiki materiallara əsasən üzə çıxarılır. Bu baxımdan Qori şəhərində 1876-cı ildən fəaliyyət göstərən Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının nəzdində təsis olunan Azərbaycan bölməsinə (1879) tələbə cəlb etmək üçün həmin bölmənin müfəttişi vəzifəsində fəaliyyət göstərən məşhur “Vətən dili” dərslisinin müəllifi A.O.Çeryayevskinin Şuşaya gəlişi və burada Firidun bəylə görüşünün sonralar onun tanınmış pedaqoq və tənqidçi-ədəbiyyatşünas kimi yetişməsində mühüm rolu kifayət qədər dəyərləndirilir, xalqı maarifləndirmək, vətənin rifahı və gələcəyi naminə fədakarcasına fəaliyyət göstərməyi qarşısına məqsəd qoyan ziyalının bu istiqamətdə apardığı mübarizələr ardıcıl və sistemli şəkildə nəzərdən keçirilərək tədqiqata cəlb edilir.

Qori şəhərindəki Seminariya təhsili illərində əldə edilən bilikləri gənc nəsə çatdırılmasını həyatının əsas məram və məqsədinə çevirən Firidun bəy Köçərlinin on il İrəvanda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olması da belə maarif ziyasından güc və qüvvət alırdı.

Dissertasiyanın birinci fəslində Firidun bəy Köçərlinin pedaqoji sahədə ilk addımlarının məhz İrəvan kimi qədim Azərbaycan ərazisində davam etdirilməsini

beynəlmiləçilik və xalqlar dostluğunun bir nümunəsi kimi təqdim edilməsini, əlbəttə, tədqiqat işinin yazıldığı ictimai-tarixi şəraitin diktəsindən irəli gələn bir hal kimi qiymətləndirmək lazımdır. Əslində həmişə özgələrinin ərazisinə göz dikən erməni şovinizminin bu ərəfədə ara-sıra baş qaldıran separatçılıq meyillərinin zaman-zaman ört-basdır edilməsi cədləri sonrakı mərhələlərdəki cinayət əməllərinə geniş meydan verilməklə nəticələndi. Sözsüz ki, belə tələbləri və münasibəti o dövrün gənc tədqiqatçısından sovet ideologiyasının sərt təzyiqləri və nəzarəti şəraitində tələb etmək də bir qədər doğru görünmür. Hər halda İrəvandakı pedaqoji fəaliyyət dövründə doğma dildə təhsilin inkişafı naminə Firidun bəyin apardığı işgüzar və gələcəyə hesablanan addımların düzgün dəyərləndirilməsi tədqiqatda dəqiq və obyektiv izah və şərh olunur ki, bu da bəhs edilən dövrün gerçək mənzərəsinin yaradılmasına xidmət edir.

Dissertasiyada Firidun bəyin hələ seminariyada təhsil alarkən yerli gürcü azadlıq mübarizəsinin fəallarından olan Aleksandr Kipiani ilə görüşləri barədə mənbələrə əsaslanan məlumat xarakterli qeydlər gələcəyin böyük pedaqoqu və maarifpərvər ziyalisinin ictimai-siyasi fəallığını da tarixi faktlarla təsdiqləyən məlumatlar kimi mühüm dəyər daşıyır.

Firidun bəy Köçərlinin maarifçilik ideyalarının təbliğində və qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələrin yaranmasında xüsusi əhəmiyyətə malik olan sahələrdən biri kimi tərcümə məsələlərinə diqqət ayırması da seminariyada təhsil aldığı illərə təsadüf etməsi ilə bağlı dissertasiyada müəyyən məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Doğrudur, bu sahədə ilk cəhd Firidun bəyin hələ tələbə ikən “Təlimat-Sokrat” kitabından başlayırdı, az sonra fəlsəfi səciyyə daşıyan belə bir təşəbbüs daha çox ədəbi-bədii nümunələrlə əvəzlənməyə doğru istiqamətlənir.

Pedagoji fəaliyyət zamanı dərsləklərdə və sinifdən xaric oxu materiallarında rast gəlinən boşluqları doldurmaq üçün rus və dünya klassik sənətkarlarının əsərlərini tərcümə etmək zərurətini nəzərə alan Firidun bəyin böyük rus şairi Aleksandr Sergeyeviç Puşkinin “Balıqçı və balıq nağılı”nı Azərbaycan dilinə tərcümə edərək məktəblilərin oxu materialı kimi istifadəsinə verməsi də belə bir vacib addım kimi qiymətləndirilir.

Nəşriyyat və poliqrafiya imkanlarının və maliyyə xərclərinin məhdud olduğu bir vaxtda Firidun bəy Köçərlinin adı çəkilən nağılı 1892-ci ildə “Topçu və balıq” adı altında nəşrinə müvəffəq olur. Dissertasiyada da qeyd olunduğu kimi, bu böyük pedaqoqun İrəvanda müəllimlik etdiyi bir dövrə təsadüf edir. Elə burada gənc mütərcimin Mixail Yuriyeviç Lermontovun “Üç xurma” və Aliksey Vasilyeviç Koltsovun “A kişi, niyə yatıbsan?!” kimi ədəbi nümunələri Şuşadakı erməni mətbəəsində kitabça kimi nəşr etdirməsi belə bir təşəbbüs kimi təqdir olunur.

Dissertasiyada Firidun bəy Köçərlinin həm pedaqoji sahə ilə bağlı, həm də əlifba, ədəbiyyat tarixi və ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığına həsr olunan məqalələrlə “Novoye obozreniye”, “Qafqaz”, “Zaqafqazye”, “Kaspi”, “Şərqi-Rus”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “İqbal” və “Yeni iqbal” kimi mətbuat səhifələrində çıxış etməsi xüsusi olaraq qeyd olunur.

Görkəmli pedaqoqun uşaq folkloru sahəsində fəaliyyətini dolğun şəkildə əks etdirən “Balalara hədiyyə” kitabının 1912-ci ildə “Kaspi” mətbəəsində nəşr olunması belə bir fəaliyyətin geniş və hərtərəfli vüsəti haqqında əyani təsəvvür yaradır.

Firidun bəy Köçərlinin ədəbiyyat tarixi və ədəbi tənqid sahələrində fəaliyyəti ilə bağlı hissə özünün zəngin fakt və materiallardan çıxış edilərək fikir söyləmək cəhdinin gerçəkləşdirilməsi baxımından diqqəti çəkir.

On doqquzuncu əsrin sonlarına yaxın Firidun bəy Köçərli pedaqoji mühit, publisistika və tərcümə sahələri ilə yanaşı, həm də ədəbiyyat tarixinə həsr olunan irihəcmli məqalə və tədqiqləri qələmə alır. Bu baxımdan 1895-ci ildə yazılan “Tatar komediyaları” adlı məqalənin üzərində təfərrüatlı təhlillərin aparılması təbii görünür. Mirzə Fətəli Axundzadənin dramaturgiya sahəsində nail olduğu yaradıcılıq uğurları əslində zaman-zaman Şərq ədəbiyyatlarında yenilikdən məhrum olan təqlidi-epiqonçu şeir ənənəsinin sıradan çıxarılmasına yönələn bir cəhd kimi nəzərdən keçirilir, müasirlik hissindən uzaq, həyati gerçəkliklərlə heç bir əlaqəsi olmayan, oxucu düşüncəsinə heç bir təsir göstərməyən belə nümunələrlə ədəbi-bədii təcrübəni irəliyə aparmağın mümkünsüzlüyü barədə obyektiv qənaət hasil edir.

Mirzə Fətəli Axundzadənin milli dramaturgiyanın əsasını qoyduğu bir vaxtdan ötən otuz il müddətində bu sahədə heç bir irəliləyişin olmadığını ısrarla vurğulaması

o dövrün yaradıcılıq təcrübəsinə Firidun bəyin bir tənqidçi kimi münasibətini də kifayət qədər nümayiş etdirdiyi qabarıq nəzərə çarpır. Burada həmçinin Mirzə Fətəli Axundzadənin realizmə güclü meylinin və yaradıcılıq ənənələrinin davam və inkişaf etdirilməsi sahəsində atılan addımlar sırasında Nəcəf bəy Vəzirov, Nəriman Nərimanov, Vasaq Mədətov kimi müəlliflərin dram əsərlərinin qısa təhlilinin aparılması Firidun bəyin öz dövrünün ədəbi-bədii təcrübəsini diqqət və həssaslıqla izlədiyini əyani şəkildə göstərir.

Bir tənqidçi kimi Firidun bəy Köçərlinin nail olduğu məziyyətlərin dəyərləndirilməsi baxımından yazıçı-dramaturq və ictimai xadim Nəriman Nərimanovun vaxtilə “Nadanlıq” dramı barədə irəli sürülən mülahizələrinin nəzərdən keçirilməsi obyektiv nəticələrə gəlməyə əsas verir. Nəriman Nərimanov bir tənqidçi kimi Firidun bəyin “Nadanlıq” dramı ilə bağlı irəli sürdüyü mülahizələrdə səsləndirilən məqamlara diqqət yönəldərək yazırdı: *“Düz 20 il bundan müqəddəm mən “Nadanlığı” yazıb meydana buraxdım. Məşhur mühərrirlərimizdən biri, rəfiqimiz Firidun bəy Köçərli “Nadanlığı” rus dilində tənqid etdi, yaramaz bir şey hesab edib yazanını, yəni məni lazımınca çubuqladı. Oxuyan deyirdi: “Nadanlığı” yazan daha əlinə qələm gərək götürməsin. Fəqət onun çubuqlamağı “Nadir şah”ın meydana gəlməsinə səbəb oldu”* [99].

Firidun bəy Köçərlinin ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətindəki fəaliyyətinin real nəticəsi kimi meydana gələn “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”na milli ədəbi-tarixi prosesin öyrənilməsi və sistemli şəkildə araşdırılması sahəsində ilk təşəbbüslərdən biri olaraq dissertasiyanın sonuncu fəslində yüksək dəyərləndirilir.

İlk cəhd kimi “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” kitabında müəllifin ədəbiyyat tarixinə bir nəzər kimi irəli sürdüyü mülahizələr onun bu istiqamətdə müəyyən bilik və məlumatlara malik olduğu barədə təqdirəlayiq rəylərdən çıxış edərək fikir söyləyən Bəkir Nəbiyev həm də Firidun bəyin birdən-birə belə bir çətin və məsuliyyətli işi öz üzərinə götürmədiyinə diqqəti yönəldir, bu sahədə müəyyən yaradıcılıq axtarışlarından irəli gələn məqamları xüsusi olaraq nəzərə çatdırır. Beş il ərzində araya-ərsəyə gətirilən “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”nın nəşri ilə bağlı müəllifin ayrı-ayrı şəxslərə və cəmiyyətlərə müraciətlərini bir nəticə hasil etməməsi

zəngin faktlar və materiallar əsasında yazılan əsərin ədəbi-elmi dövriyyəyə gətirilməsinə imkan yaratmadığı kimi, onun ciddi müzakirə və təkmilləşdirilmiş variantının meydana çıxmasını da xeyli dərəcədə ləngitdiyi xüsusi olaraq vurğulanır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”nı nəşr etdirməyi görmək Firidun bəy Köçərliyə müyəssər olmamışdı. Müxtəlif təşkilatlara və nəşriyyatlara edilən çoxsaylı müraciətlərdən sonra nəhayət, 1925-ci ildə əsərin birinci cildinin, 1926-cı ildə isə ikinci cildinin birinci və ikinci hissələri ayrı-ayrı kitab şəklində nəşr edilməsi və bu nəşrlərin gerçəkləşdirilməsi istiqamətində ədibin həyat yoldaşı Badisəba xanımın, “Materiallar”a müsbət rəy verən Abdulla Şaiqin səy və xidmətləri ilə bağlı qeydlər dissertasiyada müəyyən tarixi sənədlərə və faktlara istinadən müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan “Materiallar”ın üçüncü cildinin yazılmasını iddia edilməsini təsdiqləyən faktlardan biri kimi Abdulla Şaiqin “Köçərli haqqında xatirələrim” adlı memuar səpkidə qələmə alınan məqaləsindən çıxış edən Bəkir Nəbiyev bu cild üzərində yaradıcılıq işinin tamamlandığı fikrini irəli sürür. Əlbəttə, bu cildin əldə olunmaması belə bir işin həqiqi icrası barədə qəti hökm çıxarmağa elə bir əsas vermir.

Şübhəsiz ki, Firidun bəy Köçərliyə qədər də ədəbiyyat tarixi istiqamətində yaranan müəyyən nümunələrə münasibət bildirən müəllif xülasə şəklində olsa da, həmin mənbə və qaynaqların tərtibi prinsipləri, dövrləşdirmə və təsnifat bölgülərindəki əsas meyarlar, ədəbi şəxsiyyətlər haqqında verilən məlumat xarakterli qeydlərin elmi-nəzəri səviyyəsi kimi məsələlərə münasibət bildirir ki, bu da yeni təşəbbüs kimi təqdim olunan “Materiallar”ın özəl xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq üçün müəyyən zəmin yaradır.

Bəkir Nəbiyev Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ilə bağlı aparılan belə təşəbbüs və cəhdlərlə yanaşı, Firidun bəyin yaxından tanış olduğu rus ədəbiyyatı tarixi istiqamətində aparılan analoji tədqiqatlarla tanışlığın və bu mənbələrdən yararlanmağın mümkünlüyünü də istisna etmir. Bu mənada “Materiallar”ın giriş və “Başlangıç” sərlövhəli nəzəri səciyyə daşıyan müqəddimədən başqa altı oçerkdən və ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halları və yaradıcılıqları haqqında verilən elmi məlumatların əsas səciyyəsi barədə verilən mülahizələr nəşrin ümumi tərtib prinsipləri və struktur əlamətləri

haqqında əyani bilgilər verməyi qaşıya bir məqsəd kimi qoyur. “Materiallar”da yüz iyirmi doqquz sənətkar haqqında verilən elmi məlumatların hamısının həm həcm, həm də elmi səviyyə etibarını ilə eyni olmadığını vurğulayan müəllif ədəbiyyat tarixinin başlanğıcının on altıncı əsr Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulidən başlasa da bu dövrə qədərki şairlərin yaradıcılığı barədə verilən xülasə xarakterli mülahizələr müəyyən qədər ədəbi-tarixi ardıcılığın və sistemliliyin qorunub saxlanılmasına xidmət edir. Boşluq və dövrələşdirmə prinsiplərindəki mütənasibliyin gözlənilməməsi faktı kimi anadilli poeziyada hələlik ilk qəzəlin müəllifi kimi tanınan XIII əsr Azərbaycan şairi Həsənoğlunun yaradıcılığına məxsusi yer ayrılmasını, poeziyası ilə Şərq poetik düşüncəsini və ədəbi dilinin imkanlarını üzə çıxaran İmadəddin Nəsimi irsinə kifayət qədər önəm verilmədiyini də Bəkir Nəbiyev “Materiallar”ın əsas nöqsanlarından biri kimi qeyd etməkdə, zənnimizcə, tamamilə haqlı görünür. Müəllif doğru olaraq, epik şeirin “Bəxtiyarnamə” kimi yaxşı bir nümunəsini yaradan Fədai, ana dili ilə yanaşı fars dilində də klassik şeirlər yazan Məhəmməd Əmani, “Vərqa və Gülşə” poemasının müəllifi kimi tanınan Məsihi, XVII əsr şairi Saib Təbrizi və XVIII əsrdə yaşayıb-yaradan Şakir Şirvani haqqında “Materiallar”dakı boşluğu xatırlatması da obyektiv və prinsipial təsir bağışlayır.

Bütövlükdə, Bəkir Nəbiyevin “Firidun bəy Köçərlinin həyat və yaradıcılığı” mövzusunda namizədlik dissertasiyası maarifçi-pedaqoqun, tənqidçi və ədəbiyyat tarixçisi kimi tanınan ədib haqqında keçən əsrin 50-ci illərinin sonlarından başlanan və 60-cı ilin başlanğıcında tamamlanan, qaldırılan elmi-nəzəri problemlərin ardıcılığı ilə seçilən ilk tədqiqatlardan biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Bəkir Nəbiyevin namizədlik dissertasiyası haqqında bəhs edilən tədqiqat əsəri əsasında 1963-cü ildə nəşr etdirdiyi “Firidun bəy Köçərli. Görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas” (F.Köçərlinin həyat və yaradıcılığı) adlı monoqrafiyası Firidun bəy Köçərlinin anadan olmasının 100 illiyinə təsadüf edir. Heç təsadüfi deyil ki, həmin il Firidun bəy Köçərlinin akademiyanın Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən hazırlanan məqalələrdən ibarət “Seçilmiş əsərləri” də işıq üzünə görünür. Bu, akademiya kimi bir elmi mərkəzdə Firidun bəy Köçərlinin yaradıcı

şəxsiyyətinə və zəngin ədəbiyyatşünaslıq irsinə göstərilən diqqət və qayğının bariz nümunəsi kimi əhəmiyyət verildiyinin əyani göstəricisi idi.

Bəkir Nəbyevin haqqında bəhs edilən monoqrafiyasının nəşri ilə bağlı mətbuat səhifələrində təqdirədirici rəylər dərc olunmuş, kitabda təsadüf olunan qüsurlar və nöqsanlar müəllifin diqqətinə çatdırılmışdır. Bu sıradan Feyzulla Qasımzadənin “Dəyərli monoqrafiya” [54], Abbas Zamanovun “Tənqidçi, publisist, ictimai xadim” [125], Xəlid Əlimirzəyevin “Fəridun bəy Köçərli” [24], Xeyrulla Məmmədovun “Ədəbiyyatşünas haqqında monoqrafiya” [55], Nadir Məmmədovun “Görkəmli ədəbiyyatşünas haqqında ilk monoqrafiya” [56], Tofiq Sultanoğlu “Qiymətli monoqrafiya” [131], Qara Namazovun “Görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas” [59] adlı məqalə və resenziyaları monoqrafiyanın elmi məziyyətləri haqqında yetərinə qənaət yaradır.

“Azərbaycanın görkəmli adamları” seriyasından 1984-cü ildə nəşr olunan “F. Köçərli” kitabının ikinci nəşrini hazırlayarkən müəllif birinci nəşrdən ötən müddət ərzində əldə olunan yeni faktlardan və sənədlərdən istifadə edərək əsər üzərində dəqiqləşmə və təkmilləşdirmə işləri aparmış, vaxtilə göstərilən irad və nöqsanlar nəzərə alınmaqla iyirmi bir ildən sonra fədakar pedaqoqu və tanınmış tənqidçi-ədəbiyyatşünasın həyatını və yaradıcılıq irsini elmi şəkildə təhlil edən monoqrafiyanı yenidən ədəbi-elmi ictimaiyyətin ixtiyarına verir.

Kitabın elmi yeniliyini və struktur əlamətlərində nəzərə çarpan səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək üçün onun sadəcə olaraq mündəricatına müraciət etmək kifayətdir. Burada yeniliyi özündə ehtiva edən yaradıcılıq problemləri belə təqdim olunur: “*Ön söz, Fikirlər karvanı, Böyük yolun başlanğıcı, Ən dəqiq meyar – xalqa xidmətdir, “Əziz və mübarək kitab”, İstifadə olunan ədəbiyyatın müxtəsər siyahısı*” [80, s.3].

Fəridun bəy Köçərlinin şəxsiyyətinə, pedaqoji fəaliyyətinə, ömür yoluna və elmi irsinə yönələn maraq sonrakı illərdə də sönənməmiş, bu istiqamətdə çoxsaylı tədqiqatlar yaranmışdır. Bu baxımdan professor Ağamməd Abdullayevin “Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair” [2] tədqiqatı, akademik Kamal Talıbzadənin hələ 1960-cı ildə nəşr olunan üçcildlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin II cildi üçün qələmə

aldığı “Demokratik tənqid” və “Firidunbəy Köçərli” [11] fəsilləri və daha sonralar doktorluq dissertasiyası kimi müdafiə etdiyi “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi tənqidi” tədqiqatı və onun əsasında hazırladığı “XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi (1905-1917-ci illər)” [113] adlı monoqrafiyasının müvafiq hissələri, Elçinin tərtib etdiyi “Fikrin karvanı” (Görkəmli Azərbaycan tənqidçi və ədəbiyyatşünasları) kitabı üçün yazılan elmi oçerki [112], Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”nın “Azərbaycan ədəbiyyatı” adı altında 1978-1981-ci illərdə gerçəkləşdirilən iki cildə nəşri [48, 49], professor İnayət Bəktəşinin “F.Köçərlinin yaradıcılıq yolu” mövzusunda doktorluq dissertasiyası [13] buna bir nümunə kimi göstərilə bilər.

Bir küll halında Bəkir Nəbiyevin tədqiqlərində böyük pedaqoq və maarif xadimi, tənqidçi-ədəbiyyatşünas kimi çoxcəhətli fəaliyyət göstərən Firidun bəy Köçərlinin həyat və yaradıcılığı, şəxsiyyəti, publisistikasının aparıcı mövzu və problemləri sistemli şəkildə araşdırılmış, onun şəxsində ədəbiyyatşünaslıqda ilk monoqrafik araşdırmanın araya-ərsəyə gətirilməsi elmi-nəzəri fikrin mühüm nailiyyətlərindən biri kimi yüksək qiymətləndirilmiş, bu istiqamətdə yaranacaq yeni tədqiqat əsərləri üçün stimul yaradacağı diqqətə çatdırılır.

Beləliklə, Bəkir Nəbiyevin keçən əsrin 50-ci illərindəki elmi-nəzəri fəaliyyəti həm cari ədəbi prosesin təhlil və ümumiləşdirilməsi istiqamətində, həm də ədəbiyyat tarixçiliyi sahəsində aparılan ardıcıl və məqsədyönlü yaradıcılıq axtarışları ilə diqqəti çəkir.

1.2. 60 –70-ci illərin ədəbi prosesi Bəkir Nəbiyevin tənqidində

Keçən əsrin 60-cı illəri keyfiyyət baxımından ədəbi-bədii və elmi-nəzəri fikrin inkişafında tamamilə yeni bir yaradıcılıq mərhələsi kimi xarakterizə olunur. Sərt təzyiqlər və diktator rejimindən sonra siyasi cəmiyyətdə əmələ gələn “yumşalma” meyilləri ədəbiyyat və sənət aləminə, bütövlükdə yaradıcılıq mühitinə əvvəlki illərin yasaq və qorxu xofunu nisbətən aradan qaldırır, yeni yanaşma, fikir və düşüncə

demokratizmi milli-tarixi dəyərlərə münasibətin müəyyən işarə və eyhamlarla ifadəsinə münbit şərait yaradırdı.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor Yaşar Qarayev xüsusi bir yaradıcılıq mərhələsi kimi keçən əsrin 60-cı illərini səciyyələndirərək belə bir qənaətə gələrək yazırdı: *“Hakim hərbi-totalitar rejimdə az-çox yumşalma, liberallaşma əlamətləri (Sov. İKP XX qurultayı, “Şəxsiyyətə pərəstiş”in ifratları kimi təqdim olunan, lakin əslində “kazarma sosializmi” mərhələsinin mahiyyəti barədə həqiqət və qənaət kimi səslənən siyasi-ideoloji etiraflar, ehkam, repressiya və yasaq qurbanlarına verilən hüquqi, əxlaqi, vicdani bəraətlər, nəhayət, “dəmir divarlar”ın SSRİ ilə həm Qərb, həm Şərq ölkələri arasında laxlaması...) görünər-görünməz ədəbiyyat çoxdan gözlədiyi tarixi fürsətdən dərhal bəhrələnir. Bədii fikri enerjinin nəhri “alt qatdan” dışarı püskürür, yeraltı çaylar açıq havaya çıxır və əvvəlkindən qat-qat maneəsiz, divarsız məcrada axmağa başlayır”* [51, s.628-629].

Altmışıncıların yaradıcılığın demək olar ki, bütün sahələrində qazandıqları nailiyyətlərin məğzində və mahiyyətində dayanan ədəbi-estetik meyar və prinsiplərin özündə siyasi-ideoloji rejimə qarşı yönələn cəhdlərin dayanması haqqında səslənən fikirlərdə müəyyən həqiqətin olduğunu da danmaq olmaz. Xalq yazıçısı, tənqidçi Elçinin bu xüsusda irəli sürülən mülahizələrində maraq doğuran məqamlarla qarşılaşmaq mümkündür: *“60-cılar” Sovet İttifaqında zamanın, dövrün siyasi-estetik sifarişi ilə meydana çıxmış bir hadisə, yaranmış məktəb idi. 1956-cı ildə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının XX qurultayı və bu qurultayda Nikita Xruşşovun Stalini ifşa edən məruzəsi, əslində, hakim sovet ideologiyasına (stalinizmə! Sistemə!) öz nümayəndələrinə arxadan vurulan biz zərbə idi. Və mən elə fikirləşirəm ki, Sovet İttifaqının dağılmasının bünövrəsi də məhz həmin qurultayda, həmin məruzədə qoyuldu və bu “dağılma prosesində” Rusiyada, Pribaltikyanı ölkələrində, Zaqafqaziyada özünü get-gedə daha artıq bir professionallıqla ifadə etməyə başlayan “60-ları”ın da rolu az olmadı”* [22, s.31].

Təbii ki, cəmiyyət həyatında baş verən belə təbəddülatlar və siyasi-ideoloji əvəzlənmə ədəbi yaradıcılıqla bərabər, bu sahənin təhlil və şərhilə bilavasitə məşğul olan ədəbi tənqiddə də təsirsiz ötürmür. Məlumdur ki, ədəbi tənqid zaman-zaman

müxtəlif siyasi-ideoloji quruluşlarda məhdud çərçivələrdə fəaliyyət göstərmək məcburiyyətində qalmış, belə təzyiq və basqılar şəraitində onun bədii fakt və hadisələrə yanaşma tərzində müəyyən aşınmalar, yanlışlıqların baş vermişdir.

Ədəbi tənqid bu illərdə ədəbi-bədii düşüncənin dərin qatlarında gizlənən ictimai mətləbləri izah və şərh etmək üçün belə əlverişli zəmindən yararlanmağa cəhd göstərir, yeni yaranan nümunələri obyektiv və prinsipial mövqedən qiymətləndirməyə çalışırdı. Bəllidir ki, 60-cı illərin əlahiddə bir mərhələ kimi formalaşmasında yalnız bu ərəfədə ədəbi tənqiddə gələn gənc tənqidçilərinin adına yazmaq düzgün olmaz. Bu proses həm də ədəbi-estetik hadisə olaraq müasirlik duyğusunu böyük sənətkarlıqla ifadə etməyə meyilli, eyni zamanda kifayət qədər yaradıcılıq imkanlarına malik olan yaşlı nəslin nümayəndələrinin yaxından iştirakı ilə gerçəkləşirdi. Şübhəsiz ki, ədəbi tənqidin özü də belə bir təhlil və münasibətdən uzaqda təsəvvürə gətirilə bilməz. Həç də təsadüfi deyil ki, vaxtilə böyük rus tənqidçisi Vissarion Qriqoriyeviç Belinski belə bir qənaətə gələrək xüsusi olaraq qeyd edirdi ki; *“...tənqidin özünü də tənqid etmək lazımdır”* [122, s.81]. Sonralar tənqidin tənqidi kimi, bir anlayışın elmi-nəzəri dövrüyyəyə də gətirilməsi məhz bu amillə sıx bağlıdır. Novatorluq axtarırlarının ədəbi prosesə təsiri məsələsini araşdıran tədqiqatlarda poeziyanın timsalında nəzərə çarpan keyfiyyət dəyişmələrini ədəbi-tənqidi düşüncəyə də eynilə şamil edilməsi bu mənada təbii görünür. Bu baxımdan tanınmış tənqidçi Vaqif Yusiflinin irəli sürdüyü mülahizələr obyektiv təsir bağışlayır: *“Yenilik axtarırları ədəbiyyatı həm məzmunca, həm də formaca təkmilləşdirir, onun daxilən zənginləşməsini şərtləndirir. Çünki ədəbiyyat eyni prinsiplər, qaydalar və modellərlə qapanıb qala bilməz, bu prinsiplər və qaydalar məzmunca, mahiyyətə və forma-struktur baxımından dəyişməli, yeniləşməlidir”* [118, s.40]. Tədqiqatçı Tamara Şukina bu cəhəti incəsənət və cəmiyyət qütblərində gedən problemlərlə əlaqələndirir, belə bir nəzəri səviyyəyə ədəbi tənqidin yiyələnməsini mühüm tələb təxirəsalınmaz vəzifə kimi qarşıya qoyulduğunu iqrar edir [133, s.5].

Bəkir Nəbiyevin bir tənqidçi kimi yaradıcılıq axtarırlarının 60-70-ci illərə təsadüf edən dövrü belə bir dəyişikliklərlə, yeniliklərlə müşayiət olunan mərhələyə təsadüf etməsi, hər şeydən əvvəl, bədi həqiqətlə həyati gerçəkliklər arasında əlaqə və tənəsübü izləmək kimi meyarların önə çəkilməsi ilə şərtlənir. Bu dövr ədəbi

tənqidinin və bütövlükdə tənqidçi nəslinin milli-mənəvi, ictimai-sosial fəallığını təsbit edən prinsirial nəzəri-estetik amillər yaranan belə bir siyasi-ideoloji ab-havanın məcrasında yeni keyfiyyət və xüsusiyyətlər qazanır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir tənqidçi kimi Bəkir Nəbiyevin yaradıcılıq axtarışlarının yetkin bir səviyyəyə qalxmasında və yüksəlməsində 60-70-ci illər xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bəkir Nəbiyevin fərdiyyətini çox bəlli edən xüsusiyyətlərdən biri tənqid obyektinə böyük etika ilə yanaşması, hətta “tənbeh” məqamında belə incə davranmasıdır. Milli tənqid sənətimizin əsasını qoyan Mirzə Fətəli Axundzadə də bunu tənqidin əsas şərti kimi qeyd etmişdir: *“...bir şəxs bir kitab yazdığı zaman, başqa bir şəxs onun əsərinin mətləbləri kritika yazır, bir şərtlə ki, onun yazısında müəllif haqqında ədəbsiz və könlünə dəyən bir söz belə olmasın. Hər nə deyilsə, incəliklə deyilsin”* [4, s.274]. Əvvəlki onillikdə qazanılan müəyyən təcrübənin davam və inkişafı olaraq yeni ictimai-tarixi şəraitdə fəaliyyət tənqidçinin yaradıcılığın ən müxtəlif sahə və istiqamətlərinə sənət meyarları baxımından münasibət bildirmək üçün münbit zəmin yaradır, təhlil və ümumiləşmələrinin həyatla, zamanla sıx əlaqədə, bağlılıqda izah və təfsirinə əsaslı şəkildə təsir göstərir.

Elmi-nəzəri fəaliyyətinin ilk mərhələsindən fərqli olaraq bir tənqidçi kimi Bəkir Nəbiyevin elmi-nəzəri axtarışları 60-70-ci illərdə keyfiyyət baxımından geniş vüsət qazanır, professionallıq baxımından yeni məziyyətlərlə cilalanır. İncəsənətin və bədii yaradıcılığın ən müxtəlif yaradıcılıq sahələrinə münasibət bildirmək, yeni yaranan ədəbi nümunələri təhlil süzgəcindən keçirmək cəhdləri bu onillikdə də tənqidçinin fərdi yaradıcılıq simasını müəyyənləşdirən xarakterik cəhətlər kimi üzə çıxır. Bu mərhələdən başlayaraq onun ədəbi-tənqidi məqalələrində, resenziya və qeydlərində qaldırılan yaradıcılıq problemləri özünün aktuallığı, geniş miqyası və ciddi sənətkarlıq məsələlərini əhatə etməsi ilə yadda qalır. Təhlilə yönəldilən mövzu və problemlərin ciddi yaradıcılıq məsələlərinə həsr olunması, tənqidçinin bu sahələrə kifayət qədər yaxından nüfuz etmə qabiliyyətini və səriştəsini də nümayiş etdirməkdə idi. Əgər bu mərhələnin yaradıcılıq axtarışlarında Bəkir Nəbiyevin poeziyanın sənətkarlıq axtarışları istiqamətində aparılan təhlil və ümumiləşmələri onun fəal bir tənqidçi mövqeyini əsaslı şəkildə nümayiş etdirirdisə, belə bir adekvat münasibəti

nəsr və dramaturgiya sahəsində yaranan yeni nümunələr, teatr səhnəsinə çıxarılan tamaşalar barədə mətbuat səhifələrində dərc olunan çoxsaylı məqalə və resenziyalara da eynilə şamil etmək mümkündür. Diqqəti cəlb edən bir cəhət də odur ki, yaradıcılığının başlanğıc mərhələsində olduğu kimi, tənqidçi rus və digər milli ədəbiyyatlar, ədəbi əlaqə və tərcümə məsələləri ilə bağlı problemlərə də bu mərhələyə təsadüf edən elm axtarışlarında kifayət qədər yer ayırdığını görmək olur.

Bəkir Nəbiyevin tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində yeni yaranan kitab və monoqrafiyalar haqqında mətbuat səhifələrində dərc olunan rəyləri də nəzərə alınsa, tənqidçinin bəhs edilən dövrdə elmi maraq dairəsinin geniş miqyası və professionallıq səviyyəsi barədə yekdil qənaət formalaşa bilər. Sadalanan tədqiqat sahələri Bəkir Nəbiyevin bədii yaradıcılığın və elmi-nəzəri fikrin aktual problemləri ətrafında apardığı tədqiq yönümlü axtarışların yalnız bir hissəsidir. Tənqidçi kimi tanınan və etiraf olunan, öz dövrünün ədəbi prosesinin qayğı və yaradıcılıq problemləri ətrafında müntəzəm və ardıcıl fəaliyyət heç də Bəkir Nəbiyevi ədəbi-bədii təcrübənin ümumi qanunauyğunluğu, sənətkarlıq məsələləri və ayrı-ayrı yaradıcılıq mərhələlərində yaşayıb yaradan sənətkarların poetik irsinə münasibət bildirməkdə elə bir maneə yaratmır, əksinə olaraq, belə bir xüsusiyyət onun elmi-nəzəri axtarışlarının geniş və hərtərəfli mahiyyət kəsb etməsini əyani sübut edirdi.

Bu illərin elmi-nəzəri axtarışlarında Bəkir Nəbiyevi bir tənqidçi kimi düşündürən məsələlərdən biri də müasirliyin ədəbi-estetik prinsip kimi ədəbiyyat və sənət əsərlərində ön plana çəkilməsi ilə sıx bağlı idi. O, müasirliyi sadəcə olaraq yaşanan dövrün və zamanın hadisə və gerçəkliklərini sadalamaq, belə çoxsaylı faktların arxasında fikir yürütmək meyli kimi yox, əksinə, insanın bir fərd kimi ahəngdar inkişafını, sabaha dərin inam və ümidlə addımlamaq arzusunu ilhamla, yaradıcılıq ehtirası ilə ifadə etməyi, onun obraz və xarakterinə sirayət edən xüsusiyyətlərin bütün mürəkkəbliyi ilə ədəbi-bədii düşüncədə təqdiminə nail olmağı vacib və təxirəsalınmaz vəzifələrdən biri hesab edirdi. Bəkir Nəbiyev bir tənqidçi kimi nail olduğu səciyyəvi cəhətləri AMEA-nın müxbir üzvi Yaşar Qarayev obyektiv meyarlar əsasında müəyyənləşdirərək belə bir yekun nəticəyə gəlirdi: *“Fundamentallıq, yoxsa carilik və fəvqilik, muzey ya mətbuat – onların hər ikisi bu*

üslubda qəribə bir vəhdət, bütövlük təşkil edir. Çalarda, koloritdə nisbətən üstünlüyünü isə mən çevikliyin tərəfində görərdim. Bəkir ilk məhəbbətini tənqiddə tapıb və bu məhəbbətə axıra qədər sadıq qalıb. Lakin üslubun tərzindən və çalarından asılı olmayaraq, tənqidçinin önəmli əsərlərinin hamısı ədəbiyyatın və onun tarixinin təməl problemlərinə həsr olunub. Bunlarda ədəbi-elmi dəyərlər mənəvi dəyərlərlə həmişə vəhdət, həmişə sintez təşkil edir” [53]. Maraq doğuran bir cəhət də odur ki, tənqidçi çağdaş dövrün yaradıcılıq axtarışlarını bu zəruri ədəbi-estetik prinsiplərdən kənarda təsəvvür etmir, poeziyada və nəsrə olduğu kimi, dramaturgiya kimi mürəkkəb quruluş və struktura malik sahədə də belə məziyyətləri vacib şərtlərdən hesab edirdi.

Vaxtilə bir tənqidçi-ədəbiyyatşünas kimi Bəkir Nəbiyevin elmi-nəzəri fəaliyyətində özünü qabarıq nümayiş etdirən bu əlamətdar xüsusiyyətlərə toxunan professor Şamil Salmanov belə bir qənaətə gələrək yazırdı: *“Ədəbiyyatşünas kimi fəaliyyətinin əhəmiyyətini qətiyyən azaltmadan biz Bəkir Nəbiyev istedadının çox gözəl bir keyfiyyətini-müasirlik, canlı ədəbi mərhələyə fəal maraq hissini xüsusi nəzərə çatdırmaq istəyirik. O, müasir, dinamik, təşəkkül etməkdə olan ədəbi prosesi isti-isti izləməyi, dərk etməyi, əsas, aparıcı tendensiyasını kəşf etməyi xoşlayır və əksər hallarda buna nail olur. Tənqidçi üçün bu, zəruri və son dərəcə qiymətli keyfiyyətdir. Bunsuz tənqidçi istedadı yoxdur. Ədəbiyyatda təzəni, özünəməxsusluğu, tərəvətliliyi görə bilmək və onu ifadə məharəti-tənqiddə əsl yaradıcılıq hadisəsidir” [104, s.6].*

Bu yaradıcılıq mərhələsində Bəkir Nəbiyevin tənqidçi fərdiyyətinin başqa bir mühüm xüsusiyyəti ilə rastlaşmaq mümkündür. Əgər 50-ci illərin yaradıcılıq yüksəlişində tənqidçi daha çox yenicə işıq üzü görən ədəbi-bədii nümunələri təhlil və ümumiləşdirilirdisə, 60-70-ci illərdə bununla yanaşı ayrı-ayrı ədəbi növ və janrların inkişaf və təkamül prosesini izləmək, bu istiqamətdə yetərli fikir və hərtərəfli münasibət bildirmək cəhdi nəzərə çarpır. Belə bir xüsusiyyətin Bəkir Nəbiyevin sonrakı fəaliyyətinə də xas olan bir cəhət olduğu aydın şəkildə müşahidə edilməkdədir.

Keçən əsrin 60-cı illərinin başlanğıcında Bəkir Nəbiyev vaxtilə yaradıcılığı barədə fikir söylədiyi şairlərin poetik təkamülündə baş verən yeni meyilləri izləməyə

və bu xüsusda yekdil qənaət yaratmağa nail olur. Bu baxımdan Süleyman Rüstəm, Osman Sarıvəlli, Məmməd Rahim, Rəsul Rza, Əhməd Cəmil, Mirvarid Dilbazi, Nigar Rəfibəyli, Nəbi Xəzri, Gəray Fəzli, Hüseyn Hüseynzadə (Hüseyn Arif), Bəxtiyar Vahabzadə, Əli Kərim, Xəlil Rza və Fikrət Qoca kimi şairlərin yaradıcılığı barədə qələmə alınan məqalələr dövrün poetik mənzərəsi və axtarış meyilləri barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Bu mənada 60-cı illərin başlanğıcında mətbuat səhifələrində Bəkir Nəbiyevin o dövrün gənc şairlərindən biri kimi tanınan Xəlil Rzanın poeziyasında əmələ gələn yenilikləri əvvəlki yaradıcılıq illərinin davam və inkişafı kimi dəyərləndirmək cəhdi “Qatar gedir...” adlı resenziya üçün səciyyəvidir. Tənqidçi Xəlil Rzanın poeziyasında qatar motivinin ən ciddi ictimai-sosial problemləri ifadə etmək üçün bir vasitə və üsul kimi seçilməsini, şeirdə ifadə olunan fikir və düşüncələrin orijinal, assosiativ mənə çalarları ilə cilalanmasını məhz bu anlayışla əlaqəli şəkildə izah və şərh etməyə çalışması bir o qədər də təəccüblü görünür. Yazıda müəllif Xəlil Rzanın şeirlərinə və epik səpkidə qələmə aldığı poemalarına şamil olunan sənətkarlıq məsələlərinə xüsusilə geniş yer ayırmaqla, onun bir sənətkar kimi poetik təkamülünü şərtləndirən amillərə diqqət yönəldərək belə bir yekun ümumiləşdirici qənaətə gələrək yazırdı: *“Xəlil Rzanın bu yaxınlarda yazdığı “Qatar gedir Araz boyu” adlı şeiri çox nəcib və aktual bir mövzuya – Cənubi Azərbaycanda yaşayan qardaşlarımızın azad həyat haqqında duyğularının tərənnümünə həsr edilmişdir. Burada lirik qəhrəmanın obrazı Araz boyu ığıyıb gedən qatarın obrazı ilə həmahəng verilmişdir. Məlum olduğu kimi, həmin yol bir neçə yerdə qaranlıq tuneldən keçir. Şair qatarın tuneldən keçməsindən aldığı təəssüratı bacarıqla mənalandırır və onu Cənubi Azərbaycan zəhmətkeşlərinin bu günkü vəziyyəti ilə əlaqələndirir:*

*Qəlbim birdən sıxılır,
Tunel zülmət gecəyə.
Bu bir anlıq zülmətə
Dözə bilməyir ürək.*

*Ey vüqarlı Təbrizim.
Ey mənim Ərdəbilim –
Mehribanım, əzizim!*

*De, bəs necə dözürsən
O qatı zülmətə sən?
Qaranlıqlar içində
Nə vaxtdır yol gedirsən?!*

*Zülmətlərdən çıxmağa
Qərarın qəti gərək:
Qatar qüvvəti gərək,
Qatar sürəti gərək...*

Bu şeirin gözəlliyi orasındadır ki, onun lirik qəhrəmanı vətəninin, xalqının taleyini düşünən nəcib bir oğul, mərd və ağıllı bir insandır. Onun kədəri də, həsrəti də böyük mənəvi qüvvəyə malik olan vüqarlı bir insanın kədəri və həsrətidir.

Biz qəsdən Xəlil Rzanın müxtəlif dövrlərdə yazdığı əsərlərdən qatar motivləri ilə bağlı olan epizodları bir-birinin ardınca misal gətirdik.” [84] Sonralar şairin yaradıcılıq tərcümeyi-halının əlamətdar hadisəsinə çevrilən “Afrikanın səsi” şeirinin təqdir olunması da siyasi-ideoloji yasaqların və senzura nəzarətinin aradan qaldırılmadığı bir dövrdə tənqidçi kimi Bəkir Nəbiyevin cəsarətli, obyektiv və prinsipial mövqeyini nümayiş etdirməkdədir.

Şairin poemalarının mövzusu, ideya - sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə münasibət bildirilən mülahizələrdə bu sahədə nail olunan yaradıcılıq axtarışları yetərincə izah və şərh olunur. Bu baxımdan şairin “Məhəbbət dastanı” poeması barədə səsləndirilən fikirlər təbii və inandırıcı təsir bağışlayır. Tənqidçi şairin poema üzərində yenidən işləyərək onun təkmilləşdirilmiş variantı ilə oxucuların görüşünə gəlməsini faktını bir məsuliyyət və tələbkərlik nümunəsi olaraq müsbət dəyərləndirir.

Bu məqalə Bəkir Nəbiyevin bir tənqidçi kimi inkişaf və professionallıq imkanlarını nümayiş etdirdiyi üçün onun üzərində təfərrüatı ilə dayanmağı lazım

bilirik.

Məqalənin sonunda təhlil olunan “Dostluğun qüdrəti” adlı şeirdə böyük tatar şairi Musa Cəlilin təkcə cəsur və dönməz qəhrəman obrazı ilə bərabər, fikir və düşüncə bahadırı kimi təqdimini tənqidçi düzgün müəyyənləşdirməyə çalışır. “Dostluğun qüdrəti”ndən gətirilən bir səhnə - Musa Cəlilin şeir yazarkən zindan keşikçisinin ona mane olaraq xüsusi nəzarətdə saxlamasını dünyaya böyük dühalar bəxş edən alman xalqının iyirminci yüzillikdə düşər olduğu bəlalər kimi mənalandırılması bütün təzadları ilə göz önündə canlandırılır:

Sol əli ilə rədd ol dedi

Xaç nişanlı almana o.

Sağ əli ilə şeir yazdı

Bethovenə, Telmana o [84].

Məqalənin yüksək elmi-nəzəri səviyyəsini şərtləndirən prinsipial məqamlardan biri də odur ki, Xəlil Rzan poeziyasının aparıcı xüsusiyyətləri burada bütün tərəfləri ilə açıqlanır, onun müasirlik duyğuları üstə köklənən poetik təfəkkürünə məxsus cizgilər analitik təhlillərlə izah və şərh olunur.

Bəkir Nəbiyevin bu illərdə yeni nəşr olunan şeir nümunələri ilə bağlı resenziyalarında, müxtəlif ədəbi nəsilləri təmsil edən sənətkarlar haqqında yazdığı məqalələrində də müasirlik aparıcı bir xətt kimi önə çəkilir. Bu meyardan çıxış edilərək sənətkarın həyatla, zamanla, real gerçəkliklərlə münasibətinin mühüm tərəfləri aşkarlanır. Müasirliyin bir ədəbi-estetik kateqoriya olması ilə bağlı tənqidçi münasibəti ilə yazıçı və ya şair baxışı arasında fərqli bir yanaşmanın da mövcudluğu istisna olunmur. Poeziyada müasirlik anlayışına şair Kələntər Kələntərlinin baxışı belədir: *”Deməli, poeziyanın əsil gücü, qüdrəti və mahiyyəti müasir dövrün nəbzini, ruhunu tutmaqdadır. Əbəs yerə demirlər ki, müasirlik ədəbiyyatın canıdır, ürəyidir. Müasirlik deyəndə fəaliyyətdə olan insanların, cəmiyyətin həyatını düşünmək lazımdır. Elə buradan da sənətkarın həyata, xalqa yaxın olmaq məsələsi meydana çıxır. Mənsub olduğu xalqla qaynayıb-qarışmayan şairin poeziyası heç vaxt xalqın*

sevinc və kədərlərini, istək və arzularını düzgün əks etdirə bilməz” [45]. İrəli sürülən bu mülahizələrlə birmənalı şəkildə razılaşmaq çətindir. Burada poeziyanın qarşısında bir vəzifə kimi duran mühüm tələbdən – sənətkarlıq məsələsindən sərf-nəzər edilməsi göz qabağındadır. Xalqın arzu və istəkləri haqqında yazmaq hələ müasirlik məsələsini bütün parametrləri ilə əks etdirdiyini iqrar etməyə elə bir əsas vermir. Müasirlik poeziyanın mövzu və ideyalar aləmini yüksək sənətkarlıqla, obrazlar və düşüncə tərzilə ifadə edən, yenilik hissinin dövrün, zamanın gerçəklikləri ilə əlaqələndirən bir ədəbi-estetik kateqoriyadır.

Bəkir Nəbiyevin 60-70-ci illərdəki tənqidi fəaliyyətində müasirlik anlayışı tez-tez işlədilən, belə bir meyar əsasında çağdaş ədəbi prosesin mənzərəsinə qiymət verilən aparıcı müddəalardandır. Müasirlik meyarlarından çıxış edərək o 70-ci illərdə qələmə aldığı məqalələrindən birində Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi xalq şairi, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Süleyman Rüstəmin yaradıcılıq palitrasına məxsus səciyyəvi məqamlar üzərində fikir və mülahizələr yürüdür, belə bir təhlil üsulunda milli poetik düşüncənin keçdiyi təkamül prosesindən və bu prosesdə fəal şəkildə iştirak edən qələm sahiblərinin axtarışlarından da yan keçmir ki, ədəbi-tarixi prosesə bütöv və sistemli münasibəti sərgiləyir. Portret cizgiləri silsiləsindən olan “Günəşli illərin şairi” məqaləsində Bəkir Nəbiyev şairin yaradıcılıq aləminə belə bir müqayisəli aspektdən yanaşaraq onun sənətkar fərdiyyətinə məxsus cizgiləri üzə çıxarmağa çalışır. Tənqidçinin müşahidələrindəki fikir və qənaətlər bu baxımdan mühüm maraq kəsb edir: *“Xalqın hafizəsində, qəlbində, ümumən onun təfəkkür tərzində, poetik əbədiyyətə qovuşması baxımından S.Rüstəmin ən populyar əsərlərini S.Vurğunun “Azərbaycan” şeiri və “Vaqif” dramı, R.Rzanın “Bəxtiyar” şeiri və “Lenin” poeması, M. Rahimin “İkiqat cinayət” və “Leninqrad göylərində” poeması, O. Sarıvəllinin “Gətir, oğlum, gətir!”, Ə.Cəmilin “Can nənə, bir nağıl de!” şeirləri kimi nadir nümunələrlə müqayisə etmək olar. Əsərlərinin bu cür geniş yayılmasının ilkin səbəbi S.Rüstəmin xalq taleyi ilə qırılmaz tellərlə bağlılığıdır. Onun həyatında baş verən mühüm tarixi təbəddülatlara qarşı sənətkar həssaslığı, şeirlərindəki bədiilik qüvvəsi, obrazlılıq və ahəngdarlıqdır*” [94, s.14-15].

Heç təsadüfi deyil ki, Bəkir Nəbiyev bu illərdə nəşr etdirdiyi ədəbi-tənqidi məqalələrdən ibarət kitabının sərlövhəsində, toxunulan yaradıcılıq məsələlərinin mahiyyət və məğzində belə bir prinsipial müddəa dayanırdı. Bu mənada tənqidçinin müasirliklə sənətkarlığı eyni məxrəcdə və paralellərdə nəzərdən keçirərək izah və şərh etməsi mübahisə doğurmur.

Bəkir Nəbiyev “Müasirlik və sənətkarlıq uğrunda” adlı məqalələrdən ibarət kitabındakı yazılar bu mənada tənqidçinin ədəbiyyat və sənət məsələləri ilə bağlı düşüncələrini, ədəbi-bədii fikrin inkişaf dinamikası barədə təəssüratlarını dolğun şəkildə əks etdirirdi. Tənqidçinin belə bir baxış bucağından həm poeziyaya, həm də digər ədəbi növ və janrlarda yaradılan nümunələri təhlil etməsi, bu yöndə obyektiv mülahizələr irəli sürməsi diqqəti cəlb edən xarakterik cəhətlərdən biri idi. Məqalə və icmal xarakterli bu kitabda toplanan yazılar Bəkir Nəbiyevin yalnız konkret bir zaman kəsiyində mətbuat səhifələrində dərc etdirdiyi rəy və düşüncələrini əks etdirmir, topluda həm də ədəbi növ və janrların ümumi mənzərəsi müasirlik və sənətkarlıq nöqteyi-nəzərindən təhlil olunur. Kitaba daxil edilən ilk məqalənin “Müasirlik və sənətkarlıq uğrunda!” sərlövhəsi altında təqdim olunması da bu mənada əlamətdar görünür. Müəllif yaradıcılıq üçün vacib olan komponent və anlayışlardan çıxış edərək tarixən formalaşan poetik düşüncənin və əənənənin inkişaf və davamı kimi 60-cı illərin ədəbi prosesinə münasibət bildirir, bu istiqamətdə son dərəcə ümumiləşdirilmiş yekun nəticələrə gəlirdi. Belə bir təhlil və münasibət müstəvisinə poeziyanın çıxarılması da təbii görünür. Məlumdur ki, tarix boyunca formalaşaraq yetkin bir səviyyəyə gəlib çatan şeir yaradıcılıq sahəsi ilə bərabər, həm də mədəniyyət faktoru kimi milli ədəbi prosesdə özünəməxsus mövqe qazanmaq statusuna yiyələnmiş aparıcı istiqamətlərdəndir.

Məqalənin ilk tezisvari müddəalarında bu cəhət özünü bütün səviyyələrdə nümayiş etdirməkdədir. Belə bir münasibəti ifadə edən mülahizələrdə doğru olaraq qeyd olunur ki: *“Bütün ədəbi növlər kimi, şeirin də məziyyəti onun həyatı doğru-düzgün əks etdirməsində, müasir və mübariz ruhunda, öz poetik vasitələri ilə duyğulara hakim kəsilib, ürəklərə yol tapmasında, mütərəqqi bəşəri ideyalar, gözəl və səmimi hisslər aşılamaq qüdrətindədir”* [85, s.3]. Məqalədə kifayət qədər

yaradıcılıq qabiliyyətinə malik olan şairlərlə bərabər, yenicə şeir-sənət aləmində ilk addımlarını atan gənc ədəbi qüvvələrin poetik axtarışları barədə mülahizələrin irəli sürülməsi bu sahəyə ardıcıl və mütəmadi münasibətin nəticəsində gerçəkləşirdi. Poetik hiss və duyğudan məhrum, təbii və inandırıcı təsir bağışlamayan, həyatı gerçəkliklərlə heç bir əlaqəsi olmayan nümunələrə istedadlı şairlərin yaradıcılığında rast gəlinməsi hallarına münasibət bildirərkən tənqidçinin güzəştəz və barışmaz mövqe nümayiş etdirməsi diqqəti çəkir. Bununla əlaqədar Məmməd Rahimin bəzi şeirlərində sönük və poetik duyğudan uzaq detal və təfərrüatlara yer ayrılmasına münasibət bildirərkən tənqidçi doğru olaraq adi informasiya səviyyəsindən o yana keçə bilməyən, bədiiilik və obrazlı düşüncə tərzindən uzaq bir nümunə kimi üzərində dayanılan “Gəl, gözümün işığı!” şeirində sənətkarlıq baxımından zəif məqamları inandırıcı şəkildə üzə çıxarırdı. Eyni tələbkarlığı tənqidçinin epik nümunələri təhlil edən icmal səciyyəli məqalələrinə də aid etmək olar. Məqalədə poema janrının real imkanları, son illərdə yaranan yeni nümunələri xülasə şəklində nəzərdən keçirilməklə yanaşı, əsas diqqət konkret olaraq 60-cı ildə yaranan epik nümunələrin təhlilinə yönəldilir. Bəkir Nəbiyev 60-cı illərdə yazılan epik əsərlər sırasında Mirmehdi Seyidzadənin, Zeynal Xəlilin, İslam Səfərlinin, Hüseyn Hüseynzadənin, Nəbi Xəzrinin, Atif Zeynallının, Əliağa Kürçaylının, Rüşət Axundovun, İbrahim Kəbirlinin, Famil Mehdinin, Ənvər Əlibəylinin, Nəriman Həsənzadənin, Ramiz Məmmədzadənin poemalarını xüsusilə fərqləndirir, epik səciyyə daşıyan, mövzu və ideya-bədii xüsusiyyətləri ilə seçilən nümunələrin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini şərtləndirən məqamlar barədə geniş fikir mübadiləsi aparır. Müəllifin 1960-cı ilin məhsulu olan epik örnəklərdə tarixi mövzulara fəal münasibəti xüsusi olaraq nəzərə çatdırır, belə bir marağın səbəblərini tarixə və tarixi keçmişin ibrətamiz hadisələrinə şairlərin müasirlik mövqeyindən yanaşmasının bariz təzahürü kimi qiymətləndirərək belə bir nəticəyə gəlirdi ki: *“Keçənlik poemaların mövzu etibarı ilə yuxarıda göstərdiyimiz tənəsübdə olmasının özü təqdirəlayiq bir haldır və şairlərimizin epik əsərlərdə bu günün hadisələrinə və qəhrəmanlarına geniş yer verdiklərini göstərir. Bunu da qeyd edək ki, tarixi mövzuda yazılmış poemalar sırasında qruplaşdırdığımız əsərlərin müəllifləri təsvir etdikləri hadisələrə müasir tələblər səviyyəsindən*

yanaşmağa çalışmış, tarixilik prinsipinə əsasən düzgün riayət etmişlər” [85, s.20].

Bu qeydlərdən göründüyü kimi, tənqidçi janrın real imkanları və inkişaf perspektivlərini iki mühüm ədəbi-estetik meyar – tarixilik və müasirlik prinsipləri əsasında müəyyənləşdirir ki, bu da bəhs olunan yaradıcılıq məsələləri barədə əhatəli və inandırıcı mülahizələr yürüdülməsinə bir vəsilə olur. Burada nəzəri müddəalardan çıxış etməklə epikliyi özündə bir sistem halında ehtiva edən səciyyəvi cəhətlərin vacibliyi məsələsi də unudulmur, birillik poema yaradıcılığında belə bir tənəsübün hansı istiqamətə meyilliliyi məsələsinə əhəmiyyətli yer ayrılır. Bəkir Nəbiyev belə məqamlarda da öz tənqidçi manerasına sadıq qalır, nəzərə çarpan qüsurlar və nöqsanlara obyektiv baxış bucağından münasibət bildirməyə çalışır.

Bəkir Nəbiyevin teatr və dramaturgiya sahələrinə intensiv marağının yaranması da bu yaradıcılıq mərhələsindən başlayaraq tədricən geniş bir məcraya doğru istiqamətlənir. Doğrudur, tənqidçinin bu yaradıcılıq mərhələsində haqqında bəhs edilən sahələrə həsr olunan məqalələr və resenziyaları kəmiyyət etibarı ilə bir o qədər də çox deyil. Ancaq bu yazılar sanbal və elmi-nəzəri səviyyəsinə görə digər yaradıcılıq sahələrinə həsr olunan məqalələr və tədqiqlərdən heç də geridə qalmır, bir qədər də mahiyyətinə varsaq, mürəkkəbliyinə, struktur xüsusiyyətlərinə və sinkretizminə görə bir neçə incəsənət növünü özündə cəmləşdirən teatr sənətinin spesifik cəhətlərini konkret nümunələrin təmsalında açmaq tənqidçidən və sənətsünasdan xüsusi istedad və bacarıq tələb etdiyini nəzərə alsaq, burada kəmiyyətin deyil, keyfiyyətin üstün bir göstərici olduğuna tamamilə əmin ola bilərik. Yazıçı-dramaturq İmran Qasımovun dramaturgiyası, tamaşaya çıxarılan əsərlərinin səhnə təəcəssümü ilə bağlı düşüncələr, rus dramaturqlarının milli dram teatrında oynanılan əsərləri barədə qələmə alınan məqalələr və resenziyalar bu istiqamətdə fikir söyləməyə, tənqidçinin elmi-nəzəri fəaliyyətinin genişliyi və əhatə dairəsi barədə müəyyən təsəvvür yarada bilər. Poeziyanın sənətkarlıq məsələlərinə, epik şeirin ideya-bədii xüsusiyyətlərinə, bədii nəsrin geniş yayılmış janrlarından olan hekayə yaradıcılığına, povest və roman kimi geniş həyat lövhələrini və insan xarakterlərini təsvir edən nümunələr ətrafında irəli sürülən fikir və mülahizələr, dramaturgiya sahəsində yaranan yeni nümunələrin təhlilinə həsr olunan yazıları öz xarakteri etibarı ilə bir tənqidçi kimi Bəkir Nəbiyevin

60-70-ci illərdəki ədəbi-tənqidi fəaliyyətini məhsuldar və fəal axtarışlar dövrü kimi səciyyələndirməyə kifayət qədər əsas verir.

1.3. Müharibə mövzusu təhlil və araşdırma hədəfi kimi

Sülh, əmin-amanlıq bütün zamanlarda ədəbiyyatın və sənətin aparıcı mövzu istiqamətlərindən birinə çevrilmiş, bu sahədə ədəbi növündən və janrından asılı olmayaraq çoxsaylı ədəbi-bədii nümunələr yaradılmışdır. Əslində azadlıq və istiqlal arzusu ilə yaşamaq, açıq səma altında firavan həyat sürmək istəyi xalq düşüncəsindən ədəbi-bədii yaradıcılığa sirayət edən bir xüsusiyyət olduğunu birmənalı şəkildə iqrar etmək olar. Çünki ədəbiyyatın əsas vəzifələrindən biri də bütün dövrlər və zamanlar üçün dəyişməz, stabil mövzu və ideya qaynaqları kimi müəyyənləşən məramı xalqın tarixi taleyini, arzu və istəklərini, qurub-yaratmaq əzmini, onu düşündürən qayğı və problemləri ifadə etməyə nail olmaqdır.

Bunun ilkin qaynaqlarını yaxın onilliklərin və ya yüzilliklərin adına yazmaq da doğru olmaz. Hələ əski düşüncələrin məhsulu olan folklor mətnlərində insanın hüriyyət içərisində, istismar boyunduruğundan, fiziki-mənəvi asılılıqdan azad yaşamaq haqqının olduğunu ifadə edən ədəbi-bədii nümunələrlə bərabər, onun düçar olduğu zülm və asılılığı, haqsızlığa məruz qaldığı məqamları təsvir edən əsərlərdə bu cəhət diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Bununla belə, insanın həyatına ağır məhrumiyyətlər gətirən, onun taleyinə real təhlükə olan müharibə uzun onilliklər və yüzilliklərdir ki, global fəlakət kimi bəşəriyyətin başı üzərini kəsdirməkdədir. Elmi ədəbiyyatlarda siyasətin zorla davamı kimi izah və şərh olunan müharibə ictimai-siyasi-sosial hadisə kimi izah edilir. Ancaq bədii ədəbiyyat qədər bəşəriyyəti ölümlə, ağır məhrumiyyətlərlə sınağa çəkən müharibənin mahiyyətini, insan talelərinə vurduğu psixoloji sarsıntıyı, sağalmayan yaraları ilə qəlbləri sarsıdan, sızladan bir hadisə və fəlakət kimi təqdim edən ikinci bir sənət və yaradıcılıq sahəsini düşünmək çətindir. Əlbəttə, kino sənətinin də bu sahədə müəyyən uğurlar qazandığını etiraf etmək lazımdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, incəsənətin kütləvilik qazanan bu sahəsində də bədii mətn, belə demək mümkünsə,

ədəbiyyat faktı fəal şəkildə iştirak edir. Paradoksal haldır ki, insanlığı ölüm və fəlakət təhlükəsi ilə hədələyən müharibəni də, onun fəsadlarını da insan özü yaradır və bu prosesin məcburi icraçısına da o özü çevrilir. Doğrudur, müharibə əleyhinə çağırışların, ictimai-siyasi, kütləvi aksiyaların dünya meridianlarında tez-tez və mütəmadi şəkildə keçirilməsinə baxmayaraq, müharibə ocaqları ayrı-ayrı ölkələrdə yaranır və baş verən bu qanlı, ölümlə nəticələnən fəlakətin qarşısını almağa yönələn cəhdlər bəzən səmərəsiz qalır. Müharibələr tarixi, onun baş vermə səbəbləri haqqında kifayət qədər mövcud olan elmi-siyasi ədəbiyyatlarda bu məsələnin ictimai-sosial mahiyyəti kifayət qədər izah və təhlil olunmuş, bu sahədə zəngin araşdırmalar yaranmışdır. Dərəcəyə gətirilsə, müharibə, əlbəttə, ictimai-siyasi elmlərin, xüsusilə yeni bir inkişaf dövrü yaşayan konfliktologiyanın məşğul olduğu sahə və problemlər sırasına daxildir. Ancaq bununla, belə insanşünaslıq elmi kimi izah və təfsir olunan bədii ədəbiyyatı da belə bir global problemdən kənarda təsəvvür etmək çətindir. Məsələn, dünya ədəbiyyatında, o cümlədən XIX və XX yüzilliklər rus ədəbi fikrin inkişafında az qala tarixi sənəd və fakt səviyyəsində müharibə fəlakətlərini təsvir edən əsərlər yaranmış və həmin nümunələr indi də öz əbədi və əzəli keyfiyyət və dəyərini qoruyub saxlamaqdadır. Dahi rus yazıçısı və mütəfəkkiri Lev Nikolayeviç Tolstoyun məşhur “Hərb və sülh” romanı belə şedevrlərdən biri kimi dünya oxucuları tərəfindən etiraf olunmaqdadır. XIX əsr çar Rusiyası ilə Fransa arasında 1812-1815-ci illərarası gedən müharibədə sadəcə olaraq qarşı-qarşıya dayanan tərəflərin mübarizəsi təsvir edilmirdi, yazıçı burada müharibənin fəlakət mənbəyi olan xarakterini və mahiyyətini özünəməxsus fəlsəfi aspektdən bədii təhlilə yönləndirirdi. Eyni analogi müqayisəni Azərbaycan ədəbiyyatı müstəvisində aparmaq olar. Bu baxımdan tarixi romanlar müəllifi olan Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin “İki od arasında” (Bu əsər bəzən “Qan içində” adı altında da təqdim olunur – Ə. H.) romanının əvvəlində əsərin yazılması zamanı istifadə edilən tarixi mənbə və qaynaqların göstərilməsi tamamilə başqa bir mənzərəni göz önündə canlandırır: tarixi faktları və baş verən hadisələri ola biləcəyi kimi yox, birbaşa tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara istinad olunaraq təsvir etmək tələbini önə çəkir. Və belə bir cəhət yazıçı təxəyyülünü və fantaziyasını məhdud çərçivəyə salınması ilə nəticələnmir. Əlbəttə, bütün bu sadalanan yanaşmalar

sənətkarın fərdi baxış səviyyəsindən irəli gələn xarakterik cəhətləri əyani surətdə göstərmək məharətini açıq-aşkar nümayiş etdirir.

XX əsrin otuzuncu illərinin başlanğıcında Almaniyada faşist ideologiyasının yaranması və onun əsas ideya rəhbəri (ideoloqu) Adolf Hitlerin hakimiyyətə gəlişi yaxın və uzaq qonşu ölkələrlə istilaçı-militarist müharibənin başlanmasını qaçılmaz edir, bəşəriyyəti ölümə təhdid edən fəlakətə sürükləyən bir cəhd yadda qalır. SSRİ kimi sosializm sisteminə daxil olan bir dövlətlə açıq müharibə dilində danışan Almaniya kimi bir dövlətin ildırım sürətli savaşı meydanına atılmaq cəhdləri müharibənin başladığı ilk mərhələlərdə özünü bütün miqyası ilə nümayiş etdirir, faşizmin mənfur siyasətinin bədnam əməllərini bütün mənzərəsi ilə göz önündə canlandırırdı. O vaxtın təbircə deyilsə, sovet xalqının təcrid-dırnağa qədər silahlanmış faşist Almaniya qarşı ölüm-dirim mübarizəsinə qalxmasında siyasi-hərbi qərar və göstərişlərlə, əməliyyat planları ilə yanaşı ədəbiyyat da yaxından iştirak edir, düşmənlə amansız döyüşlərə atılan əsgərin qələbəyə dərin inamının yaranmasında fəal və özünəməxsus təsir vasitəsi kimi mühüm rol oynayırdı. Hələ müharibənin səhərişi günü poeziyanın müsəlləh bir ovqat və pafosla ifadə etdiyi düşüncələrdə belə bir cəhəti yaxından izləmək olurdu. Bu mənada Azərbaycan şeirinin tanınmış nümayəndələrindən biri olan Səməd Vurğunun 1941-ci il iyul ayının 23-də “Kommunist” qəzetinə dərc etdirdiyi “Bilsin ana torpaq, eşitsin Vətən” mürasımı ilə başlayan “Vətənin keşiyində” adlı şeirində səsləndirilən fikirlər bəşəriyyəti ölüm və fəlakətə təhdid edən olaylara ədəbi-bədii düşüncənin fəal sahələrindən biri olan poeziyanın çevik münasibətini, faşizmin antihumanist məqsəd və niyyətlərinə verilən reaksiyasını nümayiş etdirən xarakterik bir nümunə idi. Müharibənin davam etdiyi müddət ərzində poeziya ilə yanaşı, publisistika və kiçik həcmli hekayələrdə azğın düşmənin niyyət və məqsədləri əsas ifadə obyektinə kimi göstərilir, əsgər və döyüşçülərin düşmən həmləsinə sinə gərmək cəhdləri, qələbəyə dərin inamını aşılaman səhnələrə geniş yer ayılırdı. Təbii ki, bu, cəbhədən mətbuat vasitəsi ilə gələn və informasiyaların dolayısı da olsa, publisistikanın yaratdığı imkanlarından yararlanmaq hesabına baş verirdi.

Böyük Vətən müharibəsi illərində ədəbi tənqidin üzərinə məsul və təxirəsalınmaz vəzifələr düşürdü və bu vəzifələrin icrası ciddi hərbi və savaşı illərinin tələblərinə uyğun bir səviyyədə gerçəkləşdirilməsi siyasi və ideoloji bir tələb kimi qarşıya qoyulurdu. Tənqidçi-ədəbiyyatşünaslardan Məmməd Arif Dadaşzadə, Mehdi Hüseyn, Məmməd Cəfər Cəfərov, Abbas Zamanov, Mirzə İbrahimov, Əkbər Ağayev, Orucəli Həsənov bu mərhələnin ədəbi-bədii təcrübəsinin və elmi-nəzəri fikrinin qarşısında dayanan başlıca məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində ciddi və təxirəsalınmaz yaradıcılıq axtarıqlarının aparılmasında fəal surətdə iştirak edirdilər. Belə bir zərurətin meydana gəlməsini qaçılmaz edən və onu şərtləndirən müddəalar haqqında elə dövrün ədəbi-bədii və elmi-nəzəri fikrində kifayət qədər nüfuz sahibi olan xalq şairi Səməd Vurğunun irəli sürdüyü fikirlər ümumi mənzərəni kifayət qədər obyektiv əks etdirirdi: *“Müharibəyə qədər bizim tənqid, nədənsə, milli ədəbiyyatımızın nisbətən geridə qalmış hadisələrindən biri idi. Böyük Vətən müharibəsi dövründə isə tənqidimiz çox inkişaf etmişdir. Biz öz düşmənlərimizi yalnız bədii əsərlər vasitəsi ilə deyil, tənqidin və publisistikanın qüdrəti ilə də ifşa etməli olduq, onlara qarşı məfkurə döyüşü elan etdik. Buna görə də miskin faşist məfkurəsini ifşa etmək işinə tənqidçilərimizi cəlb etdik, onların qüvvələrini səfərbərliyə aldığımız. Tənqidçilərimiz isə vicdanla, yaxşı işlədilər, bu mövzuda xeyli faydalı məqalə yazdılar”* [115, s.223].

Müharibə mövzusu söz yox ki, yalnız ağır hərbi illərinin, döyüş əməliyyatlarının aparıldığı illərlə məhdudlaşıb qalmadı, faşizm üzərində tarixi qələbədən sonra da bu mövzuda xeyli əsərlər yarandı və bu nümunələr insanlığın sərt sınağa çəkildiyi məhrumiyyətləri, ağrı-acıları kifayət qədər əks etdirmək gücündə idi. Əslində geridə qalan zaman müddəti müharibənin törətdiyi faciə və müsibətlərin epik genişliyi ilə canlandırılması, ön cəbhə ilə arxa cəbhənin həmrəyliyi daha inandırıcı şəkildə təsvir predmeti seçilməsi üçün yazıçılara müəyyən fürsət verdi, geniş həyatı lövhələrin, mənəvi sarsıntıların daha inandırıcı şəkildə ifadəsi üçün əlverişli zəmin hazırladı. Bunu eynilə müharibə dövrünün ədəbiyyatının tədqiq və öyrənilməsinə yönələn elmi axtarıqlara da şamil etmək olar. Əgər müharibə illərində daha çox yeni yaranan poeziya nümunələri ədəbi tənqidin diqqət və maraq dairəsinə daxil idisə,

qələbədən sonrakı illərdə bütün ədəbi növ və janrlarda yaradılan nümunələri təhlilə yönəltmək təşəbbüsləri tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda prioritet istiqamətlər kimi ön mövqeyə çıxarılır, bu istiqamətdə ciddi elmi araşdırmalar aparılırdı. Doğrudur, hələ müharibə illərində pərakəndə halda olmasına baxmayaraq, ilk təşəbbüs kimi ayrı-ayrı ədəbi nümunələrin təhlil və ümumiləşdirilməsi istiqamətində məqalə və resenziyalar mətbuat səhifələrində işıq üzü görmüşdü. Belə cəhdlər müharibənin hələ bitmədiyi bir dövrdə problemi bütün mənzərəsi ilə əhatə edə bilməzdi və bu mümkün olası iş də deyildi. Böyük Vətən müharibəsinin Sovet ordusunun qələbəsi ilə sona çatması hələ müharibə mövzusunun ədəbiyyatşünaslıqda tükəndiyinə dəlalət etmirdi, əksinə, onun daha dərinə sosial-psixoloji, ictimai-fəlsəfi dərk və qavrayışında, bədii cəhətdən təsvir və münasibət hədəfinə çevrilməsində yeni bir mərhələnin başlanğıcından soraq verirdi.

Müharibədən sonrakı quruculuq illərində tənqid və ədəbiyyatşünaslığın bu mövzuya mütəmadi müraciət etməsi də təsadüfi deyildi. Vaxtilə kifayət qədər sistemli şəkildə tədqiq olunmayan yaradıcılıq məsələlərinə yeni bir münasibət prizmasından münasibət bildirmək əvvəlki illərdən də fəal və intensiv xarakter daşması ehtiyacının yaranması heç də təsadüfi hal hesab oluna bilməzdi. Bunu o dövrün mövcud ictimai-siyasi ab-havanın özü də diktə edirdi.

Bəkir Nəbiyevin müharibə mövzusunun öyrənilməsinə artan elmi marağı əslində keçən əsrin altmışıncı illərin ikinci yarısından başlayır. İlk cəhd kimi onun rus dilində 1965-ci ildə “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı Böyük Vətən müharibəsi dövründə” [128] adlı kitabçası Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatında çap olmuşdu. Kitabçada müəllif tərəfindən müharibə illərinin ictimai-ədəbi mənzərəsi, poeziya nəsr və dramaturgiya kimi yaradıcılıq sahələrində müharibə mövzusunun işlənmə səviyyəsi əsas təhlil və diqqət mərkəzinə çəkilir, zəngin ədəbi faktlardan və nümunələrdən çıxış edilərək fikir yürütmək başlıca məqsəd kimi müəyyənləşdirilirdi. Bu faktlar özü də birmənalı şəkildə təsdiqləyir ki, Bəkir Nəbiyevin belə bir ciddi və ağırlı mövzuya müraciətinin təməli hələ 60-cı illərdən başlamış, müəllif uzun müddət arxiv materiallarından və sənədlərdən istifadə edərək dövrün ictimai-siyasi, hərbi-sosial

mənzərəsini və psixologiyasını və bütün bu mənzərəni əks etdirən ədəbi-bədii nümunələri nəzərdən keçirərək ümumi mənzərəni yaratmağa cəhd göstərmişdir.

Belə məqsədyönlü tədqiq və axtarışların aparılmasına təkan verən faktlardan biri də Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun iki cildlə hazırladığı “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi”nin araya-ərsəyə gətirilməsi ilə bağlı idi. Böyük Oktyabr sosialist inqilabının 50 illiyi münasibətilə hazırlanan bu nəşrin “Böyük Vətən müharibəsi illərində ədəbiyyat” fəslinin yazılması Bəkir Nəbiyevə həvalə olunmuşdu. O, bu fəslə digər müəlliflərdən fərqli olaraq müstəqil şəkildə yazaraq tamamlayır Məmməd Arifin baş redaktorluğu altında hazırlanan nəşrlərdə Həbib Babayev və Qasım Qasımla ilə bərabər hər iki cildin redaktorlarından biri kimi yaxından iştirak edir.

Bəkir Nəbiyevin haqqında söhbət gedən ikicildlik üçün yazdığı fəsil həcm etibarını ilə geniş olmasa da, müəllif yığcam və qarşıya qoyulan tələbləri nəzərə almaqla, dövrün ədəbi-bədii təcrübəsinə məxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri açmağa və bu istiqamətdə müəyyən təsəvvür yaratmağa müvəffəq olur. Müharibənin ədəbiyyat və sənət əsərlərinin qarşısına qoyduğu mühüm və təxirəsalınmaz tələblərdən bəhs edərkən Bəkir Nəbiyev belə bir fikri önə çəkərək yazırdı: *“Müharibənin ilk günlərindən başlayaraq sovet ədəbiyyatının qarşısında bir sıra ciddi vəzifələr dururdu. Yazıçılar ədəbiyyatı xalqın gündəlik işi və həyatı ilə daha möhkəm tellərlə bağlamalı, müharibə şəraitinin tələblərinə cavab verməli, sovet adamlarının qələbə üçün labüd olan ən böyük sınaqlara hazır olduqlarını ifadə etməli idilər. Onlar ucsuz-bucaqsız döyüş meydanlarında baş verən hadisələri müşahidə, tədqiq və əks etdirməli, sovet adamlarının igidlikləri haqqında yazmalı, bədii sözün qüdrəti ilə əsgərlərin ürəyində intiqam alovunu daha da gücləndirməli idilər”* [64, s.448].

Müharibənin ümumi mənzərəsini, döyüşən əsgərlərin şücaət və qəhrəmanlığını təsirli və inandırıcı səhnələrlə ifadə edən poeziyanın, nəsr və publisistikanın fəal yaradıcılıq axtarışlarına münasibət bu fəsildə özünü qabarıq nümayiş etdirir, müəllifin janrların belə inkişaf tendensiyasını müharibə ovqatı ilə bağlı izahı son dərəcə inandırıcı görünür.

1970-ci ildə Bəkir Nəbiyev bu mövzu üzərində geniş və əhatəli tədqiqat işi apararaq “Süngüyə çevrilmiş qələm” (Azərbaycan sovet ədəbiyyatı Böyük Vətən müharibəsi illərində) adı və elmi-kütləvi oçerk təyinatı ilə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında nəşr etdirir. Az sonra kitab haqqında rəylərlə çıxış edən Yəhya Seyidov “Azərbaycan gəncləri” qəzetində çıxış etdiyi “Süngüyə çevrilmiş qələm” məqaləsində müəllifin janr təyinatı ilə razılaşıaraq yazır: “... *hər hansı bir əsər kimi, bu kitaba da öz meyarından çıxış edərək qiymət vermək doğru olardı. Müəllif janrı dürüst müəyyənləşdirərək, onu “onu elmi – kütləvi” oçerk adlandırmışdır*” [108]. Fikrimizcə, Yəhya Seyidovun bu janr təyinatı tədqiqatın ədəbi-nəzəri yönü ilə üst-üstə düşür, çünki “Süngüyə çevrilmiş qələm” əslində Bəkir Nəbiyevin doktorluq dissertasiyası kimi tamamladığı tədqiqatının əsasında hazırladığı elmi monoqrafiyadır. Qaldırılan problem məsələlər, mövzu və tədqiqat istiqamət kitabı monoqrafik hüdudlarda qələmə alınan araşdırma kimi təqdim etməyə əsas verir.

Şamil Salmanov da Bəkir Nəbiyevin bu tədqiqatından danışarkən onu monoqrafiya adlandırmışdır: “*Müharibə və ədəbiyyat*” mövzusu dəfələrlə tədqiqat predmeti olduğuna baxmayaraq, o hələ də yeni həllini, daha əhatəli və dərin şəkildə təhlilini gözləməkdədir. Filologiya elmlər namizədi Bəkir Nəbiyevin “Süngüyə çevrilmiş qələm” (Azərnəşr 1970) monoqrafiyası müasir ədəbiyyatşünaslığımızın bu istiqamətdə hərəkətinin yeni bir təzahürü olduğuna görə qiymətli və diqqətəlayiq bir tədqiqatdır” [106]. Çünki müəllif bu monoqrafiyanın tədqiqat istiqamətləri əsasında elə həmin il “Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş və təbii ki, bu kitab da o dövrün tələbləri nəzərə alınmaqla monoqrafiya kimi doktorluq dissertasiyası üçün qoyulan normativlərə cavab verən bir səviyyədə qələmə alınmışdı. Kitabın ithaf olunduğu dəqiq ünvanı nişan verənk müəllif qeydi də diqqəti cəlb edir: “*Böyük Vətən müharibəsi illərində cəbhəyə iki oğul yola salıb, ailəmizə həm də atalıq etmiş anam Zəhra xanımın xatirəsinə ithaf edirəm*” [95, s.3].

Bu qeydlər o vaxtın təbirincə deyilsə, çoxmillətli sovet xalqı kimi, müharibə ağrı-acılarının kitab müəllifinin ailə mühitindən, yaxın və doğmalarından yan keçmədiyini təsdiqləməklə bərabər, həm də ümumən sərt illərin amansız üzünü,

fəlakət və qayğılarını, insan talelərinə vurduğu yaraları yaxından duymağa kifayət qədər imkan yaratmışdır.

Kitabın ayrı-ayrı yaradıcılıq problemlərinin təhlilinə həsr olunan yaradıcılıq məsələləri rus dilində nəşr olunan ilkin variantdan əsaslı şəkildə fərqlənir. Müəllif kitabın məziyyətləri barədə müfəssəl xülasə kimi verilən “Bir neçə söz”də belə qənaətə gəlir ki: *“Böyük Vətən müharibəsi illəri ədəbiyyatımızın ayrı-ayrı janrlarına bəzi tədqiqat əsərləri həsr olunduğuna, sovet ədəbiyyatı tarixi kitablarında, müvafiq dərslər və məqalələrdə bu illərin ədəbi əsərlərinin təhlilinə yer ayrıldığına baxmayaraq, “Azərbaycan ədəbiyyatı Böyük Vətən müharibəsi illərində” mövzusunda bir kitab meydana yoxdur. Oxuculara təqdim olunan bu elmi kütləvi oçerkdə müharibə dövründə ədəbiyyatımızın keçdiyi yol tədqiq edilmiş, onun xalq həyatı ilə əlaqəsi, zamanın irəli sürdüyü vəzifələrə necə cavab verməsi, janr müxtəlifliyi, sənətkarlıq məsələləri kimi problemlər işıqlandırılmışdır”* [95, s.3].

Onu da xatırlatmaq lazımdır ki, Böyük Vətən müharibəsindən keçən illər və onilliklər ərzində bu mövzuya ədəbiyyatda maraq və münasibət səngiməmiş, eyni zamanda keçmiş ümumittifaq miqyasında yaranan bu zəngin nümunələrin ədəbiyyatşünaslıq qarşısında tədqiqi məsələləri də dövrün aktual yaradıcılıq məsələlərindən biri kimi qoyulmuşdu.

Kitabın məziyyətləri haqqında dövrü mətbuatda dərc olunan rəylərin birində doğru olaraq müharibə dövrü ədəbiyyatının öyrənilməsi zərurəti belə vurğulanır: *“Bu dövrdə yazıçı sözü mərmə, güllə kəsəri kəsb etmişdi. Əvvəlki illərdə ədəbiyyat xalq həyatına heç vaxt bu qədər yaxın olmamış, günün hadisələrini, ayrı-ayrı faktları belə geniş planda əks etdirməmişdi. Bu dövr ədəbiyyatı hadisələrin qızğın izi ilə getməyin, xalqı vacib ictimai-siyasi məsələlərin həllinə səfərbər etməyin gözəl nümunələrini vermişdir. Həm də tələsik yazılan, dövrü mətbuatda çap edilən şeir, hekayə və oçerklər arasında həqiqi sənət inciləri, hər hansı bir müəllifin “Seçilmiş əsərlərini” bəzəyəcək ədəbi nümunələr çoxdur. Böyük Vətən müharibəsi dövrü ədəbiyyatının bu xüsusiyyətindən çox şey öyrənmək olar.*

Bəkir Nəbiyevin uzun illərdən bəri apardığı tədqiqatın səmərəli nəticəsi olan bu əsər bir tərəfdən xalqımızın misilsiz qəhrəmanlıq və fədakarlığını, vətənpərvərli-

yin gücünü canlandırırsa, digər tərəfdən də bu qələbənin qazanılmasında ədəbiyyatın rolunu inandırıcı dəlillərlə bir daha təsdiq edir” [108, s.4].

Kitabın qarşıya qoyduğu elmi vəzifələri “Böyük sınaq illəri”, “Süngüyə çevrilmiş qələm”, “Müharibə həqiqətlərinin epik təsviri”, “Müasirlik və tarix “ adlı hissələr dolğun şəkildə əks etdirir.

Birinci sərlövhə altında təqdim olunan hissədə müharibə və onun ədəbiyyatda və sənətdə ifadə üsulları, bu mövzuda yaradılan zəngin ədəbi-bədii irsin ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətləri, sənətkar və həyatı gerçəklik, zamanın yazıçı qarşısına qoyduğu tələb və vəzifələr geniş təhlil edilir, bu istiqamətdə ümumiləşdirilmiş, konkret faktlarla əsaslandırılmış qənaətlər irəli sürülür. Doğru olaraq, Bəkir Nəbiyev dövrün ümumi ədəbi-ictimai mənzərəsinin səciyyəvi cəhətlərinə, ölkədə baş verən siyasi proseslərə də bu hissədə mühüm yer ayırır ki, bu da bütövlükdə mühitə xas olan əsas xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir. Belə bir yanaşma üsulu ədəbi-bədii düşüncənin təsirləndiyi, içərisində nəfəs aldığı zamanın ab-havasının aparıcı meyilləri barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Bəkir Nəbiyevin müharibə mövzusu ilə bağlı tədqiqatının mühüm əhəmiyyətinə toxunan doğru olaraq belə qənaətə gələrək tədqiqatçı Salidə Şərifova yazır: *“B.Nəbiyev 40-70-ci illəri əhatə edən Azərbaycan ədəbi prosesin təhlilini apararaq, millətimizin faşizm ilə mübarizəsinin fəal işıqlandırılmasına yönəlmiş əsərləri elmi tədqiqata cəlb etmişdir. B.Nəbiyev öz tədqiqat işində Azərbaycan sərkərdarı və əsgəri obrazının açıqlanmasına xüsusi diqqət yetirmiş, bununla da milli şüurumuzda hərbi dəyərlərin dirçəlişi prosesinə əməyini sərf etmişdir*” [110].

Zəngin sənədlər və məlumatlar əsasında müəllif müharibə illərində cəbhələrdə azğın düşmənlə döyüşlərə atılan əsgərlərlə yanaşı, yazıçı və şairlərin iştirak etdiyini xüsusi olaraq nəzərə çatdırır və belə bir maraq doğuran mülahizəyə gələrək yazır: *“Bu ağır illərdə Azərbaycan yazıçılarından Ə. Əbülhəsən, Mirzə İbrahimov, Rəsul Rza, Məmməd Rahim, Əli Vəliyev, Əhməd Cəmil, Mir Cəlal, Osaman Sarıvəlli, Ənvər Məmmədxanlı, Ənvər Əlibəyli, Zeynal Cabbarzadə, Qaregin Servuns, Cəfər Xəndan, Böyükağa Qasımzadə, Hüseyn Abbaszadə, İslam Səfərli, İsmayıl Şıxlı, İsmayıl Soltan, Əyyub Abbasov, Məmməd Aranlı, Nurəddin Babayev, Süleyman*

Vəliyev, İvan Tretyakov, Oruc Qoşqarlı, Salam Qədirzadə, İosif Oratovski, Mirzə Müştəq, Seyfəddin Abbasov, Nəsim Əfəndiyev, Həmid Axundlu, Həsən Qasimov, Sergey İvanov, Hüseyn Razi və başqaları müharibədə əldə silah vuruşur, cəbhə və ordu qəzetlərinin redaksiyalarında əməkdaşlıq edirdilər. Hüseyn Nətiq, Tatul Huryan, Abdulla Faruq, Sergey İvanov, Məhərrəm Əlizadə cəbhədə həlak olmuşdular” [95, s.21]. Müəllifin Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (indiki Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin – Ə.H.) arxivindən əldə etdiyi bu məlumatlar doğrudan da yazıçı və şairlərin, publisistlərin faşist Almaniyası ilə müharibədə qələmlərini süngüyə çevirdiklərini faktiki materiallara istinad etməkdədir. Müharibə səngərlərində həlak olan qələm sahiblərinin də belə bir məram uğrunda canlarından keçməsi də adi hadisə kimi diqqəti cəlb etmir. Bu həmçinin sovet ideologiyası ilə, ən əsası vətəndaşlıq borcunu xalq qarşısında yerinə yetirən, bu ruhda tərbiyə alan sovet vətənpərvərliyinin rəşadəti və bu ruhda tərbiyə alan insanların misilsiz fədakarlığı kimi də xüsusi dəyər daşıyırdı.

Müharibə ağrı-acılarının ifadəsində, döyüş səngərlərində şücaət göstərən döyüşçülərin arxa cəbhə ilə həmrəyliyi poeziya qədər təbii, inandırıcı və təsirli ifadə edən bir yaradıcılıq növü olmadığını qeyd edən müəllif çoxsaylı poetik faktlardan çıxış edərək Azərbaycan və keçmiş ümumittifaq məkanında qəlbləri ehtizaza və rıqqətə gətirən şeir nümunələrini nəzərdən keçirərək belə bir qənaəti əsaslandırırdı ki: *“Müharibə dövrü poeziyasında “böyük” və “kiçik” mövzu yox idi. Xalqın faşizm üzərində qələbəsinə kömək edən, bu qələbəni daha da yaxınlaşdırma bilən hər şey, hər bir mövzu poetik idi*” [95, s.56].

Müəllifin ilk baxışda bir qədər mübahisəli görünə biləcək mülahizələrində poetikliyə verilən belə bir dəyər əslində müharibə psixologiyasının və ab-havasının ədəbi-bədii düşüncəyə sirayət edən məqamlarını poetik bir səviyyəyə qaldırılmasını təsdiqləmək cəhdindən irəli gəlirdi.

Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahim, Abdulla Faruq, Rəsul Rza, Ənvər Əlibəyli, Tələt Əyyubov, Zeynal Xəlil, Böyükağa Qasımzadə, Zeynal Cabbarzadə kimi şairlərin müharibənin baskarı olan faşist Almaniyasına nifrət, soyuq səngərlərdə döyüşən əsgərlərdə qələbəyə dərin inamın aşılmasında

poeziyanın səfərbər gücü, əvəzsiz təsir vasitəsi olduğuna diqqətin yönəldilməsi obyektiv reallığa söykənirdi.

Bəkir Nəbiyevin həm doktorluq dissertasiyasında, həm də bu mövzu ətrafında ayrı-ayrı vaxtlarda nəşr olunan kitab və monoqrafiyalarında problemin bu tərəfinə də geniş yer ayrılırdı. Nəsr və publisistikanın müharibə illərindəki mənzərəsi də tədqiqatda kifayət dərəcədə önə çəkilirdi ki, bu da baş verən hadisələrə çevik və operativ münasibətin janrın verdiyi imkanlarla yaxından səsleşməsinin əyani göstəricisi kimi nəzərdən keçirilir.

Müəllif daha sonralar bu tədqiqatın əsasında hazırlanan kitab və monoqrafiyaların təkmilləşdirilmiş variantlarında nəsr və dramaturgiya kimi sahələrə həsr olunan hissələr üzərində yenidən işləyərək əsaslı təkmilləşmə işi aparmış, zəngin ədəbi-bədii materialları elmi şərh və təhlillərlə zənginləşdirmişdir. Bu baxımdan keçən əsrin 70-ci illərində Moskvada nəşr olunan “Çoxmillətli sovet ədəbiyyatı tarixi” (126)nin müvafiq cildində müharibə dövrü ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbi-bədii təcrübəsi ilə bağlı hissəsinin Bəkir Nəbiyevə həvalə olunması da təsadüfi deyildi. Uzun müddət həmin mövzu və problem ətrafında aparılan tədqiqatlar, bu istiqamətdə qazanılan nəticə burada da sözünü deyir. Bəkir Nəbiyev sonralar da bu tədqiqat əsasında hazırlanan monoqrafiya üzərində yenidən işləmiş, əldə olunan yeni materialları, xüsusilə müharibədən ötən müddət ərzində yaranan nəsr və dram əsərlərini araşdırmaya cəlb edilmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəllifin müharibə mövzusunda ayrı-ayrı vaxtlarda nəşr olunan tədqiq və araşdırmaları haqqında mətbuat səhifələrində dərc olunan rəy və resenziyalarda göstərilən iradlar, mübahisəli məqamlar yenidən hazırlanan kitab və monoqrafiyalarda nəzərə alınmış, bu, bütövlükdə, problemin daha əhatəli və mükəmməl elmi izahına gətirib çıxarmışdır. Məsələn, lirikanın aparıcı meyil kimi müharibə poeziyasında aparıcı mövqeyi, ədəbi tənqidin bu dövrdəki fəaliyyətində yetərincə izah edilməməsi ilə bağlı tənqidçi Şamil Salmanovun iradları, Yəhya Seyidovun arxa cəbhənin ön cəbhə ilə həmrəyliyini işıqlandıran publisistika nümunələrinin az işıqlandırılması məsələsini xatırladan

qeydləri sonralar reallaş an nəşrlərdə müəllif tərəfindən nəzərə alınması buna bir nümunə kimi göstərilə bilər.

“Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı” monoqrafiyasının 1977-ci il nəşrinə edilən dəyişikliklər və təkmilləşmə işləri bunu əyani şəkildə göstərirdi. Problemə belə bir yanaşma tərzü müəllifin əvvəlki nəşrlərdə bir qədər kölgədə qalan, diqqətdən yayınan yaradıcılıq məsələlərinin daha dərinə və hərtərəfli təhlilinə imkan yaratmışdır.

“Bir neçə söz” adlı qeydlərdə müəllif monoqrafiyanın qarşıya qoyulan əsas elmi hədəflərini belə müəyyənləşdirirdi: *“Təqdim olunan kitabda müharibə dövründə ədəbiyyatımızın keçdiyi inkişaf yolu araşdırılmış, onun zamanın irəli sürdüyü vəzifələrə necə cavab verməsi, janr müxtəlifliyi, başlıca mövzuları, bədii imkanları, sənətkarlıq məsələləri kimi problemlər işıqlandırılmış, dinc quruculuq illərində nəsrimizdə müharibə mövzusunun işlənməsi prosesi öyrənilib tədqiq edilmişdir”* [65, s.9]. Monoqrafiyanın elmi sanbal və dəyəri ilə bağlı mətbuat səhifələrində dərc olunan rəylərdə də bu cəhət kifayət qədər əsaslandırılırdı. Tanınmış tənqidçi Şamil Salmanovun kitabla bağlı vaxtilə “Azərbaycan” jurnalında dərc etdirdiyi “Mühüm mövzunun tədqiqi” adlı resenziyada Bəkir Nəbiyevin müharibə mövzusunun tədqiqi istiqamətində nail olduğu prinsipial məqamlara belə münasibət bildirilirdi: *“Belə ki, monoqrafiya müharibə illəri Azərbaycan ədəbiyyatı və ötən müharibənin ədəbiyyatda bədii inikası haqqında tarixi-ədəbi tədqiqatdır; bunlar əlbəttə, ayrı-ayrı mövzular deyildir, bəlkə, əksinə bütöv bir problemin ayrı-ayrı tərəfləridir. Başqa sözlə desək, B. Nəbiyev yalnız müharibə dövrü ədəbiyyatını, onda müharibə illəri gerçəkliyinin bədii təsvirini nəzərdən keçirməklə tədqiqatını məhdudlaşdırmamış: ədəbi dövrlər arasındakı əlaqəni, varislik xəttini göstərməkdən ötrü bu mövzunun müharibədən sonrakı ədəbiyyatda davamının bəzi mühüm cəhətlərini izah etməyi lazım bilmişdir”* [105, s.198].

Kitabın 1978-ci ildə respublika Dövlət mükafatına layiq görülməsi də dövrün ədəbiyyat və müharibə mövzusunda elmi araşdırmalara xüsusi bir həssaslıqla yanaşıldığını əyani surətdə təsdiqləməkdədir.

“Kamalin təntənəsi” (Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı) adı altında 1981-ci ildə nəşr olunan monoqrafiyanın annotasiyasında qələbədən sonrakı illərdə nəsrə müharibənin ağır məhrumiyyətlərinin təsviri kimi yaradıcılıq məsələlərinə münasibət bildirilməsini təsdiqləyən məlumatların verilməsi də belə həqiqətdən soraq verirdi. Kitaba “Müəllif haqqında” ön söz əvəzi yazan akademik Məmməd Cəfər vaxtilə Bəkir Nəbiyevin bir tədqiqat əsəri kimi üzərində işlədiyi bu mövzuya elmi maraq və münasibətin tarixçəsi haqqında öz fikirlərini belə bölüşürdü: *“O, (Bəkir Nəbiyev – Ə.H.) sonralar da bu sevimli mövzusunun ayrılması, onun Respublika Dövlət mükafatına layiq görülmüş “Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəri də neçə illik axtarışların, düşüncələrin yaxşı nəticəsi oldu. Səciyyəvidir ki, biz bu kitabda müharibə dövrü ədəbi prosesinin təhlili ilə yanaşı həyatının ilk gənclik illərini bu dövrdə yaşayan müəllifin də həyəcanlarını, sevincini, iftixarını, bəzən də məqamına görə qəzabını, kədərini duyuruq. Bu emosionallıq da səbəbsiz deyil. Axı, müəllif tədqiqat obyekti kimi götürdüyü dövrü yalnız kitablardan oxumamış, həm də yaşamışdır. Gözü yollarda, ürəyi cəbhədə, fikri cəbhədə olan minlərlə yeniyetmələrdən biri kimi...”* [15, s.3-4]. Sonralar müəllif 5 cildən ibarət “Seçilmiş əsərləri”nin 2-ci cildində həmin monoqrafiyanı yenidən elmi ictimaiyyətə təqdim etməyi məqsədə uyğun saymışdır. [91]

Beləliklə, müharibə dövrü ədəbi-bədii təcrübəsinin tədqiqi istiqamətindəki axtarışlar Bəkir Nəbiyevin elmi-nəzəri fəaliyyətinin 60-70-ci illər mərhələsinin prioritet mövzularından və problemlərindən birinə çevrilir, belə bir təşəbbüs şübhəsiz ki, onun həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də ədəbi tənqid sahəsində nail olduğu yaradıcılıq təcrübəsini və bu təcrübənin nəticəsi kimi yaranan nümunələrin aktualıq və müasirlik kimi keyfiyyətlərini də dolğun şəkildə əks etdirdiyini göstərir.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr “Tənqidin və tənqidçinin nüfuzu” [42], “Bəkir Nəbiyevin estetik irsinin üslub tipologiyası” [35], “Тема войны в научных исследованиях Бакира Набиева” [124], “60-70-ci illərin ədəbi prosesi Bəkir Nəbiyevin tənqidində” [33] məqalələrində öz əksini tapmışdır.

II FƏSİL

BƏKİR NƏBİYEV MİLLİ ƏDƏBİYYATLARIN TARİXİ TƏCRÜBƏSİ VƏ İNKİŞAF MEYİLLƏRİ HAQQINDA

2.1. Klassik irs və müasirlik

Klassik irs tarixilik baxımından milli ədəbi-bədii təcrübənin keçmiş olduğu yaradıcılıq mərhələləri və bu mərhələdə yaşayıb yaradan sənətkarların zəngin ənənələrini özündə əks etdirən əvəzsiz mənbə və məxəzlərdən hesab olunur. Onu yalnız yazılı ədəbi-bədii nümunələrlə məhdudlaşdırmaq da olmaz. Şifahi xalq yaradıcılığı örnəkləri də əslində klassik irs faktı kimi xüsusi dəyər daşıyır, tarixən təşəkkül tapan yazılı ədəbiyyatın ideya-bədii qaynaqları sırasında özünəməxsus yerlərdən birini tutur.

Böyük tarixi yaradıcılıq ənənələrinə malik olan klassik irs ədəbi-bədii təcrübə ilə yanaşı həmçinin müasir ədəbi prosesin inkişaf və təkamülündə bir sənətkarlıq məktəbi və örnəyi kimi fəal şəkildə iştirak edir. Belə fasilə bilməyən ardıcıl əlaqə və bəhrələnmənin öyrənilməsi ədəbiyyatşünaslıq elminin əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, müasir mərhələsində prioritet istiqamətlərdən biri kimi öz aktuallığını qoruyub saxlaması bu mənada təsadüfi hesab olunmamalıdır. Aydın bir gerçəklikdir ki, klassik irs deyəndə mütləq şəkildə tarixilik, ənənə, varislik prinsipinin davamlı və fasiləsiz xarakteri təsəvvürə gətirilir. Tarixiliyin daha geniş və miqyaslı vüsət qazanması ümumən ictimai – humanitariyanın inkişaf və təkamülünə də əsaslı təsir göstərən vasitələrdən biridir. Qeorqi Konstantinoviç Kosikov doğru olaraq belə bir qənaətə gələrək yazır: *“Tarixilik sosial – humanitar elmlərin meydana çıxmasının əsasını təşkil edən başlıca prinsipdir”* [126, s.35]. Ancaq bir həqiqəti də etiraf etmək lazımdır ki, bununla bərabər, klassik ədəbi irsə münasibətin həmişə sağlam və obyektiv təməl üzərində inkişaf etdiyini də birmənalı şəkildə iqrar etmək doğru olmazdı. Klassik irsə belə inkarçı yanaşma əlamətləri daha çox sovet ideologiyası və sinfi mübarizə anlayışları ilə silahlanan sovet quruluşunun yeni proletar mədəniyyəti

yaratmağı qarşıya bir məqsəd kimi qoyduğu illərə təsadüf edirdi. Totalitar siyasi-ideoloji yasaq və qadağalar şəraitində milli yaddaşın əvəzolunmaz məxəzlərindən hesab olunan yazılı abidələrə, xüsusən ana kitabımız olan “Kitabi- Dədə Qorqud”a keçən əsrin 20-30-cu illərində və daha sonrakı onilliklərdə qoyulan yasaqlar belə bir məqsəd və niyyətə xidmət edirdi. Klassik poetik janrlardan olan qəzələ, əruz vəzninə milli mədəniyyətə, adət-ənənələrə, xüsusən muğama qarşı yönələn nihilist baxış belə cəhdlərə bir nümunə kimi göstərilə bilər.

Ədəbiyyatşünaslıqda klassik irs təliminə münasibət sovet ideologiyasının bərqərar olduğu ayrı-ayrı mərhələlərdə siyasi cəmiyyətin iradəsini ortaya qoyan xüsusi qərar və göstərişlərlə həyata keçirilməsi irəlicədən düşünülmüş qabaqlayıcı tədbirlər idi. Bu, hər şeydən əvvəl, yeni sovet proletar mədəniyyətinin yaradılması naminə ayrı-ayrı xalqlara məxsus milli mədəniyyətləri sıradan çıxarmaq cəhdinə hesablanan bir addım idi. Vulqar sosiologizm meyillərinə yuvarlanmaq keçən əsrin 20-30-cu illərində təşəkkül tapan Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığının sağlam bünövrə və əsaslar üzrə inkişafını ləngidən ciddi əyintilər idi. Şübhəsiz ki, klassik ədəbi-mədəni irsə münasibətdə buraxılan səhvlərdən xilas olmaq sonrakı mərhələlərdə bir qədər aradan qaldırılsa da, bu hələ keçmişdən miras qalan sərvətlərə bütövlükdə yabançı yanaşmanın aradan qaldırılması demək deyildi. Şübhəsiz ki, keçən əsrin ortalarından başlayan, 60-cı illərdən etibarən ədəbiyyatşünaslıqda klassik irs müasir tələblər səviyyəsindən dəyərləndirilməsində müəyyən yumşalmalar onun çağdaş ədəbi proses üçün əhəmiyyət doğuran tərəflərinin öyrənilməsinədə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərirdi.

Milli müstəqillik məfkurəsinin və Azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdığı indiki ədəbi-ictimai şəraitin sayəsində klassik irsin və milli mədəni dəyərlərin tanınması istiqamətində dünya miqyasında və beynəlxalq səviyyələrdə aparılan məqsədyönlü fəaliyyət bunu əyani olaraq təsdiqləyir.

Azərbaycan tənqid və ədəbiyyatşünaslıq elminin nüfuzlu nümayəndələrindən olan Feyzulla Qasımzadənin, Məmməd Arifin, Mikayıl Rəfilinin, Mirzağa Quluzadənin, Həmid Araslının, Məmməd Cəfər Cəfərovun, Mir Cəlal Paşayevin, Abbas Zamanovun, Mirzə İbrahimovun, Əkbər Ağayevin, Əziz Mirəhmədovun,

Kamal Talıbzadənin, Azadə Rüstəmovanın, Arif Hacıyevin, Yaşar Qarayevin, Elçinin, İsa Həbibbəylinin, Teymur Kərimlinin, Rəhim Əliyevin... tədqiq və araşdırmaları klassik irslə müasir ədəbi proses arasındakı əlaqə və təmasların tarixi-müqayisəli aspektdə öyrənilməsi baxımından müəyyən əhəmiyyət kəsb edir.

Klassik irs anlayışı özündə mütləq şəkildə tarixilik prinsiplərindən irəli gələn müddəaları əks etdirməkdədir. Bu, onun zaman-zaman formalaşan yaradıcılıq ənənələrindən boy göstərir. Xalq yazıçısı, tənqidçi Elçinin tarixiliklə bağlı fikirləri bu mənada diqqəti cəlb edir. Elçin yazır: *“Tarixilik” kateqoriyası “müasirlik”lə bir sırada, əks qütblərdə duran anlayışlardır*” [23, s.484]. Bu əkslik istər onların bir söz kimi semantik mənalarında, istərsə də nəzəri kateqoriya kimi məzmunlarında vardır.

Bəkir Nəbiyevin bir ədəbiyyatşünas kimi fəaliyyətində klassik irsin öyrənilməsi, ədəbiyyat tarixində dərin iz qoyan sənətkarların yaradıcılıq dünyasına məxsus xüsusiyyətlərin tədqiqi məsələləri mühüm yerlərdən birini tutur. Doğrudur, Bəkir Nəbiyev elmi-nəzəri fikirdə daha çox tənqidçi kimi tanınır və etiraf olunurdu. Tənqidçilik onun ümumi fəaliyyətinin əsas və aparıcı keyfiyyəti kimi üstün bir mövqeyə malik idi. Ancaq bununla belə alimin yeri gəldikcə özündə milli yaddaşın etnoqrafik əlamət və xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan folklor nümunələrinə, xüsusi olaraq əski etiqad və təsəvvürləri, adət-ənənələri, məişət və yaşam tərzini özündə əks etdirən epos yaradıcılığı haqqında qələmə aldığı məqalə və tədqiqləri, klassik sənətkarlardan Nizami Gəncəvi, Yunus İmrə, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Xurşudbanu Natavan, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Cəfər Cəbbarlı, Abdulla Şaiq, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, Səməd Vurğun kimi müxtəlif əsrlərdə yaşayıb-yaradan klassik sənətkarların həyat və yaradıcılığı, ədəbi irsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri barədə yazılan məqalələrdə təhlil və şərh klassik irsin müasir dərkinə, onun bu günün ədəbi-bədii təcrübəsi üçün əhəmiyyət kəsb edən məqamlarına yönəldilməsi ilə diqqəti çəkir.

Bəkir Nəbiyevin milli epos mədəniyyətinin öyrənilməsinə elmi marağının başlanğıcı əslində keçən əsrin 60-cı illərinə təsadüf edir. İlk debüt kimi “Koroğlu” adlı məqalədə müəllif dastanının film kimi ekranlaşdırılan variantı haqqında öz fikir və mülahizələrini bildirməklə bərabər, xalq qəhrəmanlığını, milli azadlıq

mübarizəsinin təmsilçisi və fədaisi olan bu obrazla bağlı düşüncələrini oxucu və ədəbi-elmi ictimaiyyətlə bölüşür, sənətsevərlərin rəğbətlə tamaşa etdiyi film haqqında mülahizələrini irəli sürürdü. Məqalədə dastanın bir folklor mətni kimi məzmunu və ideyası haqqında fikir söyləmək cəhdi də təbii təsir bağışlayır. Çünki ədəbi-bədii fakt və mətndən (ssenaridən) çıxış edib fikir söyləməklə paralel olaraq, yeri gəldikcə, ilkin mətndən (dastandan) çıxış edərək müqayisə və paralellərin aparılması qaçılmaz idi. Bu, eyni vaxtda dastan, onun mövzu və struktur əlamətləri barədə təsəvvür yaratmaq üçün şifahi ağız ədəbiyyatına, onun yaşarı ənənələrinə obyektiv baxış və yanaşmanı müəllifin qarşısına tələb kimi qoyurdu. “Koroğlu” adlı məqalədə klassik mətn və epos, onun ssenari və ekran təcəssümü belə hərtərəfli və kompleks baxış bucağından təhlilə yönəldilirdi. Maraqlı doğuran bir cəhət də odur ki, bu həm də 60-cı illərin nisbətən mülayimləşən siyasi ab-havası klassik mədəni irsi tədqiq və təbliğ edən bütün sahələrdə oyanış və fəal mövqeyin formalaşmasına əsaslı sürətdə təsir göstərməsinin real təzahürü idi. Resenziyada ssenari müəllifi Sabit Rəhman olan filmin mövzu və ideyası, azadlıq və istiqlal uğrunda xalq qəhrəmanlığının salnaməsi olan dastanın bir folklor nümunəsi kimi nəzərdən keçirilməsi də diqqətdən yayınmır. Müəllifin bu istiqamətdə irəli sürdüyü mülahizələrdə bu cəhət özünü bütün təfərrüatları ilə əks etdirir: *“Folklor xəzinəmizin ən parlaq incilərindən olan “Koroğlu” XVI əsrin axırlarında, XVII əsrin əvvəllərində baş vermiş tarixi hadisələrin əsasında yaradılmışdır. Dastanda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin öz qonşuları ilə əl-ələ verib bəy-xan zülmünə qarşı, xarici işğalçılara qarşı apardıqları qəhrəmanlıq mübarizəsi öz gözəl bədii ifadəsini tapmışdır. Bu qəhrəmanlıq dastanının əsas pafosunu doğma Vətənin istiqlaliyyəti naminə, yoxsul kəndlilərin azadlıq yolunda çox gərgin vuruşmalarda igid el oğullarının göstərdikləri fədakarlıq təşkil edir”* [77].

Dastanın qəhrəmanlıq pafosu, sevgi və məhəbbət motivləri ilə zənginliyi, canlı xalq danışığı dilindən istifadə olunmaqla milli koloritin qorunub saxlanması kimi xarakterik cəhətləri müəllif “Azərbaycanfilm”-in istehsalı olan “Koroğlu” üçün də aktualıq kəsb etdiyini əsaslandıraraq, ssenaridə, rejissor yozumunda, aktyor ifalarında obrazların səciyyəvi cizgilərinin yaradılması kimi məsələlərə münasibət bildirir, belə bir ansamblı və kompleks yanaşmada nəzərə çarpan nöqsanları

inandırıcı dəlillərlə sübuta yetirir. Bu baxımdan dastanın baş qəhrəmanı Koroğlu surətini canlandıran aktyorun, Nigar kimi ər qeyrətli xanım-cəngavərin obrazını yaradan aktrisanın ifalarındakı qeyri-təbiiliyin, inandırıcı olmayan səhnələrin bilavasitə dastan mətnindən çıxış edilərək nəzərə çatdırılması təbii təsir bağışlayır.

Azərbaycan xalqının mənəvi varlığının ilkin mənbələrindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud”a qoyulan yasaqlara baxmayaraq, keçən əsrin 70-80-ci illərində zaman-zaman bu əvəzsiz abidəyə maraq fəal xarakter almağa başlayır. Bu sahədə ciddi tədqiqatlar yaranır. Bu doğru qənaətdir ki: *“70-80-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında KDQ-yə maraq daha da artdı, elmi və elmi-publisistik tədqiqatların vüsəti genişləndi. 50-ci illərin ortaları-60-cı illərin siyasi ab-havasından müşahidə olunan yumşalma prosesi milli özünəqayıdışa, ədəbi-tarixi problemlərin dərkinə təkan vermiş, türkologiya üzrə tədqiqat işi üçün zəmin rolunu oynamışdır”* [47].

Bəkir Nəbiyev “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu ilə bağlı Yaşar Qarayevlə müştərək qələmə aldığı “Xalq mənəviyyatının güzgüsü” (“Kitabi-Dədə Qorqud”) adlı araşdırmada xalq düşüncəsinin və milli yaddaşın əvəzolunmaz qaynaqlarından olan bu nümunənin yaranma tarixi, mövzu və strukturu barədə məlumat verməklə, türk düşüncə tərzinin özəllikləri, təsəvvür və həyat tərzini barədə bu möhtəşəm abidənin verdiyi bilgiler müfəssəl şəkildə nəzərdən keçirilir, tarixilik baxımından eposun əhəmiyyəti yüksək dəyərləndirilir.

Bu kitabçanın nəşri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 20 aprel 1997-ci il fərmanından irəli gələn bir təşəbbüs idi. [Bax: 43]

Qorqudşünaslıq sahəsində bu ərəfədə çap olunan kitab və monoqrafiyalardan Şamil Cəmsidovun “Kitabi-Dədəm Qorqud”, [17] Tofiq Hacıyevin “Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz”, [30] Elçinin “Kitabi-Dədə Qorqud” aliliyi”, [21] Bəhlul Abdullanın “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası”, [1] Rüstəm Kamalın “Kitabi-Dədə Qorqud: arxaik ritual semantikasi” [44] kimi nəşrlər məhz həmin fərmanla bağlı silsilə tədbirlərin davamı kimi nəzərdə tutulmuşdu.

Məsələnin bir maraq doğuran cəhəti də ondan ibarət idi ki, əslində folklorşünasların, tarixçilərin və dil tarixi ilə bilavasitə məşğul olan mütəxəssislərlə bərabər bu sahəyə tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar da qoşulur, milli-mənəvi dəyərləri tarixini, özəlliklərini nişan verən bu abidənin xalqın dünənində, bu günündə və sabahında fəal iştirakını təsdiqləyən fikir və mülahizələr irəli sürürlər.

Bəkir Nəbiyevin Yaşar Qarayevlə müştərək qələmə aldığı “Xalq mənəviyyatının güzgüsü” (“Kitabi-Dədə Qorqud”) kitabçasında eposun yaranması, məlum nüsxələri, elm aləmində tanınma tarixi barədə verilən yığcam məlumatlarla yanaşı, qədim oğuzların və türksoylu tayfa birliklərinin yerləşmə arealı, coğrafi özəllikləri tarixən təşəkkül tapan adət-ənənələri ilə bağlı ən etibarlı saxlanıcılıq rolunu oynaması məsələsi önə çəkilir. Müəlliflərin aşağıda verilən mülahizələri dastanın mövzu və mündəricəsini bütün tərəfləri ilə əks etdirməkdədir: *“Eposun qədim oğuzların həyatı, ailə və məişət tərz, düşüncə və əxlaq kodeksi, hərbi sənəti, dövlətçilik üsul-idarəsi, qəsbkar yadellilərlə ana yurd və ata ocağı uğrunda cəngavərlik və qəhrəmanlıq mübarizəsi tarixi və koloritli bədii əksini tapıb.*

Dastandakı “oğuzlar” qədimdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində yaşayan türklərdir. Boylardakı toponimlərin əksəriyyəti Qafqazla və birbaşa Azərbaycanla bağlı inzibati və coğrafi yer adlarıdır (Dərbənd, Bərdə, Gəncə, Göyçə, Əlinçə qalası, Ağlağan, Cızıqlar, Ala dağ, Qazlıq dağı, Qara dərə, Əcilcan, Drəşam, Ağcaqala, Sürməli, Qara dəniz, Arqıç qır, Ortağ qır, Ağ qaya, Ağ saz...) [83, s.5].

“Kitabi-Dədə Qorqud”un 1936, 1962, 1978-ci illərdə akademik Həmid Araslı, 1988-ci ildə isə daha təkmil olan nəşrlərinin isə professorlar Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadənin yaxından iştirakı ədəbi-elmi ictimaiyyətə təqdim olunmasını xatırladan müəlliflərin dastanın Azərbaycanla yanaşı, beynəlxalq aləmdə – Türkiyə, İngiltərə və Rusiya kimi ölkələrdə tədqiqi ilə bağlı məlumat və şərhləri bu baxımdan böyük maraq doğurur. Tədqiqatçılardan Gilisli Rəfət, Orxan Şaiq Gökyay, H. Ar M. Ergin, Vasiliy Vladimiroviç Bartold kimi qorqudşünasların eposun öyrənilməsində xüsusi xidmətləri xatırladılır.

Bəkir Nəbiyevin klassik ədəbi irs və ədəbiyyat tarixi ilə bağlı mülahizələrində hər iki anlayışı bir məxrəc altına gətirən səciyyəvi xüsusiyyətlər diqqət mərkəzinə

çəkilir, burada müasirlik heç də bir ədəbi-estetik kateqoriya kimi kənarda təsəvvür edilmir. Yuri Borisoviç Borev göstərir ki, *“Estetika sahəsində tarixiliyin ilk rüşeymləri, ilk əlamətləri ilə maarifçilərdə – Q.Lessinq, F.Şiller, Q.Forster və başqalarının əsərlərində təsadüf edirik”* [123, s.71]. Maarifçilərin yaradıcılığında ilk rüşeym halında olan bu prinsiplər zaman keçdikcə estetikanın, o cümlədən də ədəbiyyatşünaslığın əsas prinsiplərinə çevrilməyə başladı. *“Ümumən tarixilik sənətdə, bədii əsərdə ideyanın əsasını, onun konkret sosial-ictimai məzmununu təşkil edir, ideya daxilində sənətkar idealının başlıca göstəricisi kimi ehtiva olunur. Ədəbiyyatşünaslıqda tarixilik isə bir prinsip kimi tədqiqatçının öz mövqeyini məhz bu əsas nüvəyə doğru ən qısa istiqamətdə tənzim etməyi nəzərdə tutur”* [109, s.328].

Belə bir yanaşma metodu müəllifə daha obyektiv elmi nəticələrə gəlməyə münbit zəmin yaradır, klassik irsin bu gün üçün yararlılıq səviyyəsinin əyani göstəricisinə çevrilir. Alimin ədəbiyyat tarixçiliyi sahəsi ilə bağlı qələmə aldığı məqalələrdə, məruzə və çıxışlarda bu cəhət özünü yetərinə nümayiş etdirirdi. Bu cəhət onun vaxtilə *“... Azərbaycan ədəbiyyatının keçdiyi yolu tam və mükəmməl əks etdirən, son tələblərə cavab verən ədəbiyyat tarixi hələ yoxdur. Elə bir tarix ki, onda ədəbiyyatımızın qədim əsrlərdən bəri keçib gəldiyi mürəkkəb mərhələlər, geniş axtarışlar, əlvan təmayüllər, böyük kəşflər və kədərli uğursuzluqlar yolu məhz elmi əsaslar üzərində ümumiləşdirilmiş olsun”* [86, s.167] – deyə səsləndirdiyi narahatçılıq dolu mülahizələrində özünü açıq-aydın büruzə verirdi.

Klassik irsin öyrənilməsində, tədqiq və təbliğində ən səmərəli yolun və yanaşma üsulunun müəyyənlişməsində Bəkir Nəbiyevin çoxillik təcrübəsindən irəli gələn bir cəhət də diqqəti cəlb edir: o, sənətkarı yetişdiyi ədəbi-mədəni mühitin inkişaf meyilləri, fikri cərəyanları ilə əlaqəli şəkildə araşdırır ki, bu uzaq əsrlərin yaradıcılıq ənənələrini və ədəbi-ictimai mənzərəsini müəyyənləşdirməyə zəmin yaradır.

Alimin “Nizami və Gəncə” adlı əhatəli məqaləsi belə bir yaradıcılıq təcrübəsinin real nəticəsi kimi maraq doğurur. Müəllifin qələmə aldığı bu məqalə böyük şair-mütəfəkkirin anadan olmasının 850 illiyinin Azərbaycanda və digər ölkələrdə qeyd edildiyi bir ərəfəyə təsadüf edir. Bəkir Nəbiyev şairin Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri hesab olunan Gəncəni öz adının yanında bir nisbə

kimi işlədən Nizaminin dünya şöhrəti qazanan poetik qüdrətinin parlamasında bu şəhərin ədəbi-mədəni mühiti ilə yanaşı, təbii-coğrafi gözəlliklərinin xüsusi rolunu belə açıqlayır: *"Bu təxəllüslə də o (Nizami Gəncəvi – Ə.H.) artıq 800 ildir ki, dünyanın bütün uzaq-yaxın ölkələrini gəzir, poeziya sevənlərin, müdrik fikirlərə aludəçilik göstərənlərin mənəvi ehtiyacını ödəyir. Gəncə torpağı təxəllüsündə Gəncəvi sözü olan bir sıra görkəmli istedadlar yetirmişsə də, Gəncəvi deyərkən poeziya aləmində nəzərdə nurlu siması canlanan ilk şair Nizami olduğu kimi, bu nadir incilərin doğulub cilalandığı yer – Gəncə şəhərinin özü gözlərimiz önündə cılvalənir"* [90, s.314].

Məqalədə Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Gəncənin füsunkar təbiəti, hərbi-geosiyasi vəziyyəti, təbii fəlakətlər nəticəsində dəfələrlə məruz qaldığı illərdə yerli əhalinin yenidən öz iradəsi sayəsində qurduğu-yaratdığı şəhərdə zaman-zaman təşəkkül tapan elmi-ədəbi mühit və belə bir zəmində yetişən nadir şəxsiyyətlərin ömür və yaradıcılıq yolu zəngin faktlara istinadən işıqlandırılır.

Öz əsərləri ilə dünya ədəbiyyatında şərəfli yerlərdən birinin sahibi olan Nizami Gəncəvi ilə yanaşı, Şirvanşahlar sarayında məliküşşüəra rütbəsinə yüksələn Əbül-üla Gəncəvinin, ictimai-fəlsəfi rübailəri, musiqi və rəssamlıq əsərləri ilə tanınan, şahmat sahəsində böyük uğurlar qazanan Məhsəti Gəncəvinin bu şəhərdə anadan olmasını, belə bir münbit zəmində formalaşmasını müəllif şöhrəti uzaq əsrlərdən gələn şəhərin ab-hava ilə əlaqələndirir, şəxsiyyətin formalaşmasında mühit amilinin müstəsna rolunu açıqlayır.

Gəncənin Nizami yurdu kimi tanınmasının səbəblərindən biri kimi şairin əsərlərində bu doğma yurda mehr və məhəbbətin, sayğı və ehtiramın ifadəsi olan poetik nümunələrdən çıxış edərək fikir söylənməsi belə bir həqiqətin dərin ifadəsi kimi diqqətə çatdırılır. Zaman-zaman istilalara, yadelli işğalçıların hücumlarına məruz qalan şəhərin on doqquzuncu yüzilliyin əvvəllərində rus çarizminin silahlı hücumu nəticəsində düşər olduğu məhrumiyyətlər, belə bir qeyri-bərabər döyüşlər mübarizəsində Cavad xanın göstərdiyi qəhrəmanlıq və şücaət, öz ölümü ilə öz adına şərəfli tarix yazan bir sərkərdənin, qeyrətli vətən övladının Nizami Gəncəvinin əsərlərində öz dərin poetik ifadəsini tapan mənəvi keyfiyyətlərin, yurd sevgisinin,

yadelli qəsbkarlara qarşı nifrət və barışmaz mövqenin tarixiliklə müasirliyinin vəhdətini əyani olaraq göz önündə canlandıran fakt kimi mənalandırılması inandırıcı təsir bağışlayır, Gəncədə yaşayan yerli əhalinin yaddaşına zaman-zaman əxz olunan, ənənə kimi yaşanan bir keyfiyyət olması fikri, tarixi gerçəklik və şəxsiyyət qütblərində təhlil olunur.

Bəkir Nəbiyevin klassik irsin elə yaradıcı şəxsiyyətləri haqqında məqalə və tədqiq xarakterli araşdırmaları var ki, onlar yalnız Azərbaycan hüduqları ilə məhdudlaşıb qalmır, əksinə, daha geniş bir coğrafiyanın – bütövlükdə böyük türk dünyasının ədəbi-bədii düşüncəsinin geniş miqyası, dərin humanizmlə yoğurulmuş fikir çəlləngləri ilə oxucuların qəlbinə, ruhuna bu gün də hakim kəsilə bilir. Belə sənət dühalarından biri də Yunis İmrədir.

Yunis İmrənin yaradıcılıq dühasının məhsulu olan poetik nümunələrin yalnız türk əsilli xalqlar üçün deyil, bütün tərəqqipərvər dünya ictimaiyyəti üçün əhəmiyyətli edən məziyyətlərdən bəhs edən məqaləsini Bəkir Nəbiyev “Möcüzənin bayramı” adlandırır. Belə bir rəkursdan Yunis İmrə yaradıcılığına baxış tamamilə obyektiv zərurətdən irəli gəlir. Dünyada xəlq olunan bütün insanları öz doğma və yaxını hesab edən mütəfəkkirin belə bir ideyanı və ədəbi-estetik qayəni öz yaradıcılıq kredosu seçməsinə dərin humanizm və insanpərvərlik nümunəsi hesab edən müəllif belə bir cəhəti şairin mənsub olduğu təsəvvüf fəlsəfəsi ilə, Şərq milli düşüncəsindən öz başlanğıcını alan fikir cərəyanları ilə bir məcrada təhlilə cəlb etməsi ilə əlamətdarlıq qazanır.

Təsəvvüf fəlsəfəsindən boy göstərən fikirlərə öz yaradıcılığında geniş meydan verən Yunis İmrənin sənətkar xislətini və sənət sirlərini müəyyənləşdirən müəllif ümumən Şərq təfəkkür tərzinə, ideya-fəlsəfi təkamülünə məxsus qanunauyğunluqları belə müəyyənləşdirir: *“Sənətdə təsəvvüf allahı dərk etmək, mənən yaradana qovuşmaq həsrət ilə çırpınan insanı, onun fikir və duyğularını tərənnüm etməyi yaradıcılıq qayəsi kimi qəbul etmək deməkdir. Onun əsasında varlığın birliyi (vəhdəti-vücut) fəlsəfəsi durur. Sufilərə görə ətraf mühitdə, bütönlükdə kainatda mövcud olan hər nə varsa, insan da buraya daxil olmaqla, hamısı böyük bütövün cüzləridir. Tanrıya yönəlmək, həyatı və fəaliyyəti boyu həmişə özünü ona borclu bilmək, ona qovuşmaq*

üçün bütün sınaqlara qatlaşmaq, mənəvi cəhətdən kamil insan olmaq, hər cür pisləklərdən, şər və yaman işlərdən, bədxahlıqdan, düşmənçilikdən təmizlənmək bu yolun başlıca şərtləridir. Dünya nemətlərində gözü olmayan belə insanlar, çoxlarından fərqli olaraq, nəfsi-əmmarə əlində əsir deyillər” [90, s.329].

Bu mülahizələr yalnız Yunis İmrə yaradıcılığından bir qırmızı xətt kimi keçən bir məziyyət hesab oluna bilməz, belə bir cəhəti Bəkir Nəbiyevin İmadəddin Nəsiminin, Məhəmməd Füzulinin, Nəsrəddin Tusinin ümumbəşəri, siqləti ilə seçilən poeziyası üçün aparıcı keyfiyyət göstəricisi kimi nəzər-diqqəti çəkməsi barədə irəli sürdüyü fikirlərdə özünün obyektiv elmi şərhini tapır.

İmadəddin Nəsimi yaradıcılığının humanist, bəşəri mahiyyətindən bəhs edən “Azərbaycan şeirinin Nəsimi zirvəsi” adlı məqalə Hələb şəhərində keçirilən Azərbaycan – Suriya Beynəlxalq elmi konfransında edilən məruzə əsasında hazırlanmış, burada öz məsləki və əqidəsi yolunda bütün əzab və işgəncələrə sinə gərən üsyankar şairin fədakar obrazı yaradılır, ictimai-fəlsəfi siqləti ilə insanlığı uzun əsrlər boyu düşündürən poeziyasının xəlqi mahiyyəti, ümumşərq, ümummüsəlman düşüncəsi məcrasında münasibət müstəvisinə çıxarılır. Aydın bir həqiqəti etiraf etmək lazımdır ki, Nəsimi poeziyasının orijinal sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında, onun milli ədəbi dilin inkişafındakı əhəmiyyətli rolu barədə zəngin elmi irs toplanıb, indi böyük ideallar şairinin əsərlərinin Avropa və digər Qərb ölkələrində tədqiqi və təbliği sahəsində ciddi iş aparılmasına baxmayaraq, böyük şair-mütəfəkkirin poetik yaradıcılığına və şəxsiyyətinə maraq səngimək bilmir. Şairin yaradıcılığı, poeziyasının dünyəvi ideya və dəyərləri təbliğ edən, insanın ilahi qüdrətinə geniş yer ayıran, onu Allahdan qopan bir cüzi və hissə kimi fəlsəfi – poetik vüsətlə vəsf edən sənətkarın yaradıcılığı dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq və fəlsəfi baxımdan qiymətləndirilməsi istiqamətində elə bir anlaşılmazlığın və mübahisələrin olmaması, əlbəttə bu sahədə zaman-zaman aparılan tədqiqat və araşdırmaların saflaşan, həqiqətə yönələn bir istiqamət almasından xəbər verməkdədir. Təəssüf ki, şairin anadan olduğu yerlə bağlı heç bir həqiqəti əks etdirməyən fikirlərin səsləndirilməsi indi də ədəbi-elmi ictimaiyyətdə çaşqınlıq yaradır, vaxtilə Salman Mümtazdan üzü bəri bu mübahisəyə elmi münasibət bildirən tədqiqatçıların gəldiyi obyektiv qənaətləri şübhə

altına alan fikirlərə rəvac verilməsi olduqca təəssüf doğurur. Bəkir Nəbiyev öz ustadları olan, klassik ədəbiyyatın araşdırılması istiqamətində böyük xidmətləri olan Məmməd Arif, Həmid Araslı, Mirzağa Quluzadə kimi nüfuzlu tədqiqatçıların gəldiyi nəticələrə böyük ehtiramla yanaşması da bu məqalənin ilk cümlələrindən hiss olunmaqdadır. Hurifilərin ciddi təqiblərə məruz qaldıqları üçün tez-tez yaşayış məskənlərini dəyişməsi, bu təlimin təbliği və yeni tərəfdaşların cəlb olunması ilə bağlı uzunmüddətli səfərləri orta əsrlərin salnaməçilərini çox vaxt çaşqın və mübahisəli fikir söyləmələrinə gətirib çıxarmış, uzun müddət elmi mübadilədə bu mülahizələr ciddi ixtilaflara gətirib çıxarmışdır.

Bəkir Nəbiyevin adı çəkilən məqaləsinin bir əhəmiyyətli tərəfi də ondan ibarətdir ki, İmadəddin Nəsiminin anadan olduğu, böyüyüb boya-başa çatdığı ərazinin canlı danışiq dilində, folklorunda müştərək cəhətləri böyük səriştə və məharətlə şair-mütəfəkkirin yaradıcılıq irsi ilə uzlaşdırı bilir, belə faktorları inandırıcı şəkildə sübuta yetirməyə müvəffəq olur. Digər bir əlamətdar cəhət də ondan ibarətdir ki, alim bu mülahizələri şairin həyatının müəyyən hissəsi keçən ərəb dünyasının elmi-ədəbi ictimaiyyətinin qarşısında ifrata varmadan cəsarətlə səsləndirir, əsil elmi həqiqəti olduğu kimi çatdırmağı özünün vəzifə borcu sayırdı.

Eyni fikirləri Bəkir Nəbiyevin Azərbaycan klassik şeirinin Nəsimi kimi qüdrətli sütunları üzərində ucalan sənətkarlardan olan Məhəmməd Füzuli haqqında qələmə aldığı silsilə məqalələr haqqında söyləmək mümkündür.

Bu yazılarda Orta əsr sənətkarının qoyub getdiyi zəngin poetik irsin yaşarı xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan, onu bu günün dəyişən və yeniləşən dəyərlər sisteminə müasirlik hissindən və keyfiyyətindən uzaqlaşdırmağa qoymayan məziyyətlərinə diqqət yönəltmək əsas istiqamət və meyar kimi önə çəkilir. Klassikin burada məhdud milli çərçivələri aşaraq dünya miqyasında nüfuz və revanşı da təəccüblü görünür. O artıq dünyanın digər tanınmış və etiraf olunmuş klassik sənətkarları ilə sözün yaxşı mənasında yarış və müqayisəyə çıxarılır ki, bu daha məsuliyyətli bir iş olmaqla bərabər, hər bir sənətkarın mənsub olduğu xalqa şöhrət və nüfuz da gətirə bilər.

“Füzuli haqqında üç söz” adlı məqalədə Bəkir Nəbiyev böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin dünya şöhrəti qazanmasını belə bir geniş və əhatəli miqyasda təyin etməyə çalışır. Alimin məqalənin nəzəri başlanğıcında irəli sürdüyü mülahizələrdə bunu açıq-aydın görmək olur. *“Müdrək sənətkarlar təkə mənsub olduqları xalqın yox, bütün bəşəriyyətin tarix və tale səmasında parlaq ulduzlara bənzəyirlər. Zaman keçdikcə bu ulduzlar daha əzəmətli və möhtəşəm görünürlər. Firdövsi, Nizami, Nəsimi, Nəvai, Yunis İmrə, Şekspir, Puşkin kimi qüdrətli istedad sahibləri, dünya ədəbiyyatı kəhkəşanını ən böyük sələflərinin ruhuna və qoyub getdikləri yaşarı ənənələrə layiq bir vüsətlə nurlandıran Füzuli də belə ulduzlar sırasındadır”* [90, s.360]. Əlbəttə, Şərqdə lirik-rübəbi şeirin böyük ustadlarından hesab olunan şairin belə bir müstəvidə, dünya ədəbiyyatının layiqli sənətkarları sırasında tutmuş olduğu yeri və mövqeyi əsaslandırmaq sadə bir məsələ deyil, bunun üçün adları sadalanan sənətkarların yaradıcılıq dünyasına kifayət qədər dərinlən bələdlilik lazımdır ki, Bəkir Nəbiyevin daha sonrakı qənaətlərində bu cəhəti müşahidə edə bilirik. Füzuli dühasından nəşət tapan, yaradıcılıq aləminə məxsus sənətkarlıq sirlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından da Bəkir Nəbiyevin irəli sürdüyü mülahizələrdə maraq doğuran, orijinal təsir bağışlayan səciyyəvi cəhətlərlə qarşılaşmaq olur. Əlbəttə, bu məqalələr Məhəmməd Füzuli haqqında vaxtilə yazılan tədqiq xarakterli araşdırmalarla eyni məxrəcə gətirilə bilməz, ən azı ona görə ki, həmin tədqiqatçılar bu sahədə müəyyən nüfuz qazanmış və meydana qoyduqları əsərlərlə, elmi müddəə və mühakimələrlə etiraf olunmuş imza sahibləri idilər.

Alimin bu tipli məqalələrində ən çox diqqəti çəkən cəhət təbii ki, klassik sənətkarların, bir küll halında klassik ədəbi irsin müasir ədəbiyyatşünaslığa göstərmiş olduğu təsirin ənənə və novatorluq baxımından əhəmiyyət kəsb edən tərəflərinin real faktlar əsasında üzə çıxarılmasıdır ki, müəllif çox vaxt öz tədqiq və araşdırmalarında bu mühüm yaradıcılıq ənənəsinə əhəmiyyətli dərəcədə yer ayrılmasına nail olur.

Məsələn, böyük ensiklopedik zəka sahiblərindən biri kimi tanınan Nəsrəddin Tusinin poetik dünyasından bəhs edəndə Bəkir Nəbiyev belə bir sənət meyarlarından çıxış edərək klassik şəxsiyyətin yaradıcılıq aləminə nüfuz edir.

Demək olar ki, bütün aparıcı elm sahələrində böyük şöhrət qazanan alimin ilahiyyat, əxlaq və poetika sahələrində əldə etdiyi nailiyyətlər onun həm də ictimai-humanitar istiqamətli tədqiqatlara güclü meyil göstərdiyini bir daha təsdiqləmiş olur. Bu faktlar böyük alimin geniş erudisiyası, ayrı-ayrı elm sahələrində xüsusi bacarıq və istedadının bir göstəricisi olmaqla yanaşı, həm də bir-biri ilə ilk baxışda əks qütblərdə dayanan sahələrarası integrasiyanın, səsleşən nöqtələrin axtarılıb tapılması sarıdan xüsusi dəyərə malikdir.

“Əxlaqi-Nasiri”, “Miyarül-əşar” və “Əsasül-iqtibas” traktatları bilavasitə alimin əxlaq, poetika və yaradıcılıq məsələlərinə həsr olunan əsərləridir ki, burada irəli sürülən fikir və ideyanın tələb və ehtiyacından asılı olaraq Nəsrəddin Tusi Şərq poetik fikir tarixində məşhur olan sənətkarların yaradıcılıq nümunələrindən məqsədəuyğun şəkildə seçdiyi parçaları müəllifi bəlli şeirlər, “bir şair deyib ki...” ifadəsi altında və müəllifi haqqında heç bir məlumat bildirilməyən şeirlər kimi təqdim olunur ki, bu həm də Nəsrəddin Tusinin bu örnəklər içərisində ona məxsus şeirlərin olduğunu deməyə əsas verir.

Bəkir Nəbiyevin “Nəsrəddin Tusinin şeir dünyası” adlı məqaləsi böyük alimin şeir sahəsindəki yaradıcılıq axtarışlarını belə bir etibarlı mənbə və qaynaqlar əsasında üzə çıxarılmasına təminat yaradan yazılar sırasındadır.

Məqalədə Nəsrəddin Tusinin poetik irsi barədə tədqiqatlar aparan alimlərin əməyinə kölgə salmadan müəllif onların sadəcə olaraq astronomiya, iqtisad, hüquqşünas, mineraloq, təbiətşünas, musiqişünas, etika, məntiq və ilahiyyat sahələrində alimin əməyini, nail olduğu elmi nəticələri xüsusi qeyd etməklə bərabər, onun şair olduğu barədə də müəyyən fikir söylənilməsi diqqətə çatdırılsa da, bu yalnız məlumat səviyyəsindən o yana keçməmişdir. Şərq poetik ənənələrinə kifayət dərəcədə bələd olan Nəsrəddin Tusinin yaradıcılıq dünyasına məxsus incə detallar, xarakterik məziyyətlər, mövzu və janr müəyyənliyi istiqamətində irəli sürülən mülahizələrdə Bəkir Nəbiyev ayrı-ayrı risalələrdən əldə olunan nümunələrin mərhum şərqşünas-mətnşünas və tərcüməçi Məmmədağa Sultanovun vaxtilə toplayaraq tərtib etdiyi “Rübailər aləmində” toplusuna daxil edilməsini bu sahədə ilk addım kimi qiymətləndirir. Kitabdakı Nəsrəddin Tusiyə məxsusluğu təsdiqlənən rübailərdən çıxış

edərək Bəkir Nəbiyev belə bir qənaətə gələrək yazır: *“Rübailərin əksəriyyəti Yaxın Şərq poeziyası, o cümlədən, xüsusən, rübai şəkli üçün ənənəvi olan saf məhəbbətin, ağılın, kamalın, halal zəhmətin tərənnümü mövzularında yazılmışdır. Bu müdrik, filosofanə rübailər onlarda qoyulan məsələlərin, qaldırılan fikirlərin təbii, poetik həlli ilə əlamətdardırlar:*

*Çoxları dünyada çox şey etdilər,
“Kəşf etdim!” deyərək səs yüksəltdilər.
Dolaşmış bir dünyın rast gələn kimi
Ona bir dünyın də vurub getdilər.*

Burada ilkin olaraq nəzəri cəlb edən, Tusini həqiqi alimdən təvazökarlıq tələb etməsidir” [90, s.402].

Bəkir Nəbiyevin Nəsrəddin Tusi rübailərindən gətirdiyi bu nümunə özündə bədiiliklə bərabər elmiliyin, məntiqi nəticənin fəal iştirakını yaxından müşahidə etmək olar. Bu, həm də Tusinin rübailərində mövzu rəngarəngliyinin əyani bir əyani göstəricisi kimi nəzər-diqqəti cəlb edir.

Alimin “Klassik poeziya və islami dəyərlər”, “Füzuli məktəbinin layiqli davamçısı” (Hacı Rza Sərraf), “Şuşa ədəbi mühiti” kimi məqalələrində klassik irs, onun yaradıcılıq təcrübəsində oynamış olduğu rol, islam və ona məxsus mənəvi dəyərlərin Orta əsr poeziyasında ifadə üsulları, ədəbi məktəb və ədəbi mühit anlayışları zəngin faktlar əsasında nəzərdən keçirilir.

Beləliklə, Bəkir Nəbiyevin klassik irslə bağlı araşdırmaları bütöv halda bu zəngin ədəbi nümunələrin müasirliklə əlaqə və münasibətlərini, tarixən formalaşan yaradıcılıq təcrübəsinin davam və inkişafını ənənə və novatorluq prinsipləri əsasında dəyərləndirilməsini qarşıya bir məqsəd kimi qoyan cəhdlər kimi ciddi maraq kəsb edir.

2.2. Ədəbi əlaqələr milli ədəbi fikrin tərəqqisində fəal qarşılıqlı təsir vasitəsi kimi

Milli ədəbiyyatların inkişafında ədəbi əlaqələr mühüm rol oynayan vasitələrdən biridir. Ədəbi əlaqələrin tarixi inkişafı əslində ayrı-ayrı xalqların və millətlərin əsrlər boyu formalaşan sosial-iqtisadi, ictimai-mədəni münasibətlərinin sayəsində formalaşan, qarşılıqlı təmasların nəticəsində təşəkkül tapan, hər iki tərəf arasında ünsiyyət körpüsü yaradan vacib sahələrdən biridir. Şübhəsiz ki, ədəbi əlaqələrin yaranmasını şərtləndirən amillər sırasında ayrı-ayrı coğrafi arealda yaradılan milli ədəbi-bədii nümunələrdə dərin ifadəsini tapan humanizm, azadlıq idealları və ümumbəşəri dəyərlərdir. Belə bir məziyyətlərə malik olmayan ədəbi-bədii fakt harada və hansı sənətkar tərəfindən qələmə alınmasına baxmayaraq, digər ədəbiyyatlar üçün nümunə və örnək hesab oluna bilməz. Deməli, ortaq maraq və dəyərlər bütün sferalarda olduğu kimi, ədəbi-mədəni əlaqələrin yaranmasında da fəal surətdə iştirak edir. Ədəbi əlaqələr ədəbiyyat tarixinin və nəzəriyyəsinin bu mənada olduqca mürəkkəb yaradıcılıq problemlərindən biridir. Onun təşəkkül və formalaşma tarixini öyrənmək, əhatə dairəsi haqqında konkret fikir söyləmək çətinliyi əvvəllər də olmuş və belə bir çətinlik indi də var. Ədəbi əlaqələrdən bəhs edən mənbələrdə qeyd olunur ki: *“Millətlərarası ədəbi əlaqələrin əsası bəşəriyyətin inkişaf prosesinin sosial-tarixi əsasları arasındakı ümumi, oxşar, yaxın cəhətlərdir. Hətta sənətin inkişafındakı müəyyən nisbi müstəqilliyə baxmayaraq, bədii şüurun inkişafında ümumi, təkrar olunan cəhətləri məhz sosial-tarixi və ictimai-iqtisadi prosesin ümumi qanunauyğunluqları şərtləndirir”* [57, s.78].

Ədəbi əlaqələr özündə müxtəlif yaradıcılıq sahələrini əhatə edir, onu bir yazıçının digər bir yazıçı ilə, bir qrupun başqa bir qrupla əlaqəsi şəklində, ədəbi cərəyanlar, ədəbi məktəb və konkret dövrlər arasındakı əlaqələr səviyyəsində izləmək mümkündür.

Məsələn, XIX əsr Qərbi Avropa ədəbiyyatının birdən-birə Şərq xalqlarının ədəbi-mədəni irsinə artan marağının əsasında həmin regionda baş verən ciddi hərbi-iqtisadi durumun dayanması aidiyyatı elmi ədəbiyyatlarda dönə-dönə etiraf

olunmaqdadır. Məlumdur ki, on doqquzuncu yüzillikdə Avropanı cənginə alan müharibə və inqilablar insanların həyat və güzəranına mənfi təsir göstərir, onların azadlıq və hüriyyət içərisində yaşamaq istəklərinin qarşısına sədd çəkirdi. Belə bir vəziyyətdə Şərqi, onun ekzotik çalarlarla, ideallarla zəngin poeziyasına müraciət etmək zərurəti yaranırdı. Bunu qabaqcıl ziyalılar və ədəbi-elmi dairələr etiraf etməli olur, belə bir zəngin irslə tanışlıq zərurətinin gündəmə gətirilməsinə çalışırdılar. Beləliklə, xalq öz arzuladığı, xəyallarında axtardığı ideallara hansı regionda yaranmasından asılı olmayaraq, qovuşmağa can atır, bu yolda ilk təşəbbüs və cəhdlərini göstərməyə nail olur. Bu mənada XII əsr Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına Avropada artan maraq xüsusilə qeyd oluna bilər. Nizami və Qərbi Avropa ədəbi əlaqələrindən bəhs edən tədqiqatlarda məsələnin bu tərəfi kifayət qədər əsaslandırılır, hər iki region arasında səsləşən məqamlara münasibət ifadə olunur. Belə bir ədəbi təsir və əlaqəyə həsr olunan monoqrafik tədqiqatda səsləndirilən fikirlərə diqqət yönəldək: *“Nizaminin yaradıcılığı və əsərləri hələ XVIII əsrdən başlayaraq, demək olar ki, bütün Avropa və rus şərqşünaslarının diqqətini cəlb etmişdir, onun adına biz alman yazıçıları Göte və Heynenin, fransız yazıçısı Tüofil Qotyenin əsərlərində rast gəlirik. Nəhayət, Nizaminin ayrı-ayrı əsərlərinin motivlərinə və süjetlərinə Qərbi Avropada Volter, Lesaj, Qotsi və Şiller kimi yazıçıların əsərlərində təsadüf olunur”* [3, s.7]. Bu, əlbəttə, məsələnin yalnız bir tərəfidir. Digər bir cəhət şübhəsiz ki, xalqın düşar olduğu gərgin sarsıntılar və kataklizmlərlə müşayiət olunan dövrün insan talelərinə gətirdiyi ağır məhrumiyyətlərlə sıx bağlıdır. Xalq öz istək və arzularının tərcümanı olan ədəbi örnəklərə harada və hansı regionda yaranmasından asılı olmayaraq daha çox meyil və maraq göstərməyə çalışır.

Ədəbi əlaqələr ayrı-ayrı milli ədəbi-bədii, həm də elmi-nəzəri aspektdə öyrənilmiş, bu sahələrdə zəngin nümunələr yaradılmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında akademiklərdən Məmməd Arif Dadaşzadənin, Həmid Araslının, Məmməd Cəfər Cəfərovun, Kamal Talıbzadənin, AMEA-nın müxbir üzvü Azadə Rüstəmovanın, professorlardan Əkbər Ağayevin, Mirəli Seyidovun, Pənah Xəlilovun, Seyfulla Əsədullayevin, Həbib Babayevin, Alməmməd Alməmmədovun, Şıxəli Qurbanovun,

Fəridə Vəlixanovanın, Qasım Qasımzadənin, Şamil Qurbanovun, Dilarə Əliyevanın, Aida İmanquliyevanın, Xəlil Rzanın, Əmirxan Xəlilovun, Aqil Hacıyevin, Rauf Səfərovun, Vaqif Arzumanlının, Faiq Əliyevin, Gülər Abdullabəyovanın, Zeydulla Ağayevin, Vilayət Hacıyevin... ədəbi əlaqələrin aktual nəzəri problemlərinə həsr olunan monoqrafiya və dərsliklərində, tədqiq xarakterli məqalələrində bu sahənin yaradıcılıq problemləri əhatəli şəkildə araşdırılmışdır.

Akademik Bəkir Nəbiyevin elmi-nəzəri irsində ədəbi əlaqələr sahəsinə maraq onun universitetdə təhsil aldığı illərdən başlayır. Onun dövrü mətbuatda universitet tələbəsi ikən dərc olunan ilk yazıları da ədəbi əlaqələrin yaradıcılıq problemlərinə həsr olunmuş, diplom mövzusu kimi müdafiə etdiyi tələbə tədqiqatı da bilavasitə bu sahəyə həsr edilmişdi.

Filologiya elmləri doktoru, professor Vaqif Arzumanlı alimin ədəbi əlaqələr sahəsinə elmi maraq və münasibətinin tarixçəsi barədə “Dəyərli ustad” adlı monoqrafiyasında diqqəti çəkən məqamlara toxunaraq yazırdı: *“Gənc ədəbiyyatşünas Bəkir Nəbiyevi Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinə dair ilk məqalələri yazdırmağa həvəsləndirən də, bir neçə bədii əsəri rus dilindən və rus müəlliflərindən Azərbaycan dilinə tərcümə etməyi məsləhət görən də, nəhayət, universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən diplom mövzusunu – “M.Qorkinin hekayələri Azərbaycan dilində” sevimli tələbəsinə məsləhət görüb ona rəhbərlik edən də Məmməd Arif Dadaşzadə olmuşdur!”* [10, s.27-28]

Mərhum alimin Bəkir Nəbiyevin ədəbi əlaqələrlə bağlı fəaliyyətinə az yer ayrılan tədqiqatlara münasibət bildirməsi əslində sadəcə olaraq tənqid xatirinə tənqid faktı deyil, müəyyən elmi həqiqətin etiraf olunmasına və təsdiqinə nail olmaq üçün edilən bir cəhd kimi diqqəti çəkir. Məsələn, o, professor Şamil Salmanovun “Tənqidçi və ədəbi proses” (Akademik Bəkir Nəbiyevin ədəbi-elmi fəaliyyəti və tənqidi görüşləri) monoqrafiyasında alimin ədəbi əlaqələr sahəsinə az yer ayrılmasına münasibət bildirərkən belə bir qənaətə gələrək yazırdı: *“Bəkir müəllim haqqında indiyə qədər xeyli sayda məqalə yazılıb. Onun elmi və ictimai fəaliyyəti, kitab və monoqrafiyaları barədə maraqlı və qiymətli fikir və mülahizələr söylənilib. Bunun şahidi olmaq üçün elə sonuncu nəşrə diqqət yetirmək kifayətdir.*

Bəkir müəllimin ədəbi-elmi fəaliyyəti və tənqidi görüşləri barədə ayrıca monoqrafiya da yazılıb. İstedadlı tənqidçi və ədəbiyyatşünas Şamil Salmanov monoqrafiyasında Bəkir müəllimin tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi fəaliyyətindən, onun müasir ədəbi prosesə dair araşdırmalarından bəhs edir. Çox sanballı və dəyərli hesab etdiyim monoqrafiyada təəssüf ki, Bəkir müəllimin ədəbi əlaqələrimizin öyrənilməsi sahəsindəki fəaliyyətinə yalnız ötəri toxunulur” [10, s.21].

Şübhəsiz ki, burada monoqrafiya müəllifinin qarşıya qoyduğu məqsəddən asılı olaraq toxunduğu və toxuna biləcəyi problemlər də mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Məlum olduğu kimi, professor Şamil Salmanovun haqqında söhbət gedən monoqrafiyası daha çox Bəkir Nəbiyevin tənqidçilik və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin ayrı-ayrı problem məsələlərinin təhlilinə həsr olunmuş, burada alimin çoxcəhətli elmi-nəzəri irsini bütünlüklə əhatə etmək, əlbəttə, çətindir. Bu, professor Vaqif Arzumanlının da qeyd etdiyi kimi, ayrıca bir tədqiqatın mövzusu olaraq seçilə bilər. Bəkir Nəbiyevin ədəbi əlaqələrin tədqiq sahəsində fəaliyyətinə həsr olunan kitab-monoqrafiyanın az sonra mərhum Vaqif Arzumanlı kimi bu sahə üzrə ixtisaslaşan və etiraf olunan bir mütəxəssis tərəfindən qələmə alınması əslində problemə daha geniş və əhatəli baxış bucağından yanaşıldığını kifayət göz önündə canlandırır. Belə demək mümkündürsə, professor Vaqif Arzumanlı öz həmkarından tələb etdiyi problemi özü az sonra qələmə aldığı “Dəyərli ustad” (Akademik Bəkir Nəbiyev və Azərbaycanda ədəbi əlaqələrin öyrənilməsi və inkişafı problemləri) adlı monoqrafiyasında geniş və əhatəli şəkildə həll etməyə təşəbbüs göstərmişdir. Monoqrafiyada Bəkir Nəbiyevin ədəbi əlaqələr sahəsindəki fəaliyyətinin əsas mərhələləri, aparıcı istiqamətləri barədə geniş və əhatəli təhlillər aparılır, bu sahə üzrə ixtisaslı elmi kadrların hazırlanmasında alimin göstərdiyi xidmətləri qədirşünaslıqla xatırladılır, doğru olaraq ədəbi əlaqələrin öyrənilməsi və tədqiqində onun vermiş olduğu töhfələrdən geniş bəhs edilir.

Göstərilən bu faktlar bir daha onu göstərir ki, tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahələrində fəal yaradıcılıq axtarışları ilə yanaşı ədəbi əlaqələr də Bəkir Nəbiyevin elmi-nəzəri irsində aparıcı yerlərdən birini tutmuşdur. Əslində o ilk məqalə və yazılarını bu sahəyə həsr etmiş, sonrakı fəaliyyətində ədəbi əlaqələrin aktual

problemləri alimin tədqiq xarakterli məqalə və araşdırmalarının prioritet mövzu və problemləri kimi müəyyənləşmişdir.

Keçən əsrin əllinci illərinin əvvəllərində Bəkir Nəbiyevin dövrü mətbuatda dərc olunan məqalələri bilavasitə ədəbi əlaqələrə və onun aktual yaradıcılıq məsələlərinə həsr olunmuşdu. Bu yazılarda o, daha çox rus və dünya klassiklərinin həyat və yaradıcılığı haqqında silsilə məqalələr yazır, Azərbaycan dilinə tərcümə olunan ədəbi nümunələrin sənətkarlıq baxımından diqqəti çəkən cəhətlərinə xüsusi yer ayırırdı.

Bəkir Nəbiyev universitetin ilk kurslarında təhsil aldığı vaxtda bu ali təhsil ocağının qəzetində onun “Böyük inqilabçı A.N.Radişev” adlı məqaləsi dərc olunur. Əlbəttə, məqalənin adından da göründüyü kimi, burada rus xalqının mübarizlərlə dolu tarixi məqamlarında öz iradəsi, milli azadlıq idealları uğrunda dönməz xarakteri ilə seçilən şəxsiyyətin ömür və tale yolu haqqında əyani təsəvvür yaradılırdı. Daha sonralar da bu sahənin tarixən təşəkkül tapan qarşılıqlı yaradıcılıq ənənələrinin tədqiq və araşdırılması istiqamətində Bəkir Nəbiyev fəal elmi axtarışlar aparmış, zaman-zaman yetkin səviyyəyə çatan, fasilə bilmədən inkişaf edən ədəbi-mədəni təmasları zəngin faktlar əsasında üzə çıxaran məqalələr qələmə almışdır. Məhz ədəbi əlaqələrin Rusiya kimi bir coğrafi məkanın nümunəsində seçilməsi də bu mənada təsadüfi deyildi. Şübhəsiz ki, Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının, ərazi bütövlüyünün bölünməsində, iki dini bir, dili bir xalqın parçalanmasının həyata keçirilməsində, bütövlükdə ilhaq prosesində xüsusi roluna baxmayaraq, bu ölkə ilə əlaqə və münasibətlərin böyük tarixi ənənələri mövcuddur. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov “Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin tarixindən” adlı monoqrafiyasında iki xalq arasında əlaqələrin yaranmasında xüsusi önəm daşıyan XIX əsr ədəbi-mədəni təmasların inkişafında ayrıca bir mərhələ kimi səciyyələndirərək yazırdı: *“Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil olması dərhal olmasa da tədriclə yeni, müasir ədəbi əlaqələrin yaranmasına səbəb oldu. Azərbaycan ziyalıları əvvəlcə mütərəqqi rus mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə, sonra da rus dili vasitəsi ilə qabaqcıl dünya ədəbiyyatı, fəlsəfəsi, siyasi-ictimai fikirləri ilə tanış ola bildilər. Bu yeni mədəni ab-havada Şərqlə mədəni-ədəbi əlaqələrin də keyfiyyəti dəyişdi, o yeni məzmun kəsb etdi. Azərbaycan yazıçıları, alimləri bu dəfə qədim və zəngin Şərq mədəniyyətini tamamilə yeni bir baxışla,*

müasirlik nöqteyi-nəzərindən öyrənməyə, Şərq mədəniyyəti, ədəbiyyatı və fəlsəfi fikrinin ən mütərəqqi cəhətlərini mənimsəməyə və inkişaf etdirməyə çalışdılar” [14, s.13].

Qardaş xalqlar ədəbiyyatından seçmələrin Azərbaycan oxucuları üçün əhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd etməklə Bəkir Nəbiyev ədəbi əlaqələrin mühüm əhəmiyyət daşıyan bir vasitə kimi türkəsilli ədəb-bədii təcrübə üçün də eyni dərəcədə aktualıq kəsb etməsinə diqqəti yönəltməyə çalışır, tanınmış imza sahiblərinin yaradıcılıq irsi barədə yetərincə təsəvvür yaratmağı qarşıya bir məqsəd kimi qoyurdu. Bu baxımdan Tugelbay Sıdıqbekovun “Hekayələr” kitabı haqqında qələmə alınan “Maraqlı hekayələr” adlı məqalə mühüm dəyər kəsb edir. Müəllif bu məqalədə yazıçının yaradıcılığı üçün aparıcı istiqamət kimi müəyyənləşən bir sahəni – hekayə janrını seçməsi heç də təsadüfi deyildi. Burada yazıçının yaradıcılıq palitrasına xas olan aparıcı xətti təyin etmək və bu barədə ətraflı fikir mübadiləsi aparmaq əsas niyyət kimi ön plana çəkilir.

Biz yuxarıda qeyd etdik ki, ayrı-ayrı xalqlar arasında ədəbi əlaqələrin yaranması tarixi - mədəni yaxınlıqdan, birgə tale yaşantılarından da öz başlanğıcını götürən amillərlə sıx bağlıdır. Məsələn, uzun əsrlər ərzində qonşu bir ərazidə yaşamaq, daha sonrakı ictimai-tarixi bir mərhələdə vahid coğrafi-siyasi məkanda birgə fəaliyyət xalqlar arasında yaxınlaşmanı, o cümlədən ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafını təmin etməyə təkan vermiş, bu sahənin fəal və intensiv şəkil almasını sürətləndirmişdir. Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri də bu baxımdan müstəsna əhəmiyyəti ilə seçilir.

Bəkir Nəbiyevin ədəbi əlaqələrə həsr olunan məqalələri müxtəlif vaxtlarda nəşr olunan kitablarında “Dostluq telləri”, “Dostluq ənənəmizdir” və “Dost nəğməsi şirin olur” sərlövhələri altında təqdim edilirdi ki, belə təqdimat orada toplanan məqalələrin əsas məram və məqsədi ilə yaxından səsleşirdi. Bu sərlövhələrdən də göründüyü kimi, əslində ədəbi əlaqələr xalqlar arasında ədəbi-mədəni təmasları yaradan və bu ünsiyyət körpüsü ilə ayrı-ayrı coğrafi məkanlarda yaşayan, dil fərqi və dini mənsubiyyətinə baxmayaraq, xalqları bir-birinə yaxınlaşdıran və doğmalaşdıran mühüm vasitələrdən biridir. Heç təsadüfi deyil ki, müəllif bu sahəyə həsr etdiyi məqalələrindən birini “Sənətkara məhəbbət” adlandırmış, rus şeirinin qüdrətli

nümayəndəsi Aleksandr Sergeyeviç Puşkininin poetik irsinə və şəxsiyyətinə Azərbaycanda zaman-zaman artan marağın səbəbləri barədə geniş təsəvvür yaradılmışdır. Məqalə XIX əsr rus poeziyasını və ədəbi dilini yüksək bir səviyyəyə qaldıran sənətkarın faciəli ölümü ilə bağlı Mirzə Fətəli Axundzadənin qələmə aldığı “A.S.Puşkinin ölümünə Şərq poeması” əsərinin əlyazma nüsxəsinin Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat muzeyinin XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı ekspozisiyaları içərisində mühafizəsi ilə bağlı məlumat xarakterli qeydlərlə başlayır. Daha sonra məqalə müəllifi bu müdhiş və sarsıdıcı xəbərdən sarsılan iyirmi beş yaşlı Səbuhinin (Mirzə Fətəli Axundzadənin – Ə.H.) qələmə aldığı poemanın ideya-məzmunu, yüksək sənətkarlıq məziyyətləri barədə öz düşüncələrini bölüşür, rus xalqına və poeziyasına baş verən ağır itkidən məyus olduğunu və kədərləndiyini dilə gətirir və bu əslində Azərbaycan xalqının dərin təəssüf və hiddətinin poetik şəkildə ifadəsi kimi qiymətləndirir. Müəllif rus xalqının Azərbaycana hüsn-rəğbətinin bir təzahürü kimi Puşkin ailəsinin şair, tarixçi-alim Abbasqulu ağa Bakıxanovla və Fazılxan Şeyda ilə tanışlığı ilə ədəbi əlaqələr sahəsində xüsusi səhifə açdığını diqqət önünə çəkərək belə bir həqiqəti etiraf edərək yazırdı: *“Puşkin və Azərbaycan ədəbiyyatı” mövzusu ümumən Azərbaycan-rus qarşılıqlı ədəbi əlaqələri tarixinin ən qiymətli fəsillərindən birini təşkil edir. Bunun səbəbi təkcə o deyil ki, Puşkin rus xalqının dünya ədəbiyyatına bəxş etdiyi ən qüdrətli şairlərdən biridir. Səbəb o da deyil ki, Puşkin hazırda dilimizə ən çox tərcümə edilmiş, respublikamızda çox oxunan və sevilən sənətkarlardandır. Bu amillərin heç birinin məna və əhəmiyyətini azaltmadan xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Puşkin yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqəsinin hər bir faktı, ədəbiyyatımızın Puşkin sənəti ilə təmasının hər bir təzahürü xalqımızın ədəbi-mədəni və ictimai həyatında ciddi iz qoyan hadisəyə çevrilmişdir”* [96, s.157].

Bu xarakterik qeyd və müşahidələr bir daha onu təsdiqləyir ki, Mirzə Fətəli Axundzadənin böyük rus şairi Puşkin sənətinə, onun parlaq yaradıcılıq dünyasına və şəxsiyyətinə marağı yalnız bu faciəli hadisədən sonra başlamamış, əksinə, qabaqcıl və azadlıq sevar ideyaların və fikirlərin tərənnümünə öz poetik axtarışlarında geniş yer ayıran söz dühasının əsərləri ilə tanışlıq daha əvvəllərə təsadüf etmişdir. Müəllifin

irəli sürdüyü mülahizələrdən bir daha aydın olur ki, öz yaradıcılıq fərdiyyəti ilə seçilən bir sənətkarın ədəbi irsi iki xalq arasında daha sıx və qarşılıqlı təmaslar yaratmağa bir vasitə və körpü funksiyasını yerinə yetirir.

Məqalədə Mirzə Fətəli Axundzadə ilə yanaşı, XIX əsrdə maarifçilik ənənələrinin öz yaradıcılığının aparıcı ədəbi-estetik qayəsinə çevirən Seyid Əzim Şirvaninin bu istiqamətdəki fəaliyyətinə mühüm yer ayrılması rus ədəbiyyatına və mədəniyyətinə bu dövrdə artan fəal marağın bir təzahürü kimi qiymətləndirilməsi də diqqət mərkəzinə çəkilir, müəllif belə bir yanaşma əsasında qabaqcıl xalqların nail olduğu elmi-mədəni nailiyyətlərdən bəhrələnməyin vacibliyi ideyasından, rus dili vasitəsi ilə və dünya mədəniyyətinə çıxışın mümkünlüyü barədə irəli sürülən fikirlərini də belə bir əlaqə və təmasın nəticəsi hesab etməsi xalqlar və millətlərarası münasibətlərin zərurət kimi vacibliyinin artıq qaçılmaz olduğunu da bir daha təsdiqlənmiş olur. Vaxtilə Seyid Əzim Şirvaninin başlamış olduğu bu fəaliyyətin oğlu Mir Cəfər tərəfindən tədris prosesində davam və inkişaf etdirilməsi, onun Puşkinin yubileyi, əsərlərinin təbliği istiqamətində apardığı məqsədyönlü tədbirlərin xatırlanması belə bir ənənənin davam və inkişafı kimi qeyd olunması maraq doğuran faktlardan biridir. Vaxtilə Firidun bəy Köçərli tərəfindən şairin “Balıqçı və balıq nağılı”nı tərcüməsinə diqqət yönəldən müəllif bu faktı bir qədər şübhə altına alan mülahizə yürütməsində də müəyyən həqiqətin olduğunu yəqin etmək olur. Bəkir Nəbiyevin bu xüsusda irəli sürdüyü fikir budur ki: *“Ədəbi əlaqələrimizə dair tədqiqatların çoxunda göstərilir ki, Puşkinin Azərbaycanda ilk mütərcimi Firidunbəy Köçərli, dilimizdə səslənən ilk əsəri isə “Balıqçı və balıq nağılı”dır. Bu hökm, əlbəttə, yalnız məlum tərcümələr əsasında verilmişdir. Güman etmək lazımdır ki, hələ başqalarının demirik, sonralar əksəriyyəti yazıçı, mühərrir, müəllim kimi fəaliyyət göstərmiş Qori seminariyası məzunları arasında Köçərlidən əvvəl də Puşkin yaradıcılığından ayrı-ayrı nümunələri Azərbaycan dilinə tərcümə etmək təşəbbüsləri olmuşdur. Lakin hələlik əldə olan məlumatlara görə, bu sahədə birincilik şərəfi F.Köçərliyə məxsus olaraq qalır”* [96, s.162].

Bəkir Nəbiyev XIX əsrdən başlayaraq rus poeziyasının günəşi və ədəbi dilinin banisi hesab edilən Aleksandr Sergeyeviç Puşkinin əsərlərinin tərcümə olunmasını,

az sonra bu nümunələrin yeni yaradılan dərslik və müntəxəbatlara yol açmasını şairin əsərlərində Qafqaza və ümumən Şərq mühitinə maraq və məhəbbətin bariz nümunəsi kimi dəyərləndirməsi inandırıcı təsir bağışlayır. Məlumdur ki, şairin poeziyasında başı qarlı Qafqazın təbii mənzərələri, zirvəsi qartallar oylağı olan dağ silsilələrini heyranlıqla tərənnüm edən misralarda bu coğrafi məkanın qoynunda dünyaya gələn insanların nəcib sifətləri, xarakter və psixologiyasının özünəməxsus cizgilərlə canlandırılması istər-istəməz həmin poetik mətnin tərcüməsini də qaçılmaz edir. Çünki xalq taleyini, onun mübarizələrlə zəngin tarixini tərənnüm edən hər bir nümunə kim tərəfindən qələmə alınmasından asılı olmayaraq milli-mənəvi dəyərləri və yaşantıları poetik bir vüsətlə ifadə etdiyi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə bir yanaşma və münasibətin Azərbaycan yazıçı və şairlərinin də Puşkin irsinə dərin maraq oyatmasına gətirib çıxarmasını Bəkir Nəbiyevin adı çəkilən məqaləsində kifayət qədər əsaslandırılır. Əlbəttə, ədəbi əlaqələrin belə bir sağlam əsaslar üzərində inkişafını sonrakı yaradıcılıq mərhələlərində izləmək gerçəkləşir. Belə ki, həmin dövrdə yaradılan yeni üsullu məktəblər üçün yaradılan dərslik və müntəxəbatlarda bu tərcümə nümunələrinə geniş yer ayrılmasını da müəllif gənc nəsil üçün faydalı və əhəmiyyətli olan tərəflərinə diqqət ayırır. Səksəninci illərin sonlarına yaxın qələmə alınan “Poeziya günəşi” adlı məqalədə Puşkinin yaradıcılıq dühası yüksək qiymətləndirən müəllif son dərəcə obrazlı şəkildə şairin rus ədəbiyyatında tutmuş olduğu mövqeyi belə müəyyənləşdirir: *“Puşkin keçən əsrin ilk qərinəsindəki Rusiya gerçəkliyinin bağrından qopan ən əlamətdar bir sənət möcüzəsidir”* [87, s.227].

Söz yox ki, Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrində yeni səhifə açan müəlliflər sırasında Puşkinlə yanaşı, Mixayıl Yuriyeviç Lermontovun, Nikolay Alikseyeviç Nekrasovun və İvan Andreyeviç Krılovun adlarını çəkmək daha doğru görünür. Adları çəkilən sənətkarların yaradıcılığı, ədəbi irsindən seçmə nümunələrin Azərbaycan oxucusuna çatdırılması XIX əsrdən başlayan və sonrakı yaradıcılıq mərhələlərində ədəbi əlaqələrin inkişafına təsir göstərən faktlar kimi diqqəti çəkir. Qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin inkişaf səviyyəsini şərtləndirən amillər sırasında hər iki milli ədəbiyyatların mövcud vəziyyəti, yaradıcılıq axtarışları arasında bir-biri ilə yaxından səsleşən məqamların olması vacib şərtlərdəndir.

Akademik Kamal Talıbzadə ədəbi əlaqələrin XIX əsrdəki inkişafına əlverişli zəmin yaradan məqamlara münasibət bildirərək belə bir qənaətə gələrək yazırdı: *“Rus ədəbiyyatına Azərbaycan ziyalılarının göstərdiyi bu kütləvi maraq bir şeyi – artıq milli ədəbiyyatın öz yüksəlişini, qabaqcıl ədəbiyyatları qiymətləndirməyi bacarmaq mədəniyyətini təsdiq edirdi. Ədəbi təcrübə öyrədir ki, bir səviyyəli ədəbiyyatdan yaradıcı şəkildə öyrənmək üçün, öyrənən ədəbiyyatın özü də o səviyyədə olmalıdır. Əks halda, bu öyrənmə təqlidə çevrilir, orijinal məzmun daşımır.*

Qabaqcıl Azərbaycan ziyalıları və yazıçıları müasir ədəbi prosesi doğru istiqamətdə inkişaf etdirmək, bədii ədəbiyyatın ideya-bədii yüksəlişinə nail olmaq üçün rus ədəbiyyatından faydalanırdılar. Çarizmin milli-müstəmləkə siyasətini damğalayan, azlıqda qalan xalqların azadlıq mübarizələrinə rəğbət bəsləyən rus ziyalılarının zənginləşməsinə, müasir həyat problemlər ilə əlaqələnməsinə çalışırdılar” [111, s.332-333].

XX əsr rus poeziyasının tanınmış nümayəndəsi olan Vladimir Mayakovskinin poeziyasını təhlil edən, şairin əsərlərinin Azərbaycan şeirinə göstərmiş olduğu müsbət təsirdən bəhs edən Bəkir Nəbiyev ədəbi əlaqələrin bu dövrdə formalaşmasında sənətkarın fəal mövqeyini yüksək qiymətləndirərək belə bir qənaətə gəlirdi: *“Azərbaycan sovet poeziyasının yaradıcıları olan S.Rüstəm, S.Vurğun, R.Rza, M.Rahim, O.Sarıvəlli, eləcə də respublikamızın görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünasları dönə-dönə etiraf etmişlər ki, inqilabdan sonra şeirimizin əsas inkişaf mərhələlərində novator axtarışların meydana çıxması və müəyyən üslublar halında formalaşması prosesinə Mayakovski yaradıcılığının konkret təsiri olmuşdur”* [88, s.244].

Gürcü şairi Akaki Seretelinin anadan olmasının 125 illiyi münasibəti ilə yazılan “Vətəndaş poeziyası” adlı yubiley məqaləsində sənətkarın yaradıcılığında azadlıq və istiqlal mövzusunun aparıcı istiqamətə çevrilməsini, milli vətənpərvərlik duyğusunun özünəməxsus məziyyətlərini təqdir etməklə, poeziyanın taleyüklü məsələlərdə həmişə səfərbər bir xətt tutmasını Bəkir Nəbiyev milli ədəbi-bədii təcrübənin çoxəsrlik yaradıcılıq ənənəsindən qaynaqlandığını müsbət bir hal kimi dəyərləndirir. Belə bir cəhət alimin Ukrayna şairi Kobzara, Taras Şevçenkoya, rus dramaturqu Aleksandr

Nikolayeviç Ostrovskiyə, qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatova həsr olunan məqalələrində məsələnin bu tərəfinə xüsusi həssaslıqla yanaşılır, hər bir dövrün ədəbi-bədii təcrübəsinin nailiyyətləri səviyyəsindən mövcud problemə elmi münasibət bildirilir.

Alimin elmi-nəzəri irsində ədəbi əlaqələr sahəsinin tədqiqi məsələləri mühüm yerlərdən birini tutur. Qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin öyrənilməsi və tədqiqi məsələlərinə həsr olunan monoqrafiyaların, kitab və dərsliklərin işıq üzü görməsi ilə əlaqədar olaraq yazılan məqalə və rəylər də Bəkir Nəbiyevin bu sahəyə bir mütəxəssis kimi bələdliyi özünü aydın şəkildə nümayiş etdirməkdə idi. Əsasən keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq qələmə alınan bu yazılar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ədəbi əlaqələr sahəsindəki axtarışlarını, ənənəvi yanaşmalarını kifayət qədər əks etdirmək iqtidarındadır.

Bu baxımdan Həbib Babayevin “Mayakovski Azərbaycanda”, Şıxəli Qurbanovun “XIX əsrdə Azərbaycan - rus ədəbi əlaqələrinin inkişaf mərhələləri” monoqrafiyaları haqqında qələmə alınan rəylər bir sənətkarın yaradıcılıq irsi və ümumən ədəbi əlaqələrin bir əsr müddətindəki mənzərəsinin öyrənilməsi istiqamətində önə çəkilməsi ilə diqqəti cəlb edir.

Ədəbi əlaqələrin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən bir kimi tərcümə məsələləri də Bəkir Nəbiyevin elmi-nəzəri irsində əhəmiyyətli yerlərdən birini tuturdu.

2.3. Tərcümə yaradıcılığı Bəkir Nəbiyevin elmi axtarışlarında

Tərcümə ədəbi əlaqələrin inkişafında müstəsna əhəmiyyətə malik sahələrdən biridir. Əslində o ədəbi əlaqələrin bir növü kimi də nəzəri ədəbiyyatşünaslıqda təsnif olunur. Ancaq bununla belə ədəbi əlaqələr anlayışı altında hər hansı bir milli ədəbiyyat haqqında yazılan tədqiq və araşdırmalarla yanaşı ədəbi şəxsiyyətin digər milli ədəbi-bədii təcrübə ilə yaradıcılıq əlaqəsi də başa düşülə bilər.

Biz bundan əvvəlki bölmədə qeyd etdik ki, Bəkir Nəbiyev elmi-nəzəri fəaliyyətə başladığı ilk mərhələlərdə ədəbi əlaqələrə və onun xüsusi forması olan tərcümə məsələlərinə yer ayırması belə bir yaradıcılıq sahəsinə fəal və fasiləsiz maraqdan irəli gələn bir cəhət kimi üzə çıxırdı. Maraqlı doğuran bir fakt da odur ki, müəllifin universitetin son kursunda diplom işi kimi müdafiə etdiyi də tərcümə məsələlərinə həsr olunmuşdu və sonrakı yaradıcılıq mərhələlərində biz alimin bu istiqamətdəki yaradıcılıq axtarışlarının ardıcıl və sistemli xarakter daşmasını bir daha yəqin edə bilirik.

Keçən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Bəkir Nəbiyev bilavasitə rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilən bədii nümunələrin orijinala yaxından səsləşən məqamlarının tərcümə prosesində qorunub saxlanması kimi sənətkarlıq məsələlərini önə çəkirdi. Bu mənada “Çayka romanı Azərbaycan dilində”, “Tələbələr” povestinin tərcüməsi haqqında”, “Bir əsrin üç tərcüməsi (N.V. Qoqolun “İvan İvanoviçlə İvan Nikiroviçin dalaşması” haqqında), “İ.V.Qonçarovun “Adi əhvalat” romanı Azərbaycan dilində”, “M.Qorki “Əsərləri”nin I cildi Azərbaycan dilində”, “Tədqiqatçının ilk kitabı” (Fəridə Vəlixanovanın “Səməd Vurğun poeziyasının rus tərcümələri” monoqrafiyası haqqında) kimi məqalələr Bəkir Nəbiyevin tərcümə məsələlərinə 50-60-cı illərdə göstərdiyi elmi maraq və münasibəti yetərinə əks etdirməkdədir.

Bəkir Nəbiyevin tərcümə məsələləri ilə bağlı fəaliyyətinin keçən əsrin 70-ci illərinə təsadüf edən mərhələsində daha ciddi və səmərəli yaradıcılıq problemlərinin qoyulduğunu yaxından izləmək olur. Alimin bu illərin yaradıcılıq təcrübəsində poetik tərcüməyə kifayət qədər yer ayırması da təsadüfi deyildi. Bir cəhəti də xüsusi olaraq nəzərə almaq lazımdır ki, illərdə tərcümə sənəti qarşılıqlı surətdə inkişaf etdirilməsi ilə əlamətdar keyfiyyətlər qazanır. Azərbaycan satirik şeirinin görkəmli ustadı Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığının rusdilli oxuculara çatdırılması bu illərdə gerçəkləşir. Şair-tərcüməçi Sergey Vasilyevin satirik şairin əsərlərini rus dilinə tərcüməsi o dövr üçün doğrudan da böyük bir ədəbi hadisə kimi dəyərləndirilirdi. Bəllidir ki, Mirzə Ələkbər Sabirin poetik dili son dərəcə obrazlı və milli koloritlə zəngindir. Bu xüsusiyyəti tərcümədə qoruyub saxlamaq olduqca çətin bir məsələdir və belə bir cəhd

və ilk təşəbbüs bütün uğurlu və nöqsanlı tərəfləri ilə şairin geniş miqyasda tanınması və oxuculara çatdırılması baxımından mühüm bir hadisə idi. Şeir nümunələrinin tərcüməsində belə bir çətinliklə qarşılaşmaq təbiidir və mümkün qədər müəllifdən orijinalda ifadə olunan ideya və məzmunu, obrazlı düşüncə tərzini qoruyub saxlamaq vacib şərtlərdən hesab olunur. Bu illərdə qarşılıqlı ədəbi əlaqələrə həsr olunan məqalə və tədqiqlərdə tərcümə olunan və tərcümə edən tərəflər arasında belə təmasların əhəmiyyət doğuran səciyyəvi cəhətlərinə toxunularaq belə bir qənaətə gəlinirdi: *“Ölkəmizdə ədəbiyyatların qarşılıqlı zənginləşdirilməsi prosesi yalnız milli dillərin tərcüməsi ilə deyil, həm də milli ədəbiyyatların rus dilinə çevrilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Sovet ədəbi tədqiqatlarında milli ədəbiyyatdan tərcümə edən rus şairləri, yazışmalarının əsərlərində yaşadıkları təsiri göstərən bir çox həqiqət var”* [121, s.84]. Bu cəhət ədəbi əlaqələrin bir sahəsi kimi poetik tərcümələrə də əsaslı şəkildə sirayət edən bir xüsusiyyət kimi nəzərə çarpır. Bu doğru qənaətdir ki: *“Poetik tərcümənin tərcüməçi şairin yaradıcılığını yeni ideyalarla, motivlərlə, obraz və formalarla zənginləşdirilməsi haqqında çox yazılıbdır. Lakin belə yaradıcılıq zənginləşməsini təkcə tərcümə prosesilə izah etmək olmaz. Bu hadisə, hər şeydən əvvəl, fərdi amillərlə, Belinskinin qeyd etdiyi kimi, sənətkarın “şəxsi sirri” ilə müəyyən olunur”* [19, s.356].

Bunu daha əyani surətdə təsdiqləyən nümunələrdən biri kimi vaxtilə Bəkir Nəbiyevin Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının 1975-ci ilin may ayında keçirdiyi bədii tərcümə problemləri müşavirəsində oxuduğu məruzənin mətni əsasında hazırladığı *“Axtarışlar, tapıntılar və itkilər”* (Azərbaycan dilinə bədii tərcümənin vəziyyəti və vəzifələri) adlı əhatəli məqaləsində qaldırılan problemlər özünün aktual yaradıcılıq məsələlərinə həsr olunması ilə ciddi maraq və əhəmiyyət kəsb edirdi. Bəkir Nəbiyev bu məqalə-məruzədə poetik tərcümədə sənətkarın bədii mətnində ifadə etdiyi əsas mətləblərin, ideyanın, fərdi üslubu özünəməxsusluğun mümkün qədər qorunub saxlanması məsələsini ön plana çəkir, obrazlı düşüncə tərzindən, milli-ənənəvi koloritdən gələn xüsusiyyət və çalarlara həssaslıqla yanaşmaq zərurətinin vacibliyini mühüm şərt kimi qarşıya qoyurdu ki, bu da özlüyündə təbii görünürdü. Müəllif Azərbaycan dilinə tərcümə olunan nümunələri yalnız rus ədəbiyyatı ilə

məhdudlaşdırmır, bununla yanaşı Qərbi Avropa və digər xalqların yaradıcılıq məhsulu olan örnəkləri də bu sıraya daxil edir və belə geniş coğrafiyanın həyat və məişəti, azadlıq və istiqlal mübarizəsi, keçmiş olduğu tarixi mərhələləri, insan xarakterləri və psixologiyası barədə ən zəruri məlumatlardan xəbərdar olmağın fayda və səmərəsi barədə müfəssəl məlumat verirdi. Bu xüsusda irəli sürülən mülahizələrdə peşəkar tərcüməçilərlə bərabər, yazıçı və şairlərin tərcümə prosesində fəal mövqeyinə toxunan müəllif maraq doğuran belə bir qənaətə gələrək yazırdı: *“Xalqlarımızın bir-birini öyrənməsində, ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafında, qarşılıqlı təsir yolu ilə zənginləşməsində bədii tərcümənin rolunu və əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən Azərbaycan yazıçıları bu sahədə çox böyük nailiyyət əldə etmişlər”* [96, s.182].

Məqalədə Bəkir Nəbiyev tərcümə tarixində yeni səhifə açan Azərbaycanın maarifpərvər ziyalı və şairlərindən Abbasqulu Ağa Bakıxanovun, Seyid Əzim Şirvaninin, Firidun bəy Köçərlinin, Abbas Səhhətin, Rəşid bəy Əfəndiyevin bu sahədəki xidmətlərindən bəhs edərək onların vaxtilə doğma ana dilinə İvan Andreyev Kırlovdan, Aleksandr Sergeyev Puşkindən, Mixayıl Yuriyev Lermontovdan və Maksim Alekseyev Qorkidən çevirdikləri nümunələri nəzərdən keçirməklə xalqlar arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin yaradılmasında belə yaradıcılıq təmaslarını qarşılıqlı ünsiyyəti ilk bünövrə kimi nəzərdən keçirir, daha sonrakı yaradıcılıq mərhələlərində bu belə bir təcrübənin səmərəli və fasiləsiz davam və inkişaf etdiyini vurğulayır. Müəllif bu istiqamətdə geniş təsəvvür yaratmaq məqsədilə ilk nümunə olmaq etibarilə Radişşevin “Peterburqdan Moskvaya səyahət”, Puşkinin “Yevgeni Onegin”, Gertsenin “Kimdir müqəssir?”, Lermontovun “Zəmanəmizin qəhrəmanı”, Ostrovskinin bütün dram əsərlərinin, Qoqolun “Ölü canlar”, Kırlovun “Təmsillər”, Qonçarovun “Oblomov”, Qriboyedovun “Ağıldan bəla”, Dostoyevskinin “Cinayət və cəza”, Çernişevskinin “Nə etməli?”, Lev Tolstoyun “Anna Karenina”, “Dirilmə”, “Hərb və sülh”, Aleksandr Tolstoyun “Əzablı yollarla”, Maksim Qorkinin “Ana”, “Klim Samginin həyatı”, Furmanovun “Çapayev”, Mayakovskinin “Lenin”, Nikolay Ostrovskinin “Polad necə bərkidi”, Fedinin “Qərribə yay”, Yesenin “Şeirlər və poemalar”, Fadeyevin “Gənc qvardiya”, Şoloxovun “Oyanmış torpaq”, “Sakit Don”, Serqey Smirnovun “Brest qalası”; digər milli ədəbiyyatların klassik

nümyəndələrindən Şevçenkodan, İvan Frankodan, Lesya Ukrainkadan, Oles Qonçardan, Aleksandr Korneyçukdan, Pyotr Bravkokadan, Şota Rustavelidən, İlya Çavçavadzedən, Akaki Seretelidən, Nikolay Barataşvilidən, İrakli Abaşidzedən, Abaydan, Nəvoidən, Zülfüyyədən, Şərəf Rəşidovdan, Yan Raynisdən, Mejelaytisdən, Çingiz Aytmatovdan, Musa Cəlildən, Rəsul Həmzətovdan; ingilis ədəbiyyatından: Şekspirdən, Bayrondan, Kiplinqdən, Daniyel Defodan, Konan Doyldan, Mayn Riddən; Amerika ədəbiyyatından: Mark Tvendən, Çek Londondan, Drayzerdən, Heminqueydən; alman ədəbiyyatından: Hötedən, Heynedən, Şillerdən, Lion Feyxtvangerdən, Remarkdan; İtaliya ədəbiyyatından: Covanni Bokkaççodan, Dantedən, Covanyollidən; fransız ədəbiyyatından: Rabledən, Hüqodan, Balzakdan, Didrodan, Zolyadan, Stendaldan, Floberdən, Bualodan, Barbüsdən həm orijinaldan, həm də rus dili vasitəsi ilə edilən tərcümələri Azərbaycan tərcümə sənətinin uğurlu faktları hesab edilməklə, dilin potensial imkanlarının zənginləşməyə doğru irəliləyişində belə bir fəaliyyətin stimulyerici təsiri məsələsi üzərində geniş dayanır. Keçən əsrin 70-ci illərinin yaradıcılıq nümunələrindən çıxış edərək Bəkir Nəbiyev bu sahənin praktik və nəzəri məsələləri ilə bağlı postsovet məkanında-ümumittifaq miqyasında bu ətrafda gedən mübahisə və polemikalara da münasibət bildirməyi zəruri sayır, vaxt ilə “Literaturnaya qazeta”nın səhifələrində açılan müzakirələrdə səsləndirilən mülahizələr sərf-nəzər edilir. Məsələn, müzakirədə verilən: “Ən yaxşı tərcümə nədir?” sualına tərcüməçi və tərcümə nəzəriyyəçisi Yuri Ryaşentsevin birmənalı şəkildə verdiyi cavab və açıqlama: *“Əgər ikinci dildə yaradılan əsər oxucuda orijinalın oyatdığı təəssürata maksimum dərəcədə yaxın təsir oyada bilirsə, onu yaxşı tərcümə hesab etmək olar”* [Bax: 96, s.184] - tezisini qəbul etməyən müəlliflərin məsələyə daha ciddi və müxtəlif baxış bucağından münasibəti kimi dəyərləndirilir. Belə bir fikir ixtilaflarının yaranmasını təbii hesab edən müəllifin yekun nəticə olaraq irəli sürdüyü qənaət bundan ibarətdir ki: *“Bədii tərcümə sahəsində sovet realist tərcümə məktəbinin on illərdən bəri davam edib gəlmiş çox qiymətli təcrübəyə və mütərəqqi klassik əənənlərə əsaslanan qənaəti bundan ibarətdir ki, tərcümə orijinalın məzmunu ilə forması, ruhu ilə hərfi arasındakı dialektik vəhdəti qoruyub saxlamalı, müqabil dilin leksik, sintaktik, üslubi imkanlarının, təsvir və ifadə vasitələrinin əsasında*

oxuculara çatdırılmalıdır. Burada tək-tək söz və ifadələrin mənası dərinlən qavranılmalı, lakin onların hər birinin ümumiyyətlə adekvat deyil, müəyyən mətn daxilindəki ümumi ideya-bədii strukturaya tabe edilməlidir. Məntiqi dəqiqliklə bədii kamilliyyətin təcəssümünə nail olmaq üçün bu, riayət edilməsi son dərəcə vacib olan tələblərdən biridir” [96, s.179].

Bəkir Nəbiyev belə bir prinsipial meyarlardan çıxış edərək keçən əsrin 70-ci illərinin tərcümə yaradıcılığını nəzərdən keçirir, əldə olunan nailiyyətləri, çətinlikləri təhlil edərək yekun nəticələrə gəlirdi.

Bəkir Nəbiyev tərcümə sənətinin müasir vəziyyətindən, onun yaradıcılıq problemlərindən bəhs edərkən bu sahənin tarixi inkişafını və nailiyyətlərini nəzərdən keçirir, təhlillərini məhz belə zəngin faktlar üzərində aparmağa cəhd göstərirdi.

Məlumdur ki, dünya klassiklərinin əsərləri əsasən rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş, əslində belə bir ənənə müəyyən mənada tərcümənin bəzi hallarda xeyrinə olmamış, burada ilkin mənbəyə – orijinala istinadın bir qədər arxa plana keçirilməsi heç də məqbul hal kimi qiymətləndirilə bilməz. Ən azı ona görə ki, orijinaldan tərcümə edilən əsər hər iki dilin səslənməsində, qrammatik quruluşunda və sintaksisində ortaq məqamları tapmaq və ondan çıxış edərək müəllif ideyasını mətnə qoruyub saxlamaq və onu oxucuya aydın, rəvan dil və üslubda çatdırmaq tələb edir. Məsələn, alman dilindən rus dilinə, rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunan bədii nümunənin birbaşa orijinaldan tərcüməsi kimi aktual problemlərə münasibət də Bəkir Nəbiyevin bu əhatəli məruzə-məqaləsində qaldırılan mühüm yaradıcılıq məsələlərindən biri idi.

Tərcümə olunan əsərin başqa bir dildə son dərəcə rəvan və axıcı bir üslubda çatdırılması həm də dilin real imkanlarının əyani göstəricisi kimi üzə çıxır. Müəllif keçən əsrin 70-ci illərinin yaradıcılıq təcrübəsindən çıxış edərək rus dilindən Azərbaycan dilinə, Azərbaycan dilindən isə rus dilinə tərcümə olunan nümunələrdən çıxış edərək irəli sürdüyü mülahizələr bu baxımdan maraq doğurur. Burada tərcümənin birbaşa orijinala müqayisə müstəvisinə çıxarılaraq təhlilə cəlb edilməsi son dərəcə məqbul və əlverişli variant kimi nəzərdən keçirilməsi təbii və qanunauyğun hal kimi qiymətləndirilə bilər.

Tərcümə sənətində ixtisaslı kadrların hazırlanması məsələsinin gündəmə gətirilməsi də burada problemə daha prinsipial mövqedən yanaşmanı kifayət qədər göz önündə canlandırır. Sətri tərcümə vasitəsilə çox vaxt araya-ərsəyə gətirilən poetik nümunələrlə orijinaldan tərcümə arasında fərqi və keyfiyyət göstəricilərindəki səviyyəni, eyniləşdirmək olmaz. Sözsüz ki, burada söhbət həm də tərcüməçinin yaradıcılıq istedadından gedir. Bu mənada məruzə-məqalədə peşəkar tərcüməçi kimi tanınan və əsasən rus dilindən Azərbaycan dilinə və Azərbaycan dilindən rus dilinə tərcümə sahəsində ixtisaslaşan Beydulla Musayevin, Hüseyn Şərifin, Cəlal Məmmədovun, Əli Səbrinin, İmran Seyidovun, Elxan İbrahimovun bu sahədə fəal yaradıcılıq axtarışlarına münasibət bildirilməsi obyektiv səciyyə daşıyır. Bu imzalardan tənqidçi bir ixtisaslı və professional tərcüməçi kimi bəhs edir, müasir tərcümə sənətinin inkişafında onların rolunu yüksək qiymətləndirirdi. Məsələn, Beydulla Musayevin tərcüməçilik məziyyətlərindən bəhs edərkən müəllifin mütərcim haqqında, onun yaradıcı fərdiyyəti barədə irəli sürdüyü fikirlərdə bu cəhət özünü qabarıq nəzərə çatdırmaqdadır: *“Moskva Dövlət Universitetini bitirdikdən sonra təqribən qırx il ərzində fasiləsiz surətdə etdiyi tərcümələr sayəsində B.Musayev bu gün haqlı olaraq, Azərbaycan tərcümə sənətinin patriarxı sayılır. “Hərb və sülh” [II, III cildlər], “Ölü canlar”, “Alçaldılmış və təhqir edilmiş insanlar”, “Birinci Pyotr”, “İnsanın taleyi”, “Yenilməz insanlar”, “Xoşbəxtlik”, “Dekameron”, “Baskervillərin iti”, “Səfillər” [II, III cildlər], “Ovod”, “Spartak”, nəhayət “Ulenşpigel əfsanəsi”. Xeyli ixtisarla verdiyimiz bu siyahı özü haqqında çox söz deyir və bizi yaradıcı mütərcimin əməyinə ehtirama çağırır”* [96, s.187].

Rus dilindən və bu dilin imkanlarından istifadə edilməklə Azərbaycan şair və yazıçılarının tərcümə etdikləri nümunələrin sənətkarlıq məsələlərinə münasibət Bəkir Nəbiyevin adı çəkilən yazısında ön plana çəkilən yaradıcılıq məsələlərindəndir. Müəllifin bu baxımdan vaxtilə Süleyman Rüstəmin, Osman Sarıvəllinin, Mirmehdi Seyidzadənin, Mirvarid Dilbazinin, Nigar Rəfibəylinin, Mirzə İbrahimovun, Ənvər Məmmədخانlının, Qılman Musayevin, Cəfər Bağırın, Yusif Əzimzadənin, Əzizə Cəfərzadənin, Qasım Qasımzadənin, Hüseyn Hüseynzadənin (Hüseyn Arifin), Aslan Aslanovun, Bəxtiyar Vahabzadənin, Novruz Gəncəlinin, Ələviyyə Babayevanın,

Əliağa Kürçaylının, Nəriman Həsənzadənin tərcüməçilik sahəsində fəaliyyəti, bu sahədə qazandıqları uğurlar və bəzi mübahisəli məqamlar barədə əyani təsəvvür yaradılır.

Bəkir Nəbiyevin tərcümə prosesində dilin ahəngdarlığına, səlis və rəvan şəkildə səsləndirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə yer ayırması, forma və məzmun vəhdətinin qorunub saxlanılmasını vacib şərtlərdən biri kimi vurğulaması bu mənada təbii zərurətdən irəli gəlirdi.

Rus poeziyasının tanınmış imzalarından biri olan Sergey Yeseninın Bakı, xüsusən Mərdəkanla bağlı təəssüratları bu baxımdan şairin Şərq mühiti və ona məxsus koloritin bu coğrafi məkanın timsalında canlandırılması əslində onun əsərlərindəki bu duyğusal hissiyyatların tərcümədə saxlanılması Əliağa Kürçaylının tərcümələrinin uğurlu alınmasını təmin etməsi diqqətə çatdırılır.

Tofiq Bayramın Dağıstanın xalq şairi Rəsul Həmzətovdan Azərbaycan dilinə çevirdiyi poetik nümunələrin məziyyətləri barədə vaxtilə ayrıca məqalə yazan Bəkir Nəbiyev məruzə-məqalədə digər müəlliflərin də sənətkarlıq baxımından seçilən bu tərcümələri təqdir edən yazılarını xatırlatmaqla mütərcimin nail olduğu başlıca cəhətləri: orijinalı dərinədən duymaq, onun əsas ideyasını münasib forma və üslubda çatdırmaq məharəti barədə obyektiv fikir yürütmələrini məhz bu səbəblə izah edir.

Müəllif tərcümə tarixində az təsadüf edilən bir hadisənin – eyni əsərin ayrı-ayrı mütərcimlər tərəfindən çevrilmə faktına bir nümunə kimi Aslan Aslanovun vaxtilə Aleksandr Tvardovskinin “Üfüqlərdən üfüqlərə” poemasının tərcüməsi ilə Tofiq Bayramın eyniadlı əsərə yenidən müraciət edərək Azərbaycan dilində səsləndirmək təşəbbüsünün bir zərurət kimi meydana çıxmasına münasibət bildirərək belə bir qənaətə gələrək yazırdı: *“Öz yaradıcılığının müəyyən məqamlarında, daha konkret desək, sovet həqiqətinin lirik-publisist tərənnümündə Tofiq Bayramı “Üfüqlərdən üfüqlərə” müəllifinə yaxınlaşdıran əlamətlər poemanın Azərbaycan dilinə ürəyə yatan tərcüməsində az rol oynamamışdır”* [96, s.193].

Tərcümə sənətinin mühüm yaradıcılıq məsələlərinə konseptual baxışı ifadə edən məruzə-məqalə konkret bir dövrün yaradıcılıq dövrünün təcrübəsinin ümumi mənzərəsini yaratmaqla bərabər, həm də bu sahənin perspektivi və gələcək inkişaf

meyilləri barədə də müəyyən təsəvvür yarada bilir. Müəllif bu məqalədə tərcümənin dili məsələsinə toxunaraq belə bir fikrə gələrək yazır: *“Əlbəttə, tərcümə əsərin əslinə müvafiq olmalıdır, eyni zamanda bu prosesdə doğma dilin imkanlarından yaradıcılıq yolu ilə istifadə edilməlidir ki, “dil maneəsi” deyilən divar hiss olunmasın, müəllifin fikir və duyğuları buxovlanıb qalmasın, müqabil dilin axar-baxarında öz təbiiliyini və orijinallığını qoruyub saxlaya bilsin”* [93, s.122].

Alimin 1985-ci ildə qələmə aldığı irihəcmli “Bədii tərcümənin bəzi problemləri” adlı məqalədə konkret bir dövrün tərcümə yaradıcılığı nəzərdən keçirilir, tərcümə sənətinin çağdaş vəziyyəti sərf-nəzər edilir.

Bəkir Nəbiyevin tərcümə məsələləri ilə bağlı problem xarakterli məqalələrinin və araşdırmalarının bir qismi də konkret olaraq bir mütərcimin yaradıcılığının təhlilinə yönəldilməsi ilə yadda qalır. Bu tipli məqalə və araşdırmalarında o, sadəcə olaraq konkret bir sənətkarın yaradıcılığından bəhs etsə də, ümumən tərcümə tarixinin və nəzəriyyəsinin təcrübi imkanlarından çıxış edərək öz fikir və mülahizələrini irəli sürməyə nail olur.

Xalq şairi, Azərbaycan xalqının milli istiqlal mübarizəsinin mücahidlərindən biri olan Xəlil Rza Ulutürkün tərcüməçilik fəaliyyəti məhz belə bir baxış bucağından nəzərdən keçirilir. Məlumdur ki, əvvəllər Xəlil Rza imzası ilə tanınan şairin yaradıcılığı özünün geniş vüsəti və potensial imkanları ilə seçilirdi. Onun ədəbi əlaqələrə həsr olunan tədqiqat əsərləri də əslində tərcümə sənətindən kənarda təsəvvürə gətirilə bilməz. Bəkir Nəbiyev şair-alimin bu sahədəki yaradıcılıq axtarışlarını ümumiləşdirən “Tərcümə yaradıcılığı” adlı araşdırmasında Xəlil Rza Ulutürkün tərcümə yaradıcılığını belə bir geniş planda və araşdırma miqyasında nəzərdən keçirməsi bu mənada obyektiv təsir bağışlayır. Müəllif doğru olaraq, tərcümə yaradıcılığına öz orijinal yaradıcılığı kimi diqqət ayırmasını Xəlil Rzanın ayrı-ayrı xalqların ədəbi-bədii təcrübəsinin mütərəqqi cəhətlərini öyrənmək və bu zəngin irsdən faydalanmaq cəhdi kimi nəzərdən keçirərək belə bir qənaətə gəlir ki: *“Tərcüməçilik X.Rzanın oxumaq, öyrənmək, biliklərini zənginləşdirmək, bədii zövqünü dünya ədəbiyyatının yüksək səviyyəli nümunələri əsasında tərbiyə etmək zərurətindən doğmuşdu.*

...İlk ədəbi, xüsusən poetik örnəklərdə bu cür yaxından və müntəzəm təmas X.Rzanı ən çox bəyəndiyi, təsirləndiyi poeziya nümunələrinin ana dilinə tərcüməsinə sövq etdi və o, bu sahədə müvəffəqiyyətlə çıxış etməyə başladı. Artıq 70-80-ci illərdə X.Rza tanınmış şair olmaqla yanaşı həm də yaxşı bir tərcüməçi kimi bəyənilirdi. Hələ 1972-ci ildə buraxdırdığı A.Laptevin “Balacalar” kitabının, dövrü mətbuat səhifələrində səpələnmiş ayrı-ayrı tərcümələrinin ədəbi ictimaiyyətdə oyatdığı uğurlu təəssüratın nəticəsidir ki, onun 1982-ci ildə “Qardaşlıq çələngi” 1984-cü ilə “Dünyaya pəncərə”, “1992-ci ildə isə “Turan çələngi” kimi sanballı tərcümə kitabları nəşr olunmuşdu” [92, s.351-352].

Yazı keçən əsrin 40-cı illərinin sonları və 50-ci illərin birinci yarısına təsadüf edən tələbəlik illərindən başlayaraq Xəlil Rzanın rus dili və daha sonra fars və digər türkdilli xalqların dillərini öyrənmək sahəsində fəal axtarışları barədə bir qədər xatirə səciyyəsi daşıyan qeydlərlə başlasa da, burada hələ universitetin ilk kurslarından etibarən gənc tələbənin dil öyrənmək və onu gələcək yaradıcılığı üçün faydalı iş əmsalına çevirmək üçün belə bir cəhd və təşəbbüs göstərməkdə bulunması maraq doğuran fakt və tarixçə kimi diqqəti cəlb edir. Şübhəsiz ki, dil öyrənmək və bu dillər vasitəsi ilə orijinalı oxumaq, onun məna və məzmunundan xəbərdar olmaq Xəlil Rza kimi fəal yaradıcılıq axtarışları aparan bir qələm sahibi üçün əslində keçmiş SSRİ məkanında yaradılan milli ədəbiyyatların ən yaxşı nümunələrini Azərbaycan oxucusuna çatdırmaq, sənətkarlıq baxımından seçilən qələm sahiblərinin azadlıq və istiqlal uğrunda aparılan mübarizələrin, müstəmləkə siyasətinə qarşı mücadilələrin mahiyyətini yüksək poetik bir dillə ifadəsini özündə təcəssüm etdirən, milli və bəşəri dəyərlərə söykənən seçmə əsərlərlə müasirlərini tanış etmək məqsədi daşıyırdı.

Bəkir Nəbiyev şair-tərcüməçi kimi Xəlil Rzanın bu sahədəki səmərəli fəaliyyətinin nəticəsi kimi böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” kimi bədii struktur baxımından mürəkkəb bir poemanın tərcüməsinə ona qədər bu əsərin tərcümə mətni ortada olduğu halda yenidən müraciət etməsini də maraq doğuran faktlardan biri hesab edir. Süleyman Rüstəm və Abbasəli Sarovlu tərəfindən əsasən oxunaqlı və səlis bir dildə tərcümə edilən “Xəmsə”yə daxil olan ilk poemanın

dəfələrlə kitab halında nəşr olunmasına baxmayaraq, ona yenidən qayıdış da tərcümə tarixində belə maraq doğuran hadisələrdən sayıla bilər.

Tatar xalqının cəsur oğlu, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Musa Cəlilin məşhur “Moabit dəftəri” poemasının son dərəcə təsirli və yüksək sənətkarlıqla tərcüməsinə təminat yaradan vasitələrdən biri kimi Bəkir Nəbiyev dil amilini xüsusi olaraq vurğulayır belə bir yaradıcılıq prinsipindən çıxış edərək Xəlil Rzanın qazax şairi Abaydan, türkmən şairi Məhdimquludan, özbək şairlərindən Qafur Qulamdan, Həmid Əlimcandan, Zülfüyyədən, Abdulla Aripovdan, tatar şairləri Abdulla Tukaydan, Həsən Tufandan Azərbaycan dilinə çevrilən nümunələri orijinala yaxın və onun yaxşı mənadə ekvivalenti kimi yüksək qiymətləndirir. Sözsüz ki, haqqında söhbət gedən tərcümələr hələ Xəlil Rzanın bu sahədəki yaradıcılığının yalnız cüzi bir hissəsidir. Rus və dünya klassiklərindən Azərbaycan dilinə çevirdikləri tərcümələr də nəzərə alınarsa, onda mütərcim kimi Xəlil Rzanın bu sahəyə əhəmiyyətli dərəcədə yer ayırdığını aydın şəkildə görmək olar.

Xəlil Rzanın bir mütərcim kimi fəaliyyətinin əsas məram və məqsədini aydın təsəvvür etmək üçün müəllif onun 1984-cü ildə nəşr olunan “Dünyaya pəncərə” kitabına ön söz əvəzi kimi yazdığı mülahizələrlə yanaşı aşağıda verilən şeirdə ifadə olunan fikirləri də əlavə etməyi məqsəduyğun hesab edərək yazırdı: “Dünyaya pəncərə” kitabının əvvəlində tərcümə sənətini ümumi sözlərlə vəsf etməklə məhdudlaşdırmayan şair yaradıcılığının bu sahəsinin böyük məna və əhəmiyyətini, poetik tərcümədə rəhbər tutduğu əsas məqsədi də oxucular üçün açıqlayırdı. Şair kəlamını raketlərdən qüvvətli, şairin özünü tanrılardan mətin bir məxluq kimi hər bir xalqın iftixar mənbəyi hesab edən X. Rza deyirdi:

Mən topladım öz başıma hər obadan

Ən qüdrətli, məğrur, cəsur şairləri.

Ürək qanı, göz yaşıyla söz yaradan,

Qaranlıqda hər sətri nur şairləri.

Bu aləmi, neçə milyard insanlığı

Vahid görmək, azad görmək mənim əhdim.

*Qıraq qanlı məftilləri, yıxaq dağı,
Qaralmasın, günəşlənsin planetim.*

*Vahidləşir Azərbaycan-Bəşəriyyət,
Hər tərcüməm bir körpüdür eldən-elə.
Azərbaycan ərzə dilər sülh, səadət,
Ərz isinər Azərbaycan nəfəsilə” [92, s.353-354]*

Bu səciyyəvi məqamları eynilə Bəkir Nəbiyevin elmi-nəzəri irsində tərcümə məsələlərinə ayrılan diqqət və münasibətə də şamil etmək olar. Çünki tərcümə xalqlar və miillətlər arasında dostluq və ünsiyyət körpüsü yaratdığı kimi, həm də qarşılıqlı etimad, ictimai-siyasi, iqtisadi-sosial sahələrdə formalaşacaq əməkdaşlığa ilkin zəmin hazırlayan bir vasitə olaraq bu gün də, təbii ki, gələcəkdə də öz aktuallığını qoruyub saxlayacağına heç bir şübhə yoxdur.

Bəkir Nəbiyevin tərcümə məsələlərinə həsr olunan məqalə və tədqiq xarakterli araşdırmaları elmi-nəzəri fikirdə belə bir həqiqətin gerçəkliyinə dərin inam aşılayan xüsusiyyətləri ilə seçilir, indiki qloballaşan dünyanın təzadlı və ziddiyyətli məqamlarında öz aktuallığını qoruyub saxlamaq iqtidarındadır.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr “Tarixi-enoqrafik yaddaş və milli əxlaq kitabımız – “Dədə Qorqud” (Bəkir Nəbiyevin yaradıcılığında)”, “Bakir Nəbiyev’in bilimsel araşdırmalarında çeviri sorunları”, “Bəkir Nəbiyev ədəbi tənqidinin estetik xüsusiyyətləri”, “Bəkir Nəbiyev yaradıcılığında ədəbi tənqidin müasir mərhələsinə baxış” məqalələrində öz əksini tapmışdır.

III FƏSİL

80-CI İLLƏR VƏ MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ ƏRƏFƏSİNİN ƏDƏBİ PROSEESİ BƏKİR NƏBİYEVİN TƏNQİDİNDƏ

3.1. Milli müstəqillik məfkurəsi: ədəbiyyat tarixinə və müasir ədəbi prosesə obyektiv baxışın formalaşmasında yeni metodoloji yanaşmaların zərurəti

Yetmiş ildən artıq bir dövrdə bərqərar olan SSRİ kimi nəhəng bir siyasi quruluşun süqutu özü ilə bərabər ictimai-ideoloji, mənəvi-humanitar düşüncədə ciddi təbəddülatlar yaratdı. Zaman-zaman formalaşan, ideoloji doktrinalara əsaslanan meyar və prinsiplər öz ömrünü başa vurmaqla yanaşı, yeni metodologiyalar və məfkurə axtarışlarının daha çox milli-mənəvi dəyərlərə istinadı bir zərurət kimi gündəmə gətirildi. Bu doğru qənaətdir ki: *“Müstəqillik illəri ədəbi-nəzəri fikrin yeni istiqamətdə inkişafına təkan verdi. İctimai quruluşun yenilənməsi ilə bağlı formalaşan yeni milli metodologiya ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət, nəzəri fikir tariximizə yeni dövrün tələbləri baxımından yanaşmaq zərurətini ortaya qoydu”* [118, s.271]. Əlbəttə, bu yenilik və dəyişilmə birdən-birə baş vermədi və baş verə də bilməzdi. Ən azı ona görə ki, uzun onilliklər boyu ehkama çevrilən müddəalardan yaxa qurtarmaq sadə bir məsələ deyildi və yenicə müstəqillik qazanan bir ölkənin və bütövlükdə ayrı-ayrı keçmiş postsovet məkanından çıxan respublikaların ictimai-mədəni və humanitar düşüncəsində belə bir yeniliyin dərk və qavrayışı müəyyən ziddiyyətlərlə, tərəddüd və gözləmə mövqeyi ilə müşayiət olunması belə bir gərgin və heç də tez həllini tapacaq məsələnin mürəkkəbliyindən irəli gəlirdi. Əslində sovet quruluşunun dağılması və həmin xarabalıqlar üzərində yeni qurulacaq ölkələr ziddi tənəzzül, məhəlli və etnik zəmində baş verən münaqişələrin, uydurma torpaq iddialarının baş verməsi ilə yadda qaldı. Şübhəsiz ki, belə bir şəraitdə ölkənin ərazi bütövlüyünün saxlanılması, sərhədlərin toxunulmazlığı taleyüklü bir məsələyə çevrilir, əhalinin maddi rifahına güzəran qayğılarına da əsaslı şəkildə təsir göstərirdi. Belə bir aqibəti Azərbaycanla yanaşı, Dnestryanı ölkələr də yaşamaq

məcburiyyətində qalır. İmperiya maraqlarından çıxış edən qüvvələrin maraqlarına hesablanmış belə hadisələrin ilhamvericisi, təşkilatçısı və icraçısı da elə mərkəzdə əyləşənlər idi. Azərbaycanda, Gürcüstanda, Baltikyanı ölkələrdə və Alma-atada baş verən qanlı hadisələr can verməkdə olan imperiyanın asanlıqla ömrünü başa vurmadığını, müqavimət göstərdiyini də əyani surətdə nümayiş etdirirdi.

Azərbaycanda planlı şəkildə törədilən 1990-cı ilin qanlı yanvar hadisələri bunu bütün faciəvi məqamları ilə təsdiqlədi. Uzun illər sovet ordusunun sülhsevər və beynəlmiləl bir mərama xidmət etmək mifi bir gecənin içində -1990-cı ilin yanvar ayının 19-dan 20-nə keçən şənbə gecəsində iflasa uğradı. Sovet ordusu müdafiəsində durmalı olduğu əhalinin kütləvi surətdə qırğına başladı və xalqın azadlıq və istiqlalı üçün ayağa qalxan vətənpərvər oğulları qətlə yetirməkdən belə çəkinmədi. Belə bir gərgin hadisələrdən həmişə hiyləgərcəsinə yararlanan ermənilər və onlara havadar çıxan qüvvələr Azərbaycan xalqının iradəsini qırmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxır, Qarabağda və ona yaxın ərazilərdə iğtişaşlar törədir, dinc əhalinin həyatı üçün ciddi təhlükələr yaratmağı və beləliklə, onları tarixi dədə-baba yurdlarından didərgin salmağı qarşılarına bir məqsəd kimi qoyurdular. XX yüzillikdə törədilən cinayətlərə və soyqırımına ermənilərin və rus qoşun birləşmələrinin iştirakı ilə biri də – Xocalı faciəsi də əlavə olundu. Daha sonra itirilən ərazilər, bir-birinin ardınca düşmən təcavüzünə məruz qalan tarixi Azərbaycan torpaqları cəmiyyətə pessimist əhval-ruhiyyə gətirir, insanlara, o cümlədən yaradıcı qüvvələrə nikbin ovqat aşlamır, onların gələcək haqqında nikbin düşünməyinə elə bir əsas vermirdi.

Bəkir Nəbiyevin məqalələrinin böyük bir qismi Heydər Əliyevin müstəqillik illərində Azərbaycana rəhbərlik etməsi ilə bağlıdır. Burada Heydər Əliyevin yenidən böyük siyasətə qayıtmasının xalqın iradəsi ilə gerçəkləşməsinə əminlik ifadə olunur. Bəkir Nəbiyev Heydər Əliyevin birinci və ikinci dəfə Azərbaycana rəhbər seçilməsi üzərində geniş dayanır. Vurğulayır ki, birinci dəfə hakimiyyətə gələndə iqtisadi tənəzzül davam edirdi. Onun gəlişindən sonra isə bütün sahələrdə irəliləyiş özünü göstərirdi. Ulu öndər ikinci dəfə hakimiyyətə gələndə də analoji vəziyyətlə qarşılaşıb. Lakin rəhbərin qətiyyətli addımları, dövlət islahatları vəziyyətdən qısa müddət ərzində çıxmağa irnkan verib. Bəkir Nəbiyev Heydər Əliyevi təkcə öz xalqının elm

və mədəniyyətini təbliğ edən bir şəxsiyyət kimi xarakterizə etməklə kifayətlənmir onu eyni zamanda ədəbiyyat və incəsənətimizin mahir bilicisi kimi qələmə verir. Bəkir Nəbiyevə görə Heydər Əliyevin ümumi fəaliyyəti bunu deməyə əsas verir ki, o həm Şərq, həm də Qərb mədəniyyətini mükəmməl öyrənib, o islam sivilizasiyasının, etnik türk mədəniyyətini, o cümlədən Qərb mədəniyyətini və ədəbiyyatını yüksək səviyyədə təmsil edən dühalara həmişə yüksək qiymət verib.

Şübhəsiz ki, belə bir gərgin situasiyalar və ziddiyyətli gərgin anlar ədəbi-bədii düşüncəyə, elə onun elmi-nəzəri təfsiri ilə bilavasitə məşğul olan ədəbiyyatşünaslıq elminə, onun aparıcı sahələrində olan ədəbi tənqiddə də təsirsiz ötüşmədi.

Heç təsadüfi deyil ki, Xalq yazıçısı, tənqidçi Elçin cəmiyyəti bürüyən həmin kataklizmləri nəzərə alaraq o dövrün ədəbi prosesinin olum və ölüm dilemması qarşısında qaldığını, ənənəvi qurultaylardan sonrakı bir müddətdə çıxılmaz çirkablar içərisində vurnuxmasını belə izah edirdi: *"Qurultayda nəinki "ətraflı, müfəssəl" ədəbi söhbət aparıldı, ümumiyyətlə, mətləbə daxil yox imiş kimi, ədəbi prosesin vəziyyətindən (həm də acınacaqlı vəziyyətindən!) demək olar ki, tamam sərf-nəzər edildi. Bir tərəfdən, "birinin adını çəkərim, o biri məndən rəncideyi-hal olar, yaxşıya yaxşı deyərəm, onsuz da ağrıyan başımı daha da ağrıdaram" – konformist siyasəti, digər tərəfdən isə daxili kin-küdurət, intiqamçılıq əhvali-ruhiyyəsi ona gətirib çıxardı ki, o ali (!) müasir məclisdə Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında ciddi (heç yarım ciddi də...) söhbət getmədi Müasir ədəbiyyatın problemləri bəzən klassiklərimiz, dastanlarımız haqqındakı ümumi və məlum mülahizələrin bəzən də mücərrəd və şüarçı ambisiyaların arxasında qaldı. Halbuki ciddi ədəbi söhbətə böyük ehtiyac var idi və olsun ki, bu gün siyasi-ictimai, sosial kataklizm və milli oyanış zamanında əvvəlki dövrlərə nisbətən daha artıqdır"* [20, s.99]. Burada yazıçıların ali qurultayında yaradıcılıq müzakirələrinin soyuq və qeyri-prinsipial keçirilməsinin əsas səbəbi çox şübhəsiz ki, ədəbi prosesi bürüyən pessimist əhval-ruhiyyənin, gələcək haqqında, perspektivdə nəzərdə tutulan vəzifələrin və axtarışların yoxluğu və bu istiqamətdə aydın konsepsiyanın olmaması idi. Digər tərəfdən, sovet ideologiyasının mövcudluğu şəraitində hər bir qərar və göstəriş hazır olan və belə bir ab-hava ilə yaşayan ədəbi

mühit özü müstəqil qərar çıxarmaq və ədəbi prosesin koordinal yaradıcılıq məsələlərini aydın və konseptual həlli yollarının axtarılıb tapılmasına hazır deyildi.

Bu illərdə cəmiyyət böyük yenilənmələr yaşadı. Professor Şirindil Alışanlı doğru olaraq qeyd edir ki, *“Elmi-nəzəri fikir, tənqid və ədəbiyyatşünaslıq ictimai gerçəklikdə gedən yenilənmənin məsul və mürəkkəb bir qütbündə – mənəvi və ideoloji cəbhə xəttində dayanır”* [9, s.81]. Bu qütbün mənəvi-ideoloji cəbhəxanasını təşkil işinin başlanğıcında yeni təfəkkürün, yeni yanaşmaların formalaşdırılması dayanır. *“XX yüzilin sonlarında dünyanın ictimai-siyasi mənzərəsi dəyişdiyi kimi, humanitar düşüncə də dəyişikliyə məruz qaldı. Humanitar təfəkkürdə qlobal dəyişiklik baş verdi. Yabancı ideologiyanın təsiri altında formalaşan ədəbiyyatşünaslıq elmimiz çətin və mürəkkəb bir mərhələyə daxil oldu. Mərhələnin mürəkkəbliyini şərtləndirən yalnız ədəbiyyatşünaslıq elmimizin bir sistemdən digərinə keçidi ağırlı keçirməsində deyildi, həm də ümumən humanitar təfəkkürdəki boşluğu doldurmaq, yeni humanitar təfəkkürün formalaşmasını təmin etməkdən ibarət idi”* [101, s.361].

Yeni humanitar təfəkkürün formalaşması prosesi, təbii ki, mürəkkəb bir proses idi. Bu prosesdə müxtəlif elm sahələri ilə yanaşı, ədəbi tənqid də iştirak edirdi. Müstəqilliyin başlanğıc mərhələsini – keçən əsrin doxsanıncı illərini xarakterizə edərkən filologiya elmləri doktoru Elnarə Akimova yazır: *“Dövrün başlıca məramı – yeni təfəkkürün təşkili, təşəkkülü olduğundan ədəbi tənqidin də nəzərləri ilk növbədə hakim missiyanın realizəsinə yönəldi”* [8, s.5].

Bəkir Nəbiyev bir tənqidçi-ədəbiyyatşünas kimi ədəbi tənqiddə bu missiyanı ilk həyata keçirən alimlərdən idi. Əlbəttə, onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, digər həmkarları kimi, onun da elmi-nəzəri irsində cəmiyyətin diktəsindən irəli gələn ideoloji təsir və göstərişlərinin ifrat meyillərini və təzahürünü də kifayət qədər nümayiş etdirirdi. Əslində belə ideoloji amillərdən yaxa qurtarmaq və yeni bir məfkurə istiqamətində formalaşacaq dəyərlər işığında fəaliyyət onun tənqidi irsində ağırsız keçmirdi. Bu, əslində elmi-nəzəri fikri bürüyən, onu yeni meyar axtarışlarına sövq edən bir əsaslı dəyişikliyin, mövcud ictimai-iqtisadi formasiyanın süqutu və milli müstəqilliyə keçidin nəticəsi olaraq yaranan bir dəyişilmə və yenilənmə dalğası idi.

Tanınmış tənqidçi Şamil Salmanov keçən əsrin son illiyini xarakterizə edərkən yazır: *"Əsrin sonunda çətin, mürəkkəb siyasi-ideoloji şəraitdə tənqidin öz hərəkət yönünü itirməməsi, bütün daxili, mənəvi imkanlarını müstəqilliyin daha da möhkəmlənməsi və inkişafı naminə səfərbərliyə alması bilavasitə bir sıra tənqidçilərin bu illərdə tənqid sahəsində ümitsizliyə qapılmayaraq daha böyük şövqlə, ehtirasla fəaliyyət göstərmələri ilə, milli dəyərlərin yeni təşəkkül prosesində tənqidin vəzifələrini yüksək şüurla həyata keçirmələri ilə bağlı idi. Belə tənqidçilərdən biri, bəlkə də, birincisi və ən görkəmlisi Bəkir Nəbiyev oldu desək, yəqin ki, səhv etmərik"* [102, s.134]. Söhbət burada təbii ki, ədəbi-tənqidi fikrin həmişə ideologiyaya meyilli bir yaradıcılıq və sənət sahəsi olduğundan burada müəyyən ifrat fəsadların baş verməsi göstərdiyi meyilin doğurduğu fəsadlardan gedir, bu istər-istəməz istedad və peşəkarlığının səviyyəsindən asılı olmayaraq hər bir tənqidçinin yaradıcılığına təsirsiz ötüşə bilmir, bu heç mümkün olası iş də deyil.

Məlum olduğu kimi, sovet ideologiyasının iflası uğraması ilə ədəbi tənqidin özünə münasibətdə müəyyən ziddiyyətli yanaşmalar meydana çıxdı. Bu, hər şeydən əvvəl, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ədəbi tənqidin bir qayda olaraq cəmiyyətin ideoloji təsisat sistemindən irəli gələn yanaşmalara əsaslanan müddəalardan çıxış edərək ədəbi prosesə qiymət vermək cəhdi ilə izah oluna bilər. Belə bir dağılma prosesində təbii ki, ədəbi tənqiddə münasibət də yekdil və birmənalı olmur və ola da bilməzdi. Qoluzorlu tənqid, yazıçıya daim dərs keçən tənqid, sovet ideologiyasının yaratdığı tənqid ifadələri tez-tez ayrı-ayrı yazıçılar tərəfindən işlədilir, məsələn, Ramiz Rövşən ədəbi tənqiddə ən yaxşı halda ədəbiyyata heç bir dəxli olmayan, ona təsir göstərmək imkanlarına malik olmayan bir sahə kimi öz ömrünü artıq başa vurduğunu israrla vurğulayan qeydləri buna bir nümunə kimi göstərilə bilər. Ancaq bir həqiqəti də etiraf etmək lazımdır ki, Ramiz Rövşenin bir istedadlı şair kimi yaradıcılığının izah və şərh bilavasirə ədəbi tənqidin sayəsində gerçəkləşmişdi. Və bədii fakt ətrafında təhlil və ümumiləşmələr aparılmaması əslində əsil həqiqətin üzə çıxarılmamasına, qeyri-obyektiv dərkinə də gətirib çıxara bilərdi. Keçən əsrin 30-40-cı illərində ədəbi tənqidin vəzifələri barədə Yusif Vəzir Çəmənəzəminli yazırdı:

“Gərək müstəid və geniş məlumatlı münəqqidlərimiz ola ki, qələmləri qüvvəsi ilə dil və ədəbiyyatımızı düz yola çıxardalar” [18].

Ədəbi tənqiddə belə bir münasibətin əsasında bəzən dözümsüzlük faktoru da dayanırdı. Tənqidçidən tərif ummaq, özü və yaradıcılığı haqqında müştəbeh fikirdə olmaq mərəzi bir çox yazıçıları belə bir uçurma sürükləməsi faktları da özünü açıq-aydın büruzə verirdi.

Milli müstəqillik dövrü ədəbi tənqidinin qarşısında dayanan mühüm vəzifələrdən bəhs edən, AMEA-nın müxbir üzvü Tehran Əlişanoğlu problemə daha obyektiv nöqteyi-nəzərdən yanaşaraq belə bir qənaətə gəlir: *“Ədəbi tənqidin funksionallığı ədəbiyyatın praktikasına bağlıdır. Tənqid nəzəri gücünü, potensialını tarixdən, tarixən qazandığı ədəbiyyatşünaslıq yaddaşından alırsa, gerçəkləşməsi ədəbi prosesdən, günün ədəbiyyatından aslıdır”* [26, s.437-446].

Bəkir Nəbiyev “Özümüzdən başlayaq” məqaləsində tənqiddə dözümsüzlük sindromunu belə izah edərək yazırdı: *“Özünə, sözünə, istedadına inanan yazıçı tənqidi sözdən qorxmaz. Hay-küy qaldıranlar isə birinci növbədə o, yazıçılardır ki, məhz istedad sarıdan üzləri bir az qaradır, orta səviyyədə, bəzən ondan da aşağı yazırlar”* [87, s.5]. Bu sözlərdə Bəkir Nəbiyevin tənqidi üslubuna məxsus bir ustalığ və incəliklə qarşı tərəfi “tənbeh” etmək manerası vardır. Belə kəskinliklə öz opponentlərini tərki-silah etmək Bəkir Nəbiyevin tənqidinə xas olan başlıca məziyyətlərdən biri idi.

Doxsanıncı illərdə qalxan hay-küylər tənqid ətrafında elmi, publisistik müstəvilərdə çox qızgın mübahisələrə qədər gedib çıxırdı. Bu mübahisələrin əsas predmeti “tənqid lazımdırmı sualı?”, əsas iddiası isə “tənqidin yoxluğu” mühakiməsi idi. Bu illərdə ədəbi tənqidin lazımsızlığı fikri ortaya atılmışdı, bu fikri müdafiə edənlər qarşı tərəfin – bədii yaradıcılıq sahəsində müəyyən təcrübəyə malik nümayəndələri idi və onlar öz mövqelərini belə əsaslandırırdılar: *“Tənqidçi peşəsi sosializmin məhsuludur. Dünyanın heç bir ölkəsində belə “ədəbi tənqid” yoxdur, esseçilər var”* [113]. Ədəbi tənqidin nümayəndələri isə bədii söz adamlarının tənqid haqqında “lazımsız peşə” fikrinə dəstək deyillərsə də, hər halda dövrün tənqidi haqqında yüksək rəydə də deyildilər.

1998-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyində ədəbi tənqid haqqında təşkil olunmuş müşavirədə Cavanşir Yusifli öz məruzəsini “Tənqidin ölümü” adlandırmışdı və dövrün tənqidinin ümumi mənzərəsini bu sözlərlə ifadə etmişdi: *“Tənqid indi daha çox, – mən bu sözü işlətmək istəməzdim, – ortada qalan sahibsiz ölüyə bənzəyir. Ağlayanı çox olsa da, götürəni yoxdur”* [117, s.23]. Tənqid ətrafında gedən bu mübahisələrə Bəkir Nəbiyev uzun müddətli yaradıcılıq axtarışlarından çıxış edərək qoşulmuş və öz qənaətlərini əsaslandıraraq belə bir yekun nəticəyə gəlmişdir ki: *“...bu gün bizim cəmiyyətimizdə, istər yazıçılar cəmiyyəti olsun, istərsə də elmi cəmiyyətimizdə elə müəlliflər tapılır ki, deyirlər: bizdə tənqid yoxdur. Mən buna kökündən etiraz eləyirəm. ... bizdə ədəbi tənqid yoxdur – bu fikir, mənim qənaətimə görə, adamı məsuliyyətsizliyə aparır”* [8, s.196].

Elnarə Akimova isə 1990-cı illər tənqidi haqqında monoqrafik tədqiqatında ədəbi tənqidin varlığını və mövcudluq imkanlarını konkret imzaların və tənqidçi fərdiyyətlərinin fəal yaradıcılıq axtarışları ilə izah edərək belə bir mülahizə irəli sürür: *“B.Nəbiyev, Y.Qarayev, Ş.Salmanov, V.Yusifli, C.Yusifli, T.Əlişanoğlu kimi tənqidçilərin müasir ədəbiyyatımızın yaradıcılıq problemləri ilə bağlı yazdıqları məqalələr bu dövr tənqidinin yaşarlığının göstəricisi sayıla bilər”* [6, s.86]. Zaman Elnarə Akimovanın daha haqlı mövqedə olduğunu göstərdi. Çünki Vaqif Bayatılıının söylədiyi kimi, tənqid sosializmin məhsulu olsaydı, yaxud Cavanşir Yusiflinin iddia etdiyi kimi, dövrün tənqidi ölsəydi, bu gün onun yaşarlığının və inkişafının şahidi ola bilməzdik. Onu da deyək ki, ədəbi tənqidin doxsanıncı illərin böhranlı dövründən “sağ çıxmasına” müvəffəq olan və ikiminici illərdəki inkişafına rəvac edən tənqidçilərdən biri də Elnarə Akimovanın da qeyd etdiyi kimi, Bəkir Nəbiyev olmuşdur.

Ancaq onu da qeyd edək ki, doxsanıncı illərdə tənqidin ölümündən danışanların da müəyyən əsasları vardı. Çünki sovet dövrü ədəbi prosesinə tənqidin fəal müşahidə və müdaxiləsi artıq bu dövrdə özünü göstərmirdi. Sovet ədəbi tənqidinin ən fəal nümayəndələrindən biri olan Bəkir Nəbiyev özü də bunu etiraf edirdi: *“Mən əlimi ürəyimin üstünə qoyub, tam həqiqəti deyirəm. Əvvəlki vaxtlarda olduğu kimi, müasir ədəbi prosesi ürəyim istəyən dərəcədə izləyə bilmirəm”* [8, s.197].

Müstəqillik dövrünün tənqidinin özünün sosial-tarixi, fəlsəfi-estetik əsasları var idi. Və əslində dövrün tənqidindəki böhran bu əsasların tənqidçilər tərəfindən müəyyənləşdirilib, mahiyyətinə varıla bilməməsindən irəli gəlirdi. Bəkir Nəbiyevin bir alim və tənqidçi kimi gördüyü işlərdən biri və önəmlisi dövrün sosial-tarixi, fəlsəfi-estetik əsaslarının mahiyyətini özü üçün müəyyənləşdirib bunu ədəbi tənqidi prosesə ötürməsi idi.

Bəlli bir həqiqətdir ki, ədəbi tənqid mürəkkəb bir dərk və idrak prosesidir, onun zaman-zaman qarşısına qoyulan tələblər də mövcud cəmiyyətin yaşaması ilə ekvivalent səsləşir. Bu doğru mülahizədir ki: *“Ədəbiyyatın öyrənilməsinə sosial-tarixi yanaşma bədii yaradıcılığın təbiətini və incəsənətin spesifikasiyasını izah edir, müəllif fərdiliyinin və yaradıcılıq metodlarının tiplərinin müxtəlifliyini, onların tarixi dəyişikliyi və ədəbi istiqamətlərlə bağlılığını müəyyənləşdirməyə kömək edir”* [127].

Sovet ideologiyasının mövcud olduğu onilliklər boyu bəzən ədəbi tənqidin və bütövlükdə tənqidçinin müstəqil fikir yürütmək azadlığından danışılsa da, bu əslində ədəbiyyat və sənət məsələlərinin senzura şəraitindəki nəzarət və qadağaları ilə bir araya sığmadığını da bir daha təsdiqləməkdədir. Bu, əslində ədəbi-bədii düşüncənin və o cümlədən də ədəbi tənqidin müəyyən çərçivələr və məhdudiyyətlər çərçivəsində fəaliyyət göstərdiyini bir daha təsdiq etməkdədir.

Sovet dönəminin ədəbi tənqidi üçün prinsipial və aktual səslənən bir tezis-müasirlik anlayışının milli müstəqilliyə qovuşduğumuz ilk illərdə tamamilə fərqli bir prizmadan dərk və qavrayışına zəruri ehtiyacın yaranması qaçılmaz olur. Aşağıda sitat kimi verilən bu fikirlərdə müəyyən həqiqət var: *“..tənqidçi təfəkkürünün müasirlik səviyyəsi, onun subyektiv zövq və simpatiyaları, ədəbi prosesə münasibətdəki fərdi mövqeyi ilə müstəqil şəkildə bağlı olan və onun nəzəri-tarixi perspektivini əks etdirən cəhətdir”* [103, s.26].

Bəkir Nəbiyev “Müasirlik və sənətkarlıq uğrunda” məqaləsində yazır: *“Bütün ədəbi növlər kimi, şerin də məziyyəti onun həyatı doğru-düzgün əks etdirməsində, müasir və mübariz ruhunda, öz poetik vasitələri ilə duyğulara hakim kəsilib, ürəklərə yol tapmasında, mütərəqqi bəşəri ideyalar, gözəl və səmimi hisslər aşılamaq*

qüdrətindədir” [85, s.3]. Diqqət yetirilərsə aydın şəkildə görmək olur ki, tənqidçinin bu anlayışların bir qütbündən-müasirlik anlayışından çıxış edərək gəldiyi nəticələrdə heç bir ideoloji doktrina və müddəalardan çıxış etmək cəhdi yoxdur. Və düşünəndə ki, bu məqalə keçən əsrin ikinci yarısında qələmə alınıb onda bir çox hallarda ədəbi tənqidin sağlam rüşeymlərinin o dövrlərdə də mümkün qədər və verilən imkanlar daxilində qorunub saxlanılmasını yəqin etmək olur. Müstəqilliyin ədəbi-bədii düşüncəyə gətirdiyi yeni mövzular və fikir demokratizmi eynilə ədəbi-tənqidi fikrə də adekvat təsir göstərmiş, onu tamamilə yeniləşən meyar və prinsiplərdən çıxış edərək fəaliyyətə sövq etmişdir.

Belə bir yeniliyin ilk əlamət və işartıları daha çox milli ədəbi-bədii təcrübədə və ədəbiyyat tarixi istiqamətlərində özünü göstərirdi. Ədəbi tənqid bu prosesdə də fəallıq və təəssübkeşlik nümayiş etdirir, burada ilk çağırışın bu sahədən gəlməsində elə bir ixtilafın olmasını düşünmək olmaz. Bu, həm də ədəbi tənqidin bu sahədə sovet dönməninin yasaqları və basqıları üzündən buraxılan səhvlərinin və yanlışlıqlarının aradan qaldırılmasına hesablanan bir cəhd idi. Sovet ideologiyasının təsiri ilə ədəbiyyatşünaslıqda burjua təmayülünə meyillənmək adı altında ədəbi-elmi dövriyyədən heç bir əsas olmadan çıxarılan və uzaqlaşdırılan ədəbi-ictimai fikrin öncüllərinə bəraət də məhz müstəqillik illəri ərəfəsində və bu dövərdə mümkün olur.

Bu baxımdan Bəkir Nəbiyevin bir tənqidçi kimi fəal iştirak etdiyi müşavirə və müzakirələrdə, eyni zamanda qələmə aldığı problem məqalələrində qaldırdığı məsələlər doğrudan da dövrün tələb və ehtiyaclarına operativ münasibətdən irəli gəlirdi. Keçən əsrin 90-cı illərinin başlanğıcında milli ədəbiyyat tarixçiliyinin yazılma və təsnifat prinsiplərinə yeni dəyərlər baxımından nəzər yetirilməsi də Bəkir Nəbiyevin bu sahəyə bir tənqidçi kimi fəal alim-vətəndaş mövqeyi və münasibətinin bir göstəricisi idi. Maraqlı doğuran bir cəhət də odur ki, əsasən ədəbi tənqid sahəsində daha çox fəaliyyətləri ilə yadda qalan müəlliflərin böyük əksəriyyəti bu ciddi əhəmiyyət kəsb edən problemin çözülməsində yaxından iştirak edirlər ki, bu da bütövlükdə elmi-nəzəri fikrin inkişafına yönələn, onun gələcək inkişaf yoluna təkan verən təşəbbüslər kimi mühüm dəyər daşıyırdı.

Bəkir Nəbiyevin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”: yazılma tarixçəsi və bəzi problemləri” adlı məqaləsində ədəbiyyat tarixçiliyinin tarixi təcrübəsi və müasir mərhələdə onun yeni dövrün tələbləri səviyyəsindən yazılması əsas prinsipial məsələ kimi qarşıya qoyulurdu. Müəllifin 1990-cı ilin may ayında Türkiyənin Kayseri şəhərində keçirilmiş “Birinci millətlərarası böyük Azərbaycan konqresi”ndə oxuduğu məruzənin əsasında hazırlanan məqaləsində məsələyə obyektiv baxış özünü bütün mənzərəsi ilə nümayiş etdirməkdə idi. O, irəli sürdüyü qənaətlərdə belə bir həqiqəti vurğulayır ki: *“... indi ədəbi ictimaiyyətin əlində Azərbaycan ədəbiyyatının keçdiyi yolu tam və mükəmməl əks etdirən, son tələblərə cavab verən ədəbiyyat tarixi hələ yoxdur. Elə bir tarix ki, onda ədəbiyyatımızın qədim əsrlərdən bəri keçib gəldiyi mürəkkəb mərhələlər, geniş axtarışlar, əlvan təmayüllər, böyük kəşflər və kədərli uğursuzluqlar yolu məhz elmi əsaslar üzərində ümumiləşdirilmiş olsun”* [86, s.193].

Bəkir Nəbiyev müstəqillik mərhələsində ədəbiyyatşünaslıq elminin qarşısında dayanan mühüm vəzifələrdən biri kimi ədəbi irsin yeni tarixi baxışlar rakursundan oyrənilməsini göstərmişdir: *“İstər Azərbaycan, istərsə də postsovet məkanında XX əsr (sovet dövrü) ədəbi irsi öyrənməkdə yeganə prinsip kimi tarixiliyi önə çəkmək, bu əsrdə yaranan ədəbi irsin elmi-nəzəri təsnifini, sərhədlərini müəyyən etmək, onun tarixi mərhələlərini obyektiv təhlil etmək sahəsində görüləsi işlər çoxdur. Siyasi qəliblər, siyasi sifarişlər əsasında yaranan ədəbiyyatı, bir də XX əsr dünya ədəbi prosesi ilə səsleşən milli və bəşəri məzmunu özündə birləşdirən XX əsr ədəbiyyatını fərqləndirmək lazımdır”* [69, s.39-44].

Belə bir təşəbbüsün irəli sürülməsindən təxminən üç il sonra AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda “Ədəbiyyat tariximiz necə yazılmalıdır?” mövzusunda müşavirənin keçirilməsi, problemə daha əhatəli və miqyaslı baxış bucağından yanaşılması son dərəcə öz aktuallığı, milli – tarixi əhəmiyyəti ilə seçilən bir məsələnin konsilium şəkildə müzakirə cəhdi kimi mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Müşavirədə səsləndirilən problem məsələlərin mühüm əhəmiyyət kəsb edən tərəflərinə münasibət bildirilən mülahizələrdə belə bir cəhət önə çəkilir ki: *“Ədəbiyyat tariximiz necə yazılmalıdır?” mövzusunda keçirilən bu müşavirədə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin konsepsiyası, yazılma prinsipləri, dövrləşdirmənin meyarları kimi bir çox*

məsələlər xüsusi olaraq qabardılmış, şərhinə geniş yer ayrılmışdı. Yığıncaqda ədəbiyyat tarixi ilə bağlı qaldırılan problemlər və onların həlli istiqamətində təklif olunan meyar və prinsiplərin səciyyəsi məsələyə münasibətin ciddiliyindən xəbər verirdi. 1990-cı ilin sonrakı gedişi də sübut etdi ki, məsələ yalnız problemi aktuallaşdırmaqla, qabartmaqla bitməyib, ədəbiyyatşünaslığın sonrakı elmi axtarırlarının, tədqiqat və araşdırmalarının əsas mündəricəsinə çevrilib. Tənqidçi və ədəbiyyatşünas alimlərdən Y.Qarayev, B.Nəbiyev, İ.Həbibbəyli, N.Cəfərov, Ş.Salmanov, N.Ələkbərli (Qəhrəmanlı), T.Əlişanoğlunun predmetə baxışının çağdaşlığı müqabilində ədəbiyyat tarixi ilə bağlı bir çox məsələlər öz həllini və müəyyənliyini tapmağa müvəffəq olub” [7, s.848-849].

Müstəqillik əldə edildəndən sonra ədəbiyyatın və elmi-nəzəri fikrin qarşısında qoyulan tələblər tamamilə fərqli bir şəkil alır, marksist-leninçi metodologiyadan tarixən təşəkkül tapan milli-mənəvi dəyərlərə əsaslanan yeni meyar və prinsiplərə istinad edilən məfkurə istiqamətinə yiyələnmək zərurəti meydana çıxır.

Bu mərhələdə ədəbi-bədii düşüncədə zamanın tələblərindən yaranan mövzulara müraciət daha intensiv xarakter almağa başlayır, vaxtilə siyasi-ictimai baxışlarına rəğmən ədəbi dövriyyədən çıxarılan sənətkarlara rəsmiyyət gözlənilmədən bəraət verilməsi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq üçün tamamilə yeni mövzu və yanaşma predmeti kimi müəyyənləşir. Vaxtilə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə istiqlal hərəkatının fəallarından və ideoloqlarından olmuş Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Əhməd bəy Ağaoğlunun, Əli bəy Hüseynzadənin, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, İsmayıl bəy Kəspiralinin, Ceyhun Hacıbəylinin, Məhəmməd Sadiq Aranın, Məhəmməd Ağaoğlunun, Hüseyn Camal Yanarın, Teymur Atəşlinin, Ümmülbanunun, Almas İldırımın, Nağı Şeyxzamanlının, İbrahim Arslanın, Əli Azərtəkin, Musa Eyyub Zəyəmin, Əhməd Cavadın... yaradıcılıq irsi ətrafında ciddi elmi axtarırlar və Azərbaycan oxucuları və ədəbi-elmi ictimaiyyəti üçün tanışlıq istiqamətində fəal və ardıcıl işlər həyata keçirilir. Adı çəkilən müəlliflərin şəxsiyyəti, həyatı, ədəbi-ictimai fəaliyyəti ilə bağlı yazılar mətbuat səhifələrində dərc olunmağa başlayır.

Xarici Ölkələrlə Mədəni Əlaqələr cəmiyyətinin – Vətən cəmiyyətinin orqanı olan “Odlar yurdu” qəzetində dərc olunan yazılar hələ sovet quruluşunun süquta uğramadığı bir ərəfədə Azərbaycanın müxtəlif siyasi-ictimai səbəblər üzündən mühacir həyatı yaşayan dünyaca tanınan ziyalıların tanındılmasında ilk təşəbbüs göstərmiş meydana çıxmış, daha sonralar bu istiqamətdə digər mətbu orqanların fəal və məqsədyönlü iş aparılmasına fəal təsir göstərmişdir.

Bəkir Nəbiyevin mühacirət ədəbiyyatşünaslığı ilə bağlı Azərbaycan və Türkiyə Cümhuriyyəti ilə birgə keçirilən Beynəlxalq Elmi Konfranslarda fəal iştirakı və belə mötəbər elmi yığıncaqlarda məruzələrlə çıxış etməsi gələcəkdə bu istiqamətlərdə aparılan tədqiqat xarakterli əsərlərinin və monoqrafik araşdırmalarının meydana gəlməsi üçün müəyyən zəmin hazırlamışdır.

3.2. Mühacirət ədəbiyyatına elmi münasibəti doğuran əsas amillər. İstiqlal şairlərinin yaradıcılığı Bəkir Nəbiyevin araşdırmalarında

Azadlıq və istiqlaliyyət hər bir xalqın əbədi, əzəli istək və arzularındandır. Xalq belə bir idealı əsrlər boyu öz düşüncəsində və təsəvvüründə formalaşdırmış, belə bir istəyin həyata keçməsi zaman-zaman qabaqcıl ziyalıları, ictimai fikri dərindən məşğul etmiş, ədəbiyyat və söz sənəti də bu işdə öz töhfəsini vermiş, bu teleyüklü mövzular bədii təcrübədə aparıcı mövzular kimi müəyyənleşmişdir. Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən zəngin yazılı ədəbi-bədii örnəklərə qədər çoxsaylı ədəbi nümunələr əslində insanın azadlıq və hürriyyət içərisində yaşamaq və yaratmaq haqqına sahib çıxmasını özünəməxsus vasitələrlə ifadə etmək missiyasını uzun əsrlər boyu yerinə yetirmiş, bu proses indi də və şübhəsiz gələcəkdə də prioritet istiqamət olaraq qalacaq.

Bu mənada doğrudan da əbəs yerə ədəbiyyatı insanşünaslıq elmi adlandırmırlar. İnsanşünaslıq təbii ki, geniş anlayışdır o, yalnız insanın məhdud çərçivədəki, dar məişət çevrəsindəki fəaliyyəti ilə məhdudlaşdırıla da bilməz. O, fərdin bir şəxsiyyət kimi bütün hüquq və azadlıqlarını, təmsil etdiyi xalqın, etnosun istiqlalını, milli müstəqilliyini də özündə ehtiva edən bir məfhumdur. Əslində bu anlayışları bir-

birindən ayrılıqda təsəvvür etmək də çətindir. Xalq müstəqilliyə və istiqlala qovuşmayanda fərdin şəxsi taleyi, istək və arzuları da sual altında qalır. İstismar və zülm altında yaşayan, müstəmləkəçilik buxovları altında inləyən xalqın (xalqların) mübarizə əzmi, nə vaxtsa öz istəklərinə qovuşacağına inamı həmişə ədəbiyyatda, bədii sözdə özünə yuva qurmuş, sərt qadağalar və təzyiqlər şəraitində sətiraltı poetik mənalar vasitəsi ilə ifadəsini tapmışdır. Şübhəsiz ki, belə bir psixoloji yaşantılar müəyyən ictimai-tarixi səbəblər üzündən baş verir, xalq öz duyğu və düşüncələrini məcburiyyət və yasaqlar üzündən yalnız bədii sözün imkanlarına sığınaraq ifadə etmək zorunda qalır.

Zəngin dövlətçilik təcrübəsi olan Azərbaycan on doqquz və iyirminci yüzilliklərdə özünün mürəkkəb və ziddiyyətli bir mərhələsini yaşamağa olur. Onun tarixi ərazisi iki yerə bölünür: şimal Rusiyaya, cənubu isə İrana ilhaq edilir. Belə bir hadisə və olaylar dili bir, dini bir, eyni milli dəyərlərə söykənən xalqa həsrət və nisgil dolu anlar yaşadır, Araz çayının sağ və sol sahillərində bir-birindən ayrı düşən dogma və yaxınların nə vaxt bu ayrılığa son qoyulacağı günü tələş və həyəcanla gözləmələri ədəbiyyatda da özünün ağırlı ifadəsini tapırdı.

Çar üsul-idarəsinin “Parçala, hökm sür!” siyasətinin daha müdhiş davamı kimi XX yüzilliyin ilk onillikləri baş verən ictimai-siyasi, hərbi vəziyyət imperiyanın müstəmləkə zülmündən əziyyət çəkən xalqların həyatında ciddi kataklizmləri, güngüzəran qayğılarını daha dözülməz vəziyyətə gətirib çıxarır, nicat və çıxış yollarının axtarılıb tapılması üçün qabaqcıl fikir adamlarının və ideoloqların yorulmaz və fədakar mücadiləsinin nəticəsi kimi Şərqdə ilk demokratik təsisat olan – Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaranması xalqın özünə inamını artırdı, qonşu dövlətlərlə bağlanan müqavilələr, sazişlər yeni bir dövlət qurumu kimi ilk kövrək addımlarını atan gənc respublikanın siyasi-iqtisadi-hüquqi müstəvidə fəaliyyətinin bariz nümunəsi kimi yadda qaldı.

Qırmızı imperiyanın qana batmış əlləri ilə boğulan ADR cəmi iyirmi üç ay yaşaya bildi, onun yaradıcıları və ideoloqları təqib və işgəncələrə məruz qaldılar. İş elə gətirdi ki, Paris sülh konfransına yola düşən nümayəndə heyətinin üzvləri, başda Əlimərdan Topçubaşov olmaqla, rus imperiyasının işğalından sonra vətənə dönə

bilməmələri və Bakı kimi bir şəhəri təmsil edən milli burjuaziyanın və onların ailə üzvlərinin məcburiyyət üzündən mühacirət həyatı yaşamaları mövcud ictimai-tarixi şəraitin dözülməz təzyiq və təhdidlərindən qurtulmaq, bolşevizmin fiziki işgəncə və mənəvi-psixoloji sarsıntılarından xilas olmaq cəhdinə hesablanan bir cəhd idi.

Milli müstəqilliyi, azadlıq və istiqlal öz əsərlərində tərənnüm edən qələm sahiblərini də belə bir aqibət gözləyir, Türkiyə kimi qardaş bir ölkədə təhsil alan, həmin ölkənin mətbuatında əsərləri dərc olunan şair və yazıçıları pantürkizmdə və panislamizmdə günahlandırmaq cəhdləri və ifşa kompaniyalarına dövlət səviyyəsində rəvac verilir, fəal vətəndaş mövqeyi ilə seçilən qələm sahiblərini repressiya maşını qətlə yetirir, bir çoxunu dogma el-obasından uzaq düşərək didərgin həyatı yaşamaq məcburiyyətində qoyur, onların ailə üzvlərini, yaxınlarını ən yaxşı halda dözülməz, acınacaqlı sürgün həyatı gözləyir.

Beləliklə, Azərbaycan ictimai-siyasi və ədəbi-elmi fikir tarixində mühacirət adlı bir anlayış daxil olur. Əlbəttə, sovet dövrünün mövcud olduğu bir müddət ərzində onun varlığını və mümkünlüyünü dilə gətirmək belə çətin idi. Ancaq onu da vurğulamaq lazımdır ki, Sovet İttifaqının hökmfərma olduğu dövərlərdə də dissident qələm sahibləri var idi və onlar əslində digər millətlərin təmsilçiləri olduğundan onlara münasibətdə rejimin bir qədər güzəştlərə getməsi məhz bu amillə sıx bağlı idi. İvan Brodski, Boris Pasternak, Aleksandr Soljenitsin kimi müəlliflər əslində mərkəzdə – paytaxt Moskvada və əyalət şəhərlərində belə bir antisovet təbliğatını öz poetik yaradıcılığında fədakarlıqla ifadə edən yaradıcı şəxsiyyətlər kimi tanınır və etiraf olunurdular.

Mühacirətşünaslığın bir sahə kimi öyrənilməsi şübhəsiz ki, milli müstəqilliyə qovuşduğumuz illərin payına düşür. Bu sırada ədəbiyyatşünaslıq da istisna deyil. Hələ sovet rejiminin tam və rəsmi şəkildə süqutu ərəfəsində belə ad altında Bakıda gerçəkləşən Beynəlxalq Elmi Konfransın keçirilməsi bu sahədə ilk addım kimi mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu ilə birgə keçirilən həmin elmi toplantının iştirakçılardan və məruzəçilərindən biri də Bəkir Nəbiyev idi.

O, sonralar ayrı-ayrı ölkələrdə keçirilən mötəbər elmi konfrans və məclislərdə iştirak etmiş, mühacirətşünaslığın aktual problemləri ilə bağlı məruzələrlə çıxış etmişdir. Bir qədər sonra alimin mühacirət ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələri, onların həyatı, yaradıcılıq irsi barədə sanballı məqalə və monoqrafik araşdırmalar meydana gəlir. İlk cəhd və təşəbbüs kimi mühacirət ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən olan Almas İldırımın seçilməsi də təsadüfi deyildi.

Keçən əsrin 20-ci illərindən başlayaraq adının çəkilməsinə, yaradıcılıq irsinin tədqiq və təbliğinə, nəşrinə qadağa və yasaqlar qoyulan Almas İldırım haqqında yalnız ötəri və son dərəcə ehtiyatlı şəkildə verilən məlumat xalq şairi Süleyman Rüstəmin xatirələrində rast gəlinirdi.

Bəkir Nəbiyevin mühacirət ədəbiyyatında özünəməxsus taleyi və yaradıcılıq tərcümeyi – halı ilə seçilən Almas İldırım haqqında məlumat və bilgilərlə Bakıda və Türkiyədə keçirilən elmi konfrans və simpoziumların mühüm rolu barədə yuxarıda ümumi şəkildə də olsa bəhs edilməsinə baxmayaraq xüsusi olaraq qərribə tale yaşayan şairin həyat və yaradıcılıq yolunun seçilməsi əslində repressiya aqibəti yaşayan ailənin bir üzvü olan müəllifə daha yaxın və məhrəm bir mövzu olması belə məqamlarda üzə çıxır.

Mühacir şairin həyat və yaradıcılığı barədə ilk müxtəsər məlumat 1990-cı ildə Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin sədri Hacı Hacıyevin nəşr etdirdiyi kitabda verilmişdir. Bundan dörd il sonra – 1994-cü ildə şairin Ədəbiyyat və İncəsənət arxivinin direktoru Maarif Teymurun tərtib etdiyi “Qara dastan” adlı şeir və poemalardan ibarət kitabı işıq üzü görür. Şairin 1927-ci ildə bu ad altında çap olunan kitabına daxil olan poetik nümunələrlə yanaşı yaradıcılığının son dövrlərində qələmə aldığı əsərlərin daxil edildiyi topluya yazılan annotasiyada doğru olaraq göstərilir ki: *“Almas Yıldırımın adını, şeirlərindən seçmələri lap bu yaxın vaxtlara qədər ara-sıra ancaq Vaşinqtonun “Amerikanın səsi”, Münhenin “Azadlıq”, habelə Türkiyənin “Ankaranın səsi” radiolarından eşitmək olardı. Adı Namiq Kamal, Tofiq Fikrət kimi qüdrətli sənətkarlarla bir sırada çəkilən, Türk ədəbi tənqidinin böyük Türk şairi adlandırdığı Almas Yıldırımı son vaxtlara qədər vətəni Azərbaycanda demək olar ki, tanıyan yox idi”* [116, s.4]. Alimin mühacirətlə bağlı ilk təşəbbüs kimi qələmə aldığı

Almaz İldırımın həyat və yaradıcılığına həsr olunan “Didərgin şair” monoqrafiyası bu boşluğu doldurmağı müəyyən mənada qarşıya bir məqsəd kimi qoyan bir təşəbbüs idi. Bu monoqrafiya həm də Bəkir Nəbiyevin sovet ideologiyasından və platformasından tamamilə fərqli bir yanaşmaya – sırf sənət meyarlarından çıxış edərək fikir yürütmək əzmini kifayət qədər görüntüyə gətirən bir cəhddir.

Monoqrafiyanın ilk nəşri Almaz İldırımın həyat və yaradıcılığı haqqında müəyyən məlumat və bilgilər verə biləcək bu nəşrlərdən sonra işıq üzü görmüşdür. On ildən sonra müəllif onun ikinci nəşrini hazırlayaraq ədəbi-elmi ictimaiyyətin ixtiyarına vermiş, əldə edilən yeni faktları, ilk nəşrdə nəzərə çarpan boşluqları aradan qaldırmış monoqrafiya üzərində əsalı təkmilləşdirmə işləri aparmışdır.

Bəkir Nəbiyev monoqrafiyanın ilk bölməsində mühacir sözüə adekvat işlədilər, Azərbaycan düşüncəsində qərib ellərdə yaşayan, öz doğma el – obasından müxtəlif səbəblər üzündən ayrı düşən insanların könül harayını, qəlbləri sızladan yaşantılarının necə təsəvvürə gətirildiyini vurğulamaqla zəngin ağız ədəbiyyatı nümunələrində belə bir ovqatın poetik ifadəsini xatırladır və təbii olaraq belə bir yekun nəticəyə gələrək yazır: *“Azərbaycan lirikasının əlvan mövzular, zəngin motivlər, fikir və duyğular aləmində qiymətli nə varsa, öz başlanğıcını şifahi xalq ədəbiyyatının heç zaman solmaq bilməyən incə mənalar xəzinəsindən götürdüyü kimi, qürbət lirikasının ən uğurlu nümunələri də ilk növbədə elə folklorumuzda sabitləşmiş, əsrlər boyu neçə-neçə qəribi ovundurmuş, onların hicran yarasına mənəvi məlhəm olmuşdur”* [67, s.5-6].

Bu hissədə yazılı klassik ədəbiyyatın tanınmış nümayəndələrindən Məhəmməd Füzulinin, Şah İsmayıl Xətəinin, Qumrunun, Racinin, Dilsuzun yaradıcılığında qürbət lirikasının əhəmiyyətli yer tutmasına diqqət yönəldilərək, hətta adətən yas və əza məclislərində, dini mərasimlərdə oxunan növhələrdə də qərib ifadəsinin mütəmadi işlədilməsini belə bir ənənənin zaman-zaman yaşarı xüsusiyyət kimi davamlı xarakter daşdığını əyani olaraq təsdiqləyir.

Monoqrafiyanın bu hissəsində hər bir ictimai-tarixi şəraitin xarakterindən, tələbindən irəli gələn təhdid və təzyiqlər barədə ayrı-ayrı sənətkarların qərib həyatı yaşamaq məcburiyyətinin nəticəsi kimi yaranan poetik nümunələr real mənzərəni

bütün əlamətləri ilə ifadə etmək gücündədir. Məsələn, XVIII əsr ədəbiyyatında lirik şair kimi tanınan Mustafa ağa Arifin vaxtilə çar Rusiyasının içərilərinə – Qazan və Ukrayna quberniyalarına sürgün olunması, doğma el-obasından ayrı düşməsi və belə ayrılıq və həsrətdən dolayı qələmə aldığı misralarda bu cəhət təsirli bir əda ilə dilə gətirilir:

*Namə yazdım yarə badi-səbadan,
Dərdi-dilin izhar etdim havadan,
Düşmüşəm avarə eldən-obadan,
İtirmişəm xanimanlar, ağlaram!*

*Görüm dönsün belə dövrən, zamanlar,
Tərk eyləyib bağlarını bağbanlar,
Xəzan dəyib, solub gülü-reyhanlar,
Saralıbdır gülüstanlar, ağlaram! [67, s.7]*

Bu misralarda dövrün sadə insanların azadlıqlarına, məişət və güzəranlarına gətirdiyi məhrumiyyətlər monoqrafiyada bir şairin yaradıcılığı timsalında təhlil olunur.

Qasım bəy Zakirin, Məhəmməd Hadinin yaradıcılığında sürgün və müharibənin gətirdiyi ağrı-acıların bilavasitə təsiri ilə qələmə alınan şeirlərdə doğmalardan və yaxınlardan uzaq düşməyin, vətən həsrətinin təsirli şəkildə ifadə olunması ilə mühacirət taleyi yaşayan sənətkarların poetik irsi arasında yaxından səsleşən məqamların üzə çıxarılması əslində hər iki yaradıcılıq istiqamətini qürbət lirikası adı altında təqdim etməyə kifayət qədər əsas verir.

Bəkir Nəbiyev lirik şeirləri ilə ən kövrək duyğularını dilə gətirən şair Almas İldırımın yaradıcılığından və qürbət taleyi yaşayan ömür yolunda belə bir baxış bucağından nəzər salır, zəngin materiallar əsasında mühacirət ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsinin obrazını yaratmağa müvəffəq olur.

“Almas İldırım yaradıcılığının tədqiqi və nəşri” adlı bölmədə mühacir şairin yaradıcılığının tədqiqi və nəşri tarixinə ekskurslar edilməklə, Azərbaycanda keçən əsrin

30-cu illərinin başlanğıcında Almas İldırımın “Dağlar səslənirkən” kitabının məziyyətlərindən bəhs edən ilk yazı kimi B.Zəngilinin (Hüseyn Bünyadov – Ə.H.) məqaləsindən başlayaraq daha sonralar İstanbulda nəşr olunaraq yayımlanan, türkiyəli oxucuların rəğbətini qazanan “Boğulmayan səs” (1936) və “Seçilmiş şeirlər” (Ankara, 1953) kitabları haqqında yerli mətbuat səhifələrində dərc olunan rəylər barədə müfəssəl məlumat verilir.

Bəkir Nəbiyev şairin həyatı və yaradıcılığı barədə Azərbaycanda çap olunan ədəbiyyat tarixlərində adicə bir məlumata rast gəlinməməsini rejimin təzyiqlər şəraiti və ədəbi şəxsiyyətə münasibəti kimi qiymətləndirir, keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarında həm qardaş Türkiyədə, həm də bilavasitə orada əldə olunan mənbələrdən qaynaqlanan yazıların Bakıda dərc olunmasını Almas İldırımın bir sənətkar kimi ədəbi bəraətinin bariz bir nümunəsi kimi diqqətə çatdırır.

Almas İldırımın həyatı, yaradıcılığının Bakı mərhələsi, sürgündə olarkən qələmə aldığı poetik nümunələrin və mühacir kimi yaşadığı ölkələrdə nisgil dolu şeirləri və bir küll halında şairin sənətkar fərdiyyəti barədə irəli sürülən fikir və mülahizələr, hər şeydən əvvəl, onun ağır məhrumiyyətlər içərisində bir qələm və əqidə sahibinin şəxsi və poetik tərcümeyi-halı barədə yetərinə qənaət hasil edir.

Almas İldırımın həyat və yaradıcılıq yoluna həsr olunan “Didərgin şair” monoqrafiyası mühacirət ədəbiyyatımıza həsr olunan ilk tədqiqat kimi Bəkir Nəbiyevin sonralar da bu istiqamətdəki elmi axtarışlarına təkan verən bir zəmin rolunu oynamış, həm mühacirət ədəbiyyatının ümumi məsələlərinin həlli yollarının çözülməsində, həm də Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi olaylarda, xüsusən 90-cı illərdə milli azadlıq hərəkatının fəal üzvlərindən biri olan şair, alovlu tribun Xəlil Rza Ulı-Türkün istiqlal mübarizəsində həm fiziki mənada, həm də çılgın və əzəmətli poetik misraları ilə mübarizəyə atılan poeziyası ilə azadlıq düşüncəsinə verdiyi töhfələr barədə kifayət qədər təsəvvür yarada bilən bir monoqrafiyanın yaranmasına gətirib çıxardı. Bir məqamı da xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, Bəkir Nəbiyevin elmi irsində mühacirət ədəbiyyatına maraq yalnız Almas İldırım yaradıcılığı ilə məhdudlaşıb qalmadı. Eyni zamanda mühacirət irsinin elmi təsnifatı və tədqiqi məsələləri ilə bağlı problem məqalələrin araya - ərsəyə gətirilməsinə təkan verdi. Bu

mənada alimin “Azərbaycan ədəbiyyat elmi mühacirətdə” adlı məqaləsi diqqəti cəlb edir. Məqalədə mühacirət ədəbiyyatını elmi şəkildə araşdırılma səviyyəsi barədə irəli sürülən fikirlər bu sahənin dünəni, bu günü və gələcək perspektivləri barədə nikbin düşünməyə əsas verir. Müəllifin irəliyə sürdüyü mülahizələrdə mühacir həyatının gərgin psixoloji sarsıntılarla müşayiət olunan anları təsəvvürdə belə canlandırılır: *“Taleyin amansız laylarında mühacirlərimizin bir qismi arxasız, imkansız, tavansız qalıb məhv olmuş, həyatın mürəkkəb çaxnaşmalarından salamat çıxanların da üzləri həmişə qəm buludlu, gözləri vətən həsrətli olmuşdur. Lakin həmvətənlərimizi bir cəhət həmişə birləşdirmişdir: onlar məskun olduqları ölkələrdə Azərbaycan milli, ədəbi, mədəni, ümumiyyətlə, ictimai-siyasi fikrini yorulmaq bilmədən təmsil və təbliğ etmiş çalışmışlar ki, Sovet imperiyası məngənəsindəki ölkəmizin dərdi, odu həmişə o yerlərdə rəsmi dairələrin və ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olsun”* [93, s.207-208].

Bəkir Nəbiyevin bir şair-tərcüməçi və tədqiqatçı alim kimi Xəlil Rza yaradıcılığı haqqında qələmə aldığı ilk məqalələr keçən əsin əllinci illərinin əvvəllərinə təsadüf edir.

“İstiqlal şairi” monoqrafiyası Xəlil Rza Ulutürkün həyat və yaradıcılığının bütün sahə və istiqamətləri, azadlıq və istiqlal mübarizəmizin öncüllərindən biri kimi onun fədakar və mücadiləçi obrazını tam şəkildə geniş ictimaiyyətə tanıdan bir araşdırma kimi mühüm dəyər daşıyır.

Son dərəcə mükəmməl bir struktur biçimdə qələmə alınan monoqrafiya giriş, “Şair ömrü-vətəndaş məramı”, “Poeziya və zaman”, “Epik vüsət”, “Sənətkarlıq məsələləri”, “Şair və ədəbi proses”, “Tərcümə yaradıcılığı” və “Son söz əvəzi” adlı bölümlərdən ibarətdir və bu sərlövhələr şair-alimin, tanınmış mütərcimin və ən başlıcası isə azadlıq və istiqlal mücahidinin ən mükəmməl portretinin cızılmasına imkan yaradır. Əslində belə bir ayrıntıları vahid bir xətt boyunca düzən amillər burada aydın sezilməkdədir. Bir şair kimi Xəlil Rza Ulutürkün poetik yaradıcılığında təlqin olunan fikir və ideyaları onun mübariz xarakteri və əqidə dönməzliyi tamamlayır. Bu da onun yaradıcılığı qədər mühüm önəm daşıyır. Xalqın azadlığı və istiqlalı yolunda aparılan mübarizədə şəxsi nümunə göstərən şairin az sonra Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı kimi şöhrətli bir ada yüksələn, Vətən yolunda

canından keçən oğlu Təbriz Xəlilbəylinin ailədən gələn əxlaq dərslərinə sadıqlığı, öz ata ilə oğulun bir amal və məslək yolunu tutduqlarını da kifayət qədər görüntüyə gətirə bilir. Bu, doğrudan da müasir Azərbaycan tarixində nadir hesab olunacaq bir hadisədir və belə bir məsləkdaşlıq bütövlüyü nəsillərin yaddaşında əbədi iz qoyan bir ibrətamiz mücadilənin şərəfli bir səhifəsi kimi anılacağı şübhə doğurmur.

Bəkir Nəbiyev istiqlal şairinin yaradıcılığından və şəxsi taleyindən bir qırmızı xətt kimi keçən aşağıdakı poetik misraları kitabın epigrafi səviyyəsində təqdim etməsi də bu mənada tamamilə yerinə düşür:

*Buludu şimşəklə parçalayaraq
Zülməti nur ilə boğacağam mən.
Qərbdə ulduz kimi batsam, Şərqə bax:
Şərqdən günəş kimi doğacağam mən!*

*İtib-batmaq üçün yaranmamışam,
Dünənəm!*

Bugünəm!

Gələcəyəm mən!

*Bir gün bu dünyadan getsəm də, nə qəm,
Dünyaya təzədən gələcəyəm mən! [75, s.4]*

Zəngin ədəbi-elmi məxəzlər əsasında qələmə alınan monoqrafiya Xəlil Rza Ulutürk haqqında vaxtilə yazan müəlliflərin, nüfuzlu tənqidçi və ədəbiyyatşünasların əməyini azaltmadan demək olar ki, mübariz şair – vətəndaş haqqında ilk sanballı araşdırmaadır. Doğrudur ki, elə Bəkir Nəbiyevin elmi rəhbərliyi altında müdafiə olunan mərhum tədqiqatçı Mail Dəmirinin “Xəlil Rzanın poeziyası” mövzusunda namizədlik dissertasiyası istisna olmaqla, demək olar ki, bu sahədə boşluğu dolduran, Xəlil Rza Ulutürk şəxsiyyətinə ən müxtəlif rakurslardan münasibət bildirən araşdırma olaraq qələmə alınan kitabın məziyyətləri barədə danışmağa kifayət qədər əsas var. Maraqlı doğuran bir cəhəti də xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, bir müəllif kimi Bəkir Nəbiyev özü kitabda bu məqamı səciyyələndirək çox dəqiq müşahidələrin

məhsulu olan fikri belə əsaslandıraraq yazır: “*Şair X.Rzanın yeri Azərbaycan ədəbiyyatında, tərcüməçi X.Rzanın yeri qarşılıqlı ədəbi əlaqələrimizdə, alim X.Rzanın yeri elmimizdə, təkrarsız gündəliklər, məqalə və müsahibələr müəllifi X.Rzanın yeri publisistikamızda, alovlu vətənpərvər, cəfakəş vətəndaş X.Rzanın yeri isə yeni dövrün Azərbaycan tarixində əbədidir*” [75, s.10]. Belə bir yanaşma əsasında Xəlil Rza Ulutürkün yaradıcılığına nəzər salan müəllif bu zəngin irsin sadalanan hər bir sahəsi barədə professional tədqiqatçı sözünü deyir, şair-mütərcimin, tədqiqatçı-publisistin nail olduğu başlıca məziyyətlər barədə yekdil fikir və təsəvvür yarada bilir. Monoqrafiyanın əsas diqqəti cəlb edən səciyyəvi cəhətlərindən biri də odur ki, Xəlil Rza Ulutürkün yaradıcılığı ilə şəxsiyyəti belə bir vəhdət halında təhlilə yönəldilir, istər onun poeziyasında, istərsə də epik irsində aparıcı ideya-estetik prinsiplər kompleks münasibətin mərkəzinə çəkilir. Bir mütərcim kimi tatar xalqının böyük oğlu Musa Cəlilin “Moabit dəftəri”ni tərcümə edəndə də o, belə bir məram və məqsəddən çıxış edərək tərcüməyə başlaması, öz zövqünə və dünyagörüşünə uyğun əsərləri doğma dildə səsləndirilməsi inandırıcı dəlillərlə üzə çıxarılır.

Müəllifin vaxtilə paytaxt Moskvanın ciddi rejimli siyasi məhbusların saxlanıldığı Lefertovo zindanında qələmə aldığı gündəliklərdən, şairin müdafiə komitəsinin əlaqədar təşkilatlara və dünya ictimaiyyətinə ünvanladığı müraciətlərdən, məqalə və xatirə yazılarından monoqrafiyada geniş şəkildə istifadə etməsi elmi mühakimə ilə fakt və sənədliliyi qovuşduraraq üzvü vəhdət halına gətirməsi publisist ünsür və çalarların oxunaqlığına, kütləvi oxucu auditoriya maraqlarına hesablanan bir üsul və vasitə kimi düşünülməsi də diqqətdən yayınmır. Azərbaycan xalqının azadlıq ideallarına töhfələr verən şair-alimin, tərcüməçi-publisistin yaradıcılıq dünyasına məxsus ən incə məqamları əks etdirən bu monoqrafik araşdırma sonralar bu istiqamətlərdə yaranan elmi tədqiqatların meydana gəlməsində mühüm bir vasitə və zəmin rolu oynadı. Buna bir nümunə olaraq Əlizadə Əsgərlinin “XX əsr Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində milli ideal və xalq taleyi problemi” (Xəlil Rza Ulutürkün yaradıcılığı əsasında) mövzusunda müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyası göstərilə bilər. Müəllif daha sonralar bu tədqiqatın əsasında nəşr etdirdiyi monoqrafiyanın başlanğıcında Xəlil Rza Ulutürkün Azərbaycan ədəbi-ictimai fikir tarixindəki

mövqeyini belə açıqlayır: *“Xəlil Rza Ulutürk XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, istiqlal şairi, ədəbiyyatşünas-alim, tərcüməçi, memuarist və ictimai xadimdir. O, milli-demokratik hərəkatımızın usanmaz mücahidi, istiqlalçılıq, türkçülük və azərbaycançılıq məfkurəsinin davamçısıdır”* [27, s.6].

Belə bir yanaşma tərzı Xəlil Rza Ulutürkün çoxcəhətli yaradıcılıq irsinə və ictimai fəaliyyətinə verilən dəyər təbii ki, Bəkir Nəbiyevin haqqında söhbət gedən monoqrafiyasında irəli sürülən fikirlərlə yaxından səsleşir. Çağdaş ədəbiyyatla bağlı ən son və fundamental araşdırmalar toplusu olan “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında da şair haqqında oçerkin sərlohvəsi (İstiqlal şair Xəlil Rza Ulutürk) [bax: 28, 117-133] Bəkir Nəbiyevin monoqrafiyasının sərlohvəsinə uyğun seçilmişdir.

Bütövlükdə, Bəkir Nəbiyevin mühacirət ədəbiyyatı ilə bağlı elmi axtarışları müstəqillik dövründən başlayan, istiqlal şairləri ilə kamala çatan və getdikcə ayrıca bir istiqamət alan sahə kimi formalaşması bir zərurət kimi meydana çıxır, alimin bu zəngin irsin öyrənilməsində ardıcıl və fəal mövqe qazandığını əyani olaraq göstərməkdədir.

3.3. Uşaq ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri Bəkir Nəbiyevin tənqidi irsində

Uşaq ədəbiyyatının inkişaf meyillərini, onun yeni yaranan nümunələrini təhlil və ümumiləşdirmək cəhdi keçən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Bəkir Nəbiyevin elmi-nəzəri axtarışlarında fəal mövqe qazanır. Alimin uşaq ədəbiyyatına belə bir baxış bucağından yanaşma nümayiş etdirməsi, hər şeydən əvvəl, dövrün ədəbi-bədii təcrübəsində yetişməkdə olan uşaq və yeniyetmələrin dünyagörüşünə, kamil insan və şəxsiyyət kimi formalaşmasına verilən tələblərlə sıx bağlı izah oluna bilər. Uşaq və gənclər üçün nəzərdə tutulan ayrıca bir nəşriyyatın: Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatının – Uşaqgəncnəşrin fəaliyyət göstərməsi, ayrı-ayrı nəşriyyatlarda dünya ədəbiyyatından uşaqlar üçün yazılan nümunələrin Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək

gənc oxucuların ixtiyarına verilməsi bu illərdən başlayaraq ardıcıl və sistemli xarakter alır. Sovet dövrünün və ideologiyasının bu baxımdan ədəbiyyat qarşısına qoyduğu son dərəcə ciddi və təxirəsalınmaz tələblər cəmiyyətin əxlaqi-mənəvi təkamülünə hesablanan bir addım idi. Daha dəqiq deyilsə, böyüməkdə olan sovet adamının yetkin səviyyəyə çatması prosesində qarşıya qoyulan vəzifələrin bölgüsündə ədəbi-bədii proses də kənarda qalmır, o, bu tələblərin icrasını öz üzərinə götürür. Vaxtilə Xalq şairi Səməd Vurğun uşaq ədəbiyyatının qarşısında duran mühüm yaradıcılıq vəzifələrindən bəhs edərək yazırdı: *“İnsan həyatının ilk və gözəl mənası uşaqlıqdan başladığı üçün biz də bu məqaləmizdə ilk məsələ olaraq mənə gözəlliyindən bəhs etmək istəyirik. Uşaq üçün yazılmış hər bir əsərin əsasında mənə gözəlliyi yaşamalıdır. Mənası dayaz qayə və məqsədi aydın olmayan, otərgi hisslər və təsirlər tərənnüm edən əsərlər uşağın hafizəsində ani bir qığılıcım kimi parlayıb sönmür. Dediymiz mənə gözəlliyi həqiqətlə nəfəs almalıdır. Uşaq qəlbini tərbiyə etdiyimiz zaman o qəlbə həyat və təbiətin həqiqətləri ilə qanad verməliyik. Bu həqiqət o qədər zəngin, rəngarəng, mənalı və gözəldir ki, onun heç bir boyağa, rəng və uydurmalara ehtiyacı yoxdur”* [115, s.311-312]. Şübhəsiz ki, ədəbi tənqid də belə yaradıcılıq prosesində kənarda qalmır, o yenicə yaranan uşaq və yeniyetmələr üçün nəzərdə tutulan nümunələri təhlil etmək, ümumən bu sahənin inkişaf etdirilməsi perspektivlərinin və istiqamətlərinin müəyyənləşməsində yaxından iştirak etməli idi. Bu partiyalı ədəbiyyatın və sovet ideologiyasının ədəbi-bədii təcrübə (və elmi-nəzəri fikir) qarşısına qoyduğu mühüm yaradıcılıq tələbləri idi.

Bəkir Nəbiyevin uşaq ədəbiyyatına həsr olunan ilk yazıları keçən əsrin 50-ci illərinin birinci yarısına təsadüf edir. Bu yazıların bir qismi yeni yaranan ədəbi-bədii nümunələr haqqında qələmə alınan məqalə-rəylərdir. Alimin uşaq ədəbiyyatına həsr olunan ilk məqaləsi də məhz yenicə işıq üzü görən kitablara həsr olunması ilə əlamətdarlıq qazanır. Bu baxımdan “Azərbaycan” jurnalında dərc olunan “Dörd uşaq kitabı haqqında” adlı məqalə diqqəti cəlb edir. Məqalədə dörd kitabdan üçü – Əliağa Kürçaylının “Arifin bağçası”, Novruz Gəncəlinin “Üç dost”, Qabil İmamverdiyevin “Bol məhsullu tarlada” uşaqlar üçün qələmə alınmış şeir topluları, Həbibənin (Həbibə Zeynalova – Ə.H.) “Kiçik hekayələr”i isə adından da göründüyü kimi, kiçik yaşlı

uşaqlar üçün kiçik janrda qələmə alınan nümunələri təhlil etmək, bu əsərlərin əsas məziyyətləri barədə yekdil təsəvvür yaratmaq məqsədi daşıyır. Müəllif ilk olaraq Həbibənin hekayələrinin başlıca xüsusiyyətlərini açmağa, uşaq psixologiyasına məxsus olan əsas cəhətləri təhlil etməyə çalışır. Təhlilin kitaba daxil edilən ilk hekayələrdən biri olan “Yeddinci qardaş” üzərində təhlilin aparılması əslində uşaqların sənət-peşə seçmə və belə bir seçim prosesində onların keçirdiyi hisslərin inandırıcı şəkildə təsvirə gətirilməsi ilə nəticələnir. Məsələnin bu tərəfini Bəkir Nəbiyev həssaslıqla duyur, yeddi qardaş arasında gələcəklə bağlı düşüncələrə aydınlıq gətirilməsində ailədə aparıcı sima olan ananın rolunun düzgün müəyyən edilməsini yazıçının ədəbi uğuru kimi təqdir edir. Uşaqların gələcək haqqında şirin xəyalları, bu əlçatmaz xəyalların gerçəkləşməsinə dərin inamın aşılmasında yaşlı nəslin, xüsusən də valideynlərin rolu məsələsinin qabardılması sovet dövrünə məxsus tərbiyə sisteminin bu gün öz əhəmiyyət və dəyərini itirməyən ümdə vəzifəsi olaraq qalması kifayət qədər əsaslandırılır. Qardaşlardan İmranın, Vaqifin, Elçinin və Kazımın yeni doğulan qardaşları barədə irəli sürdüyü istək və fərziyyələrin uşaq düşüncəsi ilə tamamilə səsleşməsi və üst-üstə düşməsi məsələsinin təbii və inandırıcı görünməsini tənqidçi xüsusi diqqətə çatdırması bu mənada inandırıcı təsir bağışlayır. Uşaq psixologiyasının tələbləri səviyyəsində qələmə alınan “Sevda iş görür”, “Lalənin məktəbi”, “Gülnarın çiçəkləri” kimi hekayələrin mövzusu və ideya-bədii xüsusiyyətləri barədə gəlinən qənaətlər bu baxımdan məqbul sayıla bilər.

Bəkir Nəbiyevin bir uşaq yazıçısı kimi Həbibənin hekayə yaradıcılığına münasibəti heç də birmənalı deyil. Uşaqlar üçün qələmə alınan bu hekayələrin bir çoxunda həyatilik və konkretlik kimi vacib şərtlərin gözlənilməməsini tənqidçi əsas qüsurlar kimi nəzərə çatdırır. Məsələn, müəllif “Heyvanxanada” hekayəsində fil haqqında adi informasiya xarakterli məlumatların verilməsini və onun süjet xəttinə gətirdiyi sxematizmi də doğru olaraq məqbul saymır, belə bir üsulun uşaq yaddaşına və psixologiyasına göstərə biləcəyi təsiri şübhə altına alır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, uşaqların maraq dairəsini və dünyagörüşünü formalaşdırmaq üçün hazır və məlum hadisələri birbaşa təqdim etmək yox, bundan daha münasib və yadda qalan vasitələrin tapılması qaçılmazdır. Tənqidçinin gəldiyi yekun qənaət budur ki:

“Müəllif hələ məktəb yaşına çatmamış uşaqlara belə məlumatı vermək üçün nə yaxşı bir forma seçə bilmiş, nə də maraqlı əhvalat təsvir edə bilmişdir. Bədii cəhətdən natamam olan bu hekayə maraqsız oxunur və tezliklə də yaddan çıxır” [68, s.141-142].

Uşaqlar üçün nəşr olunan şeir kitablarında məktəblilərin öz yaşadları ilə səmimi münasibət qurmaq, fərdiyyətçilikdən kollektivçiliyə meyli formalaşdırmaq kimi müsbət cəhətlərin aşılması baxımından Əliağa Kürçaylının “Arifin bağçası” kitabındakı şeirlərin mövzu və ideya baxımından fərqləndirilməsi bu mənada müsbət təsir bağışlayır. Məqalədə şairin məktəb həyatından alınan adi bir mövzuya yaradıcı şəkildə yanaşmasını diqqətə çəkən tənqidçi doğru olaraq dəfələrlə bədii təsvirə gətirilən həyat həqiqətlərinə, real gerçəkliklərə yeni baxış və münasibət bildirilməsini də sənətkar üçün vacib şərtlərdən biri hesab edir, necə deyərlər istedad burada öz sözünü deyir, dəfələrlə yazılmış mövzuya yeni biçim və don geyindirməyə o ustalıqla nail ola bilir. Tənqidçi doğru olaraq yazır: *“Mövzu oxşarlığına baxmayaraq, Kürçaylının əsəri daha yaxşı təsir bağışlayır, çünki şair sadəcə olaraq bir əhvalatı nəzmə çəkməmiş, təsvir etdiyi hadisəyə fəal yaradıcılıq münasibəti bəsləmişdir”* [68, s.142].

Bəkir Nəbiyevin “Arifin bağçası” kitabı haqqında bir o qədər də inandırıcı görünməyən iradları da məqalədə açıq-aydın hiss edilməkdədir. O yazanda ki: *“Arifin bağçası” kitabında nöqsanlar da vardır. Məktəbin pioner təşkilatı əsərdə göstərilməmiş, pionerlərin bağ salmaq işi məktəb pioner təşkilatının ümumi işindən təcrid olunmuşdur*” [68, s.142]. Az qala sovet dönəminin zavod, müəssisə, kənd təsərrüfatı sahələrinə aid edilən partiya, ictimai-ideoloji təşkilatlarla işin, birgə fəaliyyətin mexaniki olaraq məktəb həyatına şamil edildiyi bu mülahizələrdə özünü büruzə verir. Ağac əkməyi, yaşıllıq salmağı mütləq şəkildə pioner təşkilatı ilə əlaqələndirməyə nə ehtiyac var?! Söhbət burada uşaqların birgə fəaliyyətindəki əzmkarlıqdan, dostluq və yoldaşlıq münasibətlərindəki səmimiyyətdən gedə bilər.

Sözsüz ki, Bəkir Nəbiyevin adı çəkilən məqaləsində sırf sənətkarlıq nöqteyi-nəzərindən Əliağa Kürçaylının kitabına tutulan bir çox iradların son dərəcə inandırıcı

təsir bağışladığını da burada qeyd etmək lazım gəlir: “*Bəzən müəllifin misralar üzərində diqqətlə işləmədiyi hiss olunur. Məsələn:*

*Yenə İmran müəllimin
Maraqlıdır hər söhbəti.
O, arxların üzərindən
Ehtiyatla bir-bir aşır.*

Burada “yenə” sözü ilə “hər”, həmçinin “arxlar” ilə “aşır” sözləri bir-birilə uyuşmur” [68, s.142]. Əlbəttə, bu iradlar tamamilə doğru və obyektiv xarakter daşıyır, tənqidçinin sənətkarlıq məsələlərindən çıxış edərək əsərə münasibətini açıq şəkildə nümayiş etdirir.

Novruz Gəncəlinin və Qabil İmamverdiyevin adı çəkilən kitabları da belə bir sənət meyarlarına əsasən münasibət müstəvisinə çıxarılır.

Alleqoriyalardan istifadə imkanları, obrazların daxili dünyasına məxsus səciyyəvi cəhətlərin üzə çıxarılması kimi sənətkarlıq məsələlərinin Novruz Gəncəlinin uşaq şeirlərinə xas olan keyfiyyət kimi müəyyənləşdirilməsi, belə bir yaradıcılıq ənənəsinin Mirzə Ələkbər Sabir kimi qüdrətli şairin ədəbi irsindən əxz olunması tutarlı dəlillərlə nəzərə çatdırılması belə bir əlaqə - təmasların davam və inkişafını yetərincə göz önündə canlandırır.

Qabilin uşaq şeirlərində hər gün insanların qidalanaraq istifadə etdiyi ərzaq məhsullarının harada yetişməsi və hazırlanma texnologiyası onlarda ciddi suallar doğurur, tərbiyəçi müəllimənin bu suallara cavab axtarmaq və həmin cavabların bu sahədə çalışan əmək adamlarının öz dilindən daha əyani səsləndirilməsi üçün birbaşa tarlaya ekskursiya təşkil etməsi yuxarıda qeyd etdiyimiz əyanilik və konkretlik kimi prinsipial bir müddəalara əməl olunması təqdirəlayiq bir vasitə kimi yüksək dəyərləndirilir.

Bəkir Nəbiyev bu sırada hər bir kitabın ayrı-ayrılıqda tərtibi məsələlərinə də xüsusi diqqət və həssaslıqla yanaşması təbii görünür. Məlumdur ki, bədii mətnə uyumlu şəkildə çəkilən rəsmlərin əsərin ümumi məzmununu dərk və qavrayışda əhəmiyyətli rol oynamasını isbat etməyə elə bir lüzum yoxdur. Bu, uşaqlar üçün qələmə alınan bədii əsərlərdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Oqtay Sadıqzadənin “Bol məhsullu tarlada”, Davud Kazımovun “Üç dost” kitabına çəkdiyi şəkil və illüstrasiyalar təqdir olunduğu halda, rəssam E.Şalığınanın “Kiçik hekayələr” kitabına çəkdiyi şəkillərin bədii mətndəki məzmun və ideyanın açılışına xidmət etmədiyi üzə çıxarılır. Bəkir Nəbiyevin həmin kitabdakı rəssam işi ilə bağlı təəssüratlarında maraq doğuran mülahizələrdən kiçik bir qeydi nəzərdən keçirməyə çalışaq: “...E.Şalığınanın “Kiçik hekayələr” üçün çəkdiyi şəkillər oxucunu təmin etmir. Bu şəkillərdəki insanlar, xüsusilə uşaqlar inandırıcı deyillər; şəkillərdəki bütün oğlan və qızların başları yalnız bağladıkları lentlə fərqlənir. Kitabın 17-ci səhifəsində təsvir olunmuş ananın da üzü uşaqların üzünün azacıq böyüdülmüş forması olduğundan o, 4-5-ci sinif şagirdini xatırladır. Buna görə də həmin şəkildə rəssamın verməyə çalışdığı ana məhəbbəti və səmimiyyətinin ifadəsi çox quru və sünidir” [68, s.143].

Bəkir Nəbiyevin elə həmin ildə uşaq şeiri əsasında bəstələnən mahnı mətnlərinə həsr olunan başqa bir məqaləsində qaldırılan məsələ də özünün aktuallığı ilə fərqlənirdi. “Uşaq nəğmələrinin mətni haqqında” adlı məqalədə isə bədii mətnlə musiqinin vəhdət yaratması, uşaq dünyasına məxsus sadə və səmimilik vacib şərtlərdən biri kimi önə çəkilir.

Daha sonrakı onilliklərdə alimin dərsliklərdə uşaq şeirindən istifadə imkanları, məktəblilərin yaş səviyyəsinə uyğunluğu, dünyagörüşünün formalaşmasına yardımçı olan ədəbi-bədii nümunələrin dərsliklərə daxil edilməsi zərurəti xüsusi olaraq nəzərə çatdırılırdı.

Keçən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinifləri üçün nəşr olunan Ədəbiyyat dərsliyinin həm müəlliflərindən biri kimi Bəkir Nəbiyevin bu sahədə fəaliyyəti elmiliklə metodikanın imkanlarından yaradıcı şəkildə yararlanmanın real nümunəsi idi. Tanınmış metodist alim Ağadadaş Babayevlə birlikdə yazılan həmin dərslik müəyyən təkmilləşmələrlə on iki tədris ili ərzində məktəblərdə istifadə edilməsi uşaqlar və məktəblilər üçün ədəbi-bədii materialların ən yaxşı nümunələrinin seçilərək tərtib edilməsi istiqamətində görülən məqsədyönlü iş kimi qeyd oluna bilər.

qanadlanır, bədii sözün incəliklərinə diqqət yetirməyə, şeirin sirrinə, sehrinə məhrəm olmağa başlayır, bunların əsasında isə kiçik yaşlıların dünyagörüşü və xaraktercə formalaşması prosesi sürətlənir” [87, s.70].

Bəkir Nəbiyev dərslilər hazırlanarkən məktəblilərin yaş psixologiyasının, seçilən bədii materialların sadə və anlaşıqlı bir dildə olmasını da vacib şərtlərdən biri hesab edir, bu xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən mətnlərin yetişməkdə olan kiçik yaşlı məktəblilərin əxlaq və mənəvi təkamülünə göstərə biləcəyi təsirə toxunaraq belə bir nəticəyə gələrək yazırdı: *“Aydın məsələdir ki, belə dərslilər üçün seçilən ədəbi əsərlərdə yüksək ideallıqla bədilik, böyük məqsədlə onun ifadə mədəniyyəti üzvi vəhdətdə təzahür etməli, material uşaqların psixikasına, yaş xüsusiyyətlərinin tələblərinə cavab verməli, dili aydın, anlaşıqlı, ahəngdar olmalıdır. Ancaq bu tələblərin hamısına birlikdə cavab verən əsərlər yüz minlərcə azyaşlı vətəndaşı, yeniyetməni Vətənə, xalqa, onun mənəvi sərvətlərinə, dilinə məhəbbət, ideallarımıza sədaqət ruhunda tərbiyə etmək kimi ali məqsədin həyata keçirilməsinə sanballı töhfə ola bilər” [87, s.70].*

İbtidai məktəb şagirdləri üçün nəzərdə tutulan dərslilərdə klassik sənətkarlarla bərabər sonralar yaradıcılığa gələn ədəbi nəsillərin təmsilçiləri olan qələm sahiblərinin əsərlərindən nümunələrin verilməsi məsələsinə toxunan müəllif doğru olaraq müasir gerçəkliyi və həyat həqiqətlərini əks etdirən poetik mətnlərin ardıcıl və məqsədəmüvafiq düzümünü və yerləşdirilməsini də prinsipial bir müddəə kimi diqqət mərkəzinə çəkir. Məqalədə uşaq ədəbiyyatının klassik nümunələrini yaradan Mirzə Ələkbər Sabirin, Abbas Səhhətin, Hüseyn Cavidin, Abdulla Şaiqin, Mirmehdi Seyidzadənin yaradıcılıq təcrübəsinin Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq, Rəsul Rza, Əhməd Cəmil, Nigar Rəfibəyli, Xanımana Əlibəyli, Teymur Elçin, Bəxtiyar Bəhəbzadə, Adil Babayev, Hikmət Ziya, Tofiq Mütəllibov, Əli Kərim, Xəlil Rza, Məstan Günər, Məmməd Aslan, Məmməd İsmayıl kimi şairlər tərəfindən davam və inkişafı kimi məsələlər ənənə və novatorluq prizmasından dəyərləndirilir.

Milli müstəqillik illəri həm də yeni bir məfkurə istiqamətində hazırlanan dərslilərin və dərs vəsaitlərinin yaradılmasını bir zərurət kimi qarşıya qoydu. Əlbəttə, yeni bir tarixi şəraitdə məktəblilərin ixtiyarına verilən dərslilərin

məzmununda, ədəbi şəxsiyyətlərin və bədii mətnlərin seçimində tamamilə fərqli bir meyar və prinsiplərin əldə rəhbər tutulması müəllifdən (müəlliflərdən) böyük səriştə və nəzəri hazırlıq tələb edir. Bəkir Nəbiyevin ümumtəhsil məktəblərinin XI sinifləri üçün nəzərdə tutulan Ədəbiyyat dərslisinin hazırlanmasında həmmüəllif kimi yaxından iştirakı əslində uzun illər bu sahədə qazanılan təcrübənin bir növ davamı idi. Bu dərslik də əvvəlki illərdəki kimi uzun müddət tədris prosesində istifadə olunmuş, müasir dövrün aparıcı ədəbi şəxsiyyətləri barədə mükəmməl məlumat və bilgi verən vəsait kimi istifadə edilmişdir.

Bəkir Nəbiyevin uşaq ədəbiyyatı sahəsində fəal yaradıcılıq axtarışları aparan müəlliflərin nəşr olunan kitablarına yazdığı müqəddimə, onların ümumi yaradıcılığı barədə qələmə aldığı elmi oçerklər mühüm əhəmiyyəti ilə seçilir. Bu tipli yazılar sırasında tanınmış uşaq şairlərindən xalq şairləri Mirvarid Dilbazinin, Nigar Rəfibəylinin və respublika Dövlət mükafatı laureatı Xanımana Əlibəylinin uşaq ədəbiyyatı sahəsindəki xidmətlərini, gənc nəslin tərbiyəsi sahəsində bu üç xanım şairin yaradıcılığında özünü qabarıq şəkildə göstərən səciyyəvi xüsusiyyətlərin üzə çıxarılması əsas məqsəd və qayə kimi müəyyənləşir. Doğrudur, birinci iki xanım şairin yaradıcılığında haqqında qələmə alınan məqalələrdə müəllif daha çox həmin qələm sahiblərinin poetik irsinə ümumi şəkildə qiymət verməyə çalışır, belə bir şeir çələngində uşaq ədəbiyyatının mövqeyi məsələsindən də müəyyən qədər bəhs etməyə cəhd göstərir.

Bəkir Nəbiyev tanınmış uşaq şairi Xanımana Əlibəylinin iki cildlik “Seçilmiş əsərləri”nə yazdığı “Uşaq ədəbiyyatımızın xanım anası” adlı müqəddimə əslində öz janrına və xarakterinə görə daha çox portret oçerki xatırladır. Burada uşaq ədəbiyyatı sahəsində ardıcıl və məhsuldar fəaliyyət göstərən şairin yaradıcılıq tərcümeyi-halına məxsus ən incə detal və təfərrüatları zəngin fakt və materiallar əsasında təhlilə cəlb edilir. Biz burada Xanımana Əlibəyliyi yaradıcılıq tərcümeyi-halı ifadəsini elə də təsadüfi olaraq işlətmədik. Əslində burada şairin yaradıcılıq tərcümeyi-halına əsaslı şəkildə təsir göstərən ailə mühitinin, valideynlərin ədəbiyyat və sənət məsələlərinə həssas münasibətinin gələcək həkim-şairin dünyagörüşünə və ruhuna aşladığı yüksək əxlaqi-mənəvi dəyərləri də kifayət qədər görməyə və təsdiqləməyə imkan verir.

Tənqidçi Xanımana Əlibəylinin şair fərdiyyətinə məxsus keyfiyyətlərə toxunaraq belə bir qənaətə gələrək yazır: *“Xanımana böyük arzular, yüksək amallar şairi idi. O, bütün vətən balalarının azad, şən, ağıllı, mədəni, hazırcavab, tərbiyəli, təmizkar, ətrafdakılara qarşı diqqətli, həssas, ehtiyacı olanlara kömək əlini uzadan nəcib və xeyirxah insanlar kimi böyümələrini istəyirdi. Özünün 70 ilin civarında davam etmiş yaradıcılıq yollarında şair həmişə bu məqsədə qulluq edirdi. Lakin onun sənətkar gözü öz əziz övladları qədər sevdiyi vətən balaları arasında bəzi yalançıları, gopçuları, xəsisləri, qorxaqları, paxılları da görür, onların da ailədə, bağçada, məktəbdə, cəmiyyətdə tərbiyələnilib püxtələşməsinə, yaramaz xüsusiyyətlərdən uzaqlaşmalarına, xalqın güvənc yeri olan vətəndaşlar kimi yetişməsinə çalışırdı. Bu deyilənlər yaradıcılıq aləmində asanlıqla əldə edilməsi mümkün olan mətləblər deyil”* [73, s.290].

Bu prinsipial müddəalardan çıxış edərək Bəkir Nəbiyev şairin epik səpkidə qələmə alınan poemalarının, uşaq dramlarının mövzu və sənətkarlıq məsələlərinə münasibət bildirir, gənc nəslin təlim və tərbiyəsində bu zəngin irsin gördüyü və görə biləcəyi müsbət təsir üzərində ətraflı təhlil və ümumiləşmələr aparılır.

“Aman ovçu”, “Ağ çəmən”, “Ulduzların qucağında”, “Bir yay səhəri”, “Çoxbilmiş çəpişlər”, “Məni günəşə at”, “Meşə həkimi”, “Sevimli şəhid babam” kimi poemalarda qaldırılan problemlərin uşaq psixologiyası ilə yaxından səsleşməsi, “Gözəllər gözəli”, “Nişanlı qız”, “Aycan”, “Dovşanın ad günü”, “Cunquş”, “Kənd həkimi”, “Durnalar lələk salır”, “Meyvələrin şahı” kimi dram əsərlərinin Gənclər və Kukla teatrlarında anşlaqla qarşılanması Xanımana Əlibəylinin bir şair – dramaturq kimi yaradıcılıq uğurlarından xəbər verməsi adı çəkilən yazıda kifayət qədər əsaslandırılır.

Bəkir Nəbiyevin bilavasitə uşaq yaradıcılığının məhsulu olan ədəbi nümunəyə, konkret olaraq desək, Xızı rayonunun Giləzi qəsəbəsindəki məktəbin altıncı sinif şagirdi Qonçənin ilk qələm təcrübəsi ilə oxucuların görüşünə gəlməsi münasibəti ilə qələmə “Xəzan vurmasın” məqaləsini rəy və məqalələrdən ibarət kitabı üçün ad və sərlövhə kimi seçilməsi də maraqlı və qeyri-adi bir hadisədir.

“Arzu qönçələri” kitabına toplanan şeirlərin məziyyətlərindən bəhs edən müəllif balaca müəllifin uğurlarının tarixçəsini vərəqləməklə onun istedad və qabiliyyətinin ayrı-ayrı istiqamətlərinə diqqəti yönəldir, şeirə, musiqiyə marağının. Bir dərs əlaçısı kimi uğurları barədə də yetərinə təsəvvür yaradır.

Bəkir Nəbiyev Qönçənin şeirlərindəki vətənpərvərlik hisslərinin, yurd sevgisinin dəqiq ünvanını nişan verən misralardan çıxış edərək onun uğurlarını üzə çıxaran məqamlar barədə belə bir qənaətə gəlir: *“Qönçənin bir uşaq sevinci və hərarətlə tərənnüm etdiyi məkan – övladı olduğu Azərbaycan, qoynunda böyüdüüyü Xızı, dogma yerlərin təbiəti, ilin bir-birindən gözəl fəsilləri, xəsis-xəsis poetik obrazlarını yaratmağa səy etdiyi insanlar isə doğmaları, əzizləridir: anası, nənəsi, xalası, rəfiqələridir. Onun ilin fəsillərinə dair şeirləri yeniyetmə bir rəssamın öz kövrək fırçası ilə çəkdiyi əlvan etüdləri xatırladır. “Payız” şeirində olduğu kimi:*

Xalı sərib dağa-düzə

Qonaq gəlir payız bizə,

Rəssam kimi boya çəkir

Dağ döşündə kəndimizə.

Bu, əlbəttə, müəllifə baş ucalığı gətirən bir lövhədir” [74, s.312-313].

Uşaq ədəbiyyatının müasir vəziyyəti, onun qarşısında duran mühüm yaradıcılıq problemlərinin həlmişi ədəbi tənqidin diqqət mərkəzində olmuş, gənc nəslin formalaşmasında, onların cəmiyyətin fəal bir üzvü kimi yetişməsində müstəsna roluna dəyər verilməsi bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır, akademik Bəkir Nəbiyevin elmi-nəzəri irsində bu sahənin prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyənəlməsi belə bir zərurətdən irəli gəlirdi.

Beləliklə, Bəkir Nəbiyevin uşaq ədəbiyyatına həsr olunan məqalələrində qaldırılan aktual problemlər, daha sonralar onun bilavasitə uşaqlar (məktəblilər) üçün hazırlanan dərslikləri prinsipial müddəə kimi nəzərə alınır, onların bədii zövqünün, dünyagörüşünün formalaşmasına öz müsbət təsirini göstərə bilir.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr “Akademik Bəkir Nəbiyevin yaradıcılığında milli istiqlal mövzusu”, “Bəkir Nəbiyev tədqiqatında Heydər Əliyev şəxsiyyəti”, “Müasir ədəbiyyatşünaslıqda Xəlil Rza Ulutürk

yaradıcılığının qiymətləndirilməsi”, “İstiqlal şairi A.İldırımın irsi Bəkir Nəbiyevin tədqiqlərində” məqalələrində öz əksini tapmışdır.

NƏTİCƏ

"Bəkir Nəbiyevin elmi-ədəbi irsi" mövzusu üzrə apardığımız tədqiqat bizə aşağıdakı elmi qənaətlərə gəlməyə əsas vermişdir:

1. Bəkir Nəbiyev tənqidi dövrünün ədəbi faktıdır, bu fakt özündə cari ədəbi prosesin bütün yönlərini və bütün janrlar üzrə mənzərəsini ehtiva edir. Məhz elə bu səbəbdən akademiklərin ədəbi irsi ədəbiyyat tariximizin bir səhifəsidir.

2. Bəkir Nəbiyev güzəştə tənqid mövqeyindən çıxış etsə də, o, tənqid obyektinə qarşı sərt, amansız mövqedə dayanmır. Onun tənqid üslubu üçün "qırmanc" deyil, "tənbeh" xasdır. O, tənqid obyektini ən cəlalli sözlərlə məzəmmət edir.

3. Bəkir Nəbiyev ədəbi irsə yalnız bir fakt kimi yanaşılmasını, yaxud onu xronoloji məzmununda öyrənilməsinin əleyhinə idi. Akademik ədəbi irsin tarixi dəyərlərini analiz edib qiymətləndirməyi elmi tədqiqatın vəzifəsi hesab edirdi. Akademik bədii materialın dərkində onun yarandığı ədəbi-tarixi şəraitin şərtlərindən, qiymətləndirilməsində isə müasir dövrün maraqlarından çıxış edir.

4. Bəkir Nəbiyevin elmi-ədəbi yaradıcılığının böyük hissəsi sovet ideologiyasının bərqərar olduğu bir dövrə təsadüf edir və siyasi-ideoloji təsisat sisteminin yaratdığı məhdudiyyətlər də istər-istəməz digər həmkarları kimi onun da bəzi hallarda ədəbi fakt və hadisələrə obyektiv münasibət bildirməsinə müəyyən qədər təsir göstərmişdirsə də, amma bütövlükdə dövrün siyasi təzyiq və basqıları alimin uzun onilliklər boyu davam edən elmi-nəzəri axtarışlarını tamamilə zədələyərək bilməmişdir.

5. Bəkir Nəbiyev yaradıcılığa cari ədəbi prosesin öyrənilməsi ilə başlamış, elmi fəaliyyətinin elə ilkin mərhələsində tədqiqatçılıq axtarışlarını ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətində də davam etdirmişdir. Onun bu sahədə ilk axtarışları milli

ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsi işini ilk dəfə sistemli şəkildə quran Firidun bəy Köçərlinin həyatı və yaradılığının tədqiqi istiqamətində olmuşdur. Bəkir Nəbiyev bu tədqiqatında Firidun bəy Köçərlinin ictimai fəaliyyətini araşdırmış, onun bu fəaliyyətinin fonunda dövrün ictimai mühitinə də nəzər salmışdır. Ancaq alimin bu araşdırmasının əsas tədqiqi predmeti “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”nın elmi-nəzəri təhlil sistemini və metodologiyasını öyrənməkdir.

6. Bəkir Nəbiyevin “Firidun bəy Köçərlinin həyat və yaradıcılığı” mövzusunda araşdırması Firidun bəy Köçərli irsinin öyrənilməsi ilə bağlı ilk sistemli və ardıcıl tədqiqatdır.

7. Bəkir Nəbiyevin yaradıcılığında 60-70-ci illər tənqidi ən yetkin bir mərhələ təşkil edir və professional bir tənqid həddinə gəlib çatır. Alimin ədəbi-tənqidi görüşləri bu dövərdə artıq bədii material haqqında rəy və fikir olmaqdan daha uzağa gedib müəyyən ədəbi-estetik konsepsiyalar ortaya qoyurdu. O, ədəbi-tənqidi axtarıqlarını əsərin yalnız ideya-məzmun planı yox, həm də yaradıcılıq məsələləri üzərində qururdu.

8. Bəkir Nəbiyevin 60-70-ci illər tənqidində müasirlik aparıcı estetik kateqoriyadır, çari ədəbi prosesinin dəyərləndirilməsində alimin çıxış etdiyi əsas meyarlardandır. O, ədəbi prosesin real imkanlarını və inkişaf perspektivlərini tarixilik və müasirlik prinsipləri əsasında müəyyənləşdirir.

9. Bəkir Nəbiyevin yaradıcılığında müharibə mövzusunun monoqrafik tədqiqatına təkan verən amil Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun iki cildə hazırladığı “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi”nin “Böyük Vətən müharibəsi illərində ədəbiyyat” fəslinin yazılmasının ona həvalə oluması olmuşdur. Alim bu mövzunu yalnız üzdə olan ədəbi materiallar əsasında deyil, arxiv materialları və sənədləri üzərində araşdırmalar apararaq tədqiq etmişdir. Bu da Bəkir Nəbiyevə müharibə mövzusunun yalnız ədəbi fakt kimi deyil, həm də ictimai-siyasi, sosial bir anlayış kimi şərh etməyə imkan vermişdir. Ümumiyyətlə, o, müharibə mövzusunun izahında müharibə ovqatı məsələsini tədqiqatın əsas istiqamətlərindən birinə çevirir.

10. Akademik müharibə mövzusunda poeziyanın aparıcı janr olduğu qənaətinə gəlir, onu bu qənaətə yalnız statistik göstəricilər deyil, janrın müharibə əhvali-ruhiyyəsinin ifadəsində ortaya qoyduğu vüsət gətirmişdir. Bəkir Nəbiyev belə hesab edir ki, müharibəni poeziya qədər təbii, inandırıcı və təsirli ifadə edən bir yaradıcılıq növü yoxdur.

11. Bəkir Nəbiyevin fəal tənqidçilik mövqeyi ona ədəbiyyat tariximizi də araşdırmasına mane olmamış, belə ki, o, klassik irsimizin ayrı-ayrı mərhələlərinin, şəxsiyyətlərinin, problemlərinin tədqiqi istiqamətində səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Onun tənqidçilik erudisiyası klassik irsin tədqiqində müasirlik prizmasını araşdırmanın əsas rakursu edir. O, milli ədəbiyyatımızın tarixi təcrübəsini ənənə və novatorluq prinsipləri əsasında dəyərləndirmiş, klassik irsin müasir dərkinə, onun günün ədəbi prosesi üçün əhəmiyyət kəsb edən məqamlarına diqqət yönəltmişdir.

12. Keçən əsrin altmışıncı illərindən başlayaraq Bəkir Nəbiyevin elmi axatırıqları daha geniş spektrli bir sahəyə - ədəbi əlaqələrə keçmiş, alimin bu sahədə tədqiqatları əsasən, Azərbaycan - rus ədəbi əlaqələri istiqamətində qurulmuşdur.

13. Bəkir Nəbiyevin ədəbi əlaqələr sahəsi üzrə tədqiqatlarında tərcümə məsələləri xüsusi diqqətdədir. Bu məsələ də onun yaradıcılığında əsasən Azərbaycan - rus ədəbiyyatının əlaqələri üzərində çözülmüşdür. Alim bu çözümdə xüsusilə rus ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə tərcümə olunan materiallara diqqət göstərmişdir.

14. Alimin tərcümə ədəbiyyatına qoyduğu əsas tələb o idi ki, poetik tərcümədə sənətkarın bədii mətnində ifadə etdiyi əsas mətləblər, ideya, fərdi üslubu özünəməxsusluğu mümkün qədər qorunub saxlanılsın. Bəkir Nəbiyev müəllifin obrazlı düşüncə tərzindən, milli-ənənəvi koloritdən gələn xüsusiyyət və çalarlara həssaslıqla yanaşılmasını da mühüm şərt kimi bədii tərcümənin qarşısına qoyurdu.

15. Bəkir Nəbiyev müstəqillik mərhələsində ədəbiyyatşünaslıq elmindən ədəbi irsi yeni tarixi baxışlar rakursundan öyrənməyi, ədəbi tənqiddən isə ideya-estetik və metodoloji cəhətdən yenilənməyi tələb edirdi.

16. Akademikin ədəbi-tənqidi görüşləri müstəqillik dövrü tənqidinin ədəbi-estetik konsepsiyalarının müəyyənləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

17. Müstəqillik dönməndə Bəkir Nəbiyevdən əskisi kimi fəal tənqidçilik mövqeyi və ədəbi prosesə operativ münasibət görmürük. Bu, ilk növbədə ümumilikdə ədəbi tənqidin hərəkətdən ətalətə keçməsi ilə əlaqəli idi. Digər tərəfdən isə məlumdur ki, dövrün ədəbi prosesində bir xaos yaşanırdı və Bəkir Nəbiyev də tez-tələsik söz deyib, bişməmiş qənaətlə çıxış etmək yox, təcrübəli tənqidçi kimi prosesi müəyyən qədər kənardan izləyib baş verənləri sona kimi özü üçün aydınlaşdırmaq, yetkin bir fikir hasil etmək istəyirdi. Ümumiyyətlə, Bəkir Nəbiyevin yaradıcılığının heç bir dönəmində operativ tənqid qızgın tənqid anlamına gəlib çıxmamışdır. Müstəqillik dönəmində Bəkir Nəbiyev fəal tənqidçi statusunda görünməməsi həm də onun illərcə ədəbi-tənqidi fəaliyyətdən qazandığı təcrübəni ədəbiyyatşünaslığın digər sahələrində elmi-nəzəri problemlərin tədqiqi üzrə tətbiqi ilə əlaqəli idi. Biz dissertasiyanın müvafiq bölməsində elmi tədqiqat müstəvisinin parametrlərinə uğun olmadığından bir məqama toxunmasaqda burda nəticə olaraq qeyd etmək istəyirik ki, yaradıcılığının son dönəmində məsul vəzifələrdə çalışması ilə əlaqədar olaraq onun ədəbi prosesi izləmə imkanları fiziki cəhətdən məhdudlaşmışdı və yetərincə izləməmək faktı da Bəkir Nəbiyevin ədəbi-tənqidi fəaliyyətinin qeyri - fəal bir ampulaya keçməsinə səbəb olmuşdu.

18. Akademikin mühacirət ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmaları müstəqillik dönəminin hadisəsidir. Azərbaycan və Türkiyə Cümhuriyyəti ilə birgə keçirilən Beynəlxalq Elmi Konfranslarda fəal iştirakı onu sonradan mühacirət ədəbiyyatı məsələlərini daha geniş və problematik müstəvilərdə araşdırmaya yönəltdi.

19. Mühacirət şairimiz Almaz İldırımın həyat və yaradıcılığına həsr olunan “Didərgin şair” monoqrafiyası ilə Bəkir Nəbiyev mühacirət ədəbiyyatşünaslığında bir üslub formalaşdırır ki, bu üslub ədəbiyyatşünaslığımızın bu sahəsinə gələn hər bir tədqiqatçıya yalnız elmi-ədəbi mövqedən yox, həm də vətəndaş mövqeyindən çıxış etmək, yalnız ədəbi tədqiqat yox, həm də tarixi - ictimai bir araşdırma ortaya qoymaq örnəyi verir.

20. Elmi yaradıcılığının son dönəmində Bəkir Nəbiyevin ədəbi görüşlərində tarixi-ictimai rakursun güclənməsi onun tədqiqatlarına istiqlal mövzusunı gətirdi. Azərbaycanın taleyüklü bir dönəmini – XX əsrin 90-cı illərini istər həyatı, istərsə də

poeziyası ilə özündə ehtiva edən Xəlil Rza Ulutürkün yaradıcılığı ilə bağlı ortaya qoyduğu “İstiqlal şairi” monoqrafiyası məhz alimin yaradıcılıq maraqlarının bu yönünün nəticəsi idi.

21. Uşaq ədəbiyyatının inkişaf meyillərini, onun yeni yaranan nümunələrini təhlil və ümumiləşdirmək cəhdi hələ Bəkir Nəbiyevin elmi yaradıcılığının birinci dönməində özünü göstərir. Onun ədəbiyyatın bu sahəsi ilə bağlı tədqiqatları əsasən, resenziya, ön söz, oçerk janrlarındadır.

22. Keçən əsrin 70-ci illərində orta ümumtəhsil məktəbləri üçün “Ədəbiyyat” dərsliklərinin müəllifi kimi qazandığı təcrübə Bəkir Nəbiyevə proqram və dərsliklərin yaranması ilə bağlı müzakirələrdə fəal iştirak üçün səriştə verir.

23. Uşaq ədəbiyyatı problemlərinə həsr etdiyi yazılarında Bəkir Nəbiyev mövzu-predmetin həllinə əsasən bu rəkursdan yanaşır ki, uşaq ədəbiyyatı uşaq üçün həm də həyat məktəbi olmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Abdulla, B. A. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası / B.Abdulla. - Bakı: Elm, - 1999, - 224 s.
2. Abdullayev, A.S. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair / A.Abdullayev. - Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, - 1958, - 203 s.
3. Ağayev, Ə.M. Nizami və dünya ədəbiyyatı / Ə.Ağayev. - Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, - 1964, - 171 s.
4. Axundov, M.F. Əsərləri: [3 cildə] / M.F.Axundov. - Bakı: Elm, c. 2. - 1988, - 385 s.
5. Akademik Bəkir Nəbiyev haqqında sorğu kitabı / tərt. ed., G.Rəsulova / red., A.Kəngərli. - Bakı: Nafta-Press, - 2009. - 388 s.
6. Akimova, E.S. Azərbaycan ədəbi tənqidi müstəqillik illərində (1990-cı illər) / E.Akimova. - Bakı: MBM, - 2009, - 160 s.
7. Akimova, E.S. Ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid müstəqillik illərində // Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / akad. İsa Həbibbəylinin redaktəsi ilə. Bakı: Elm və təhsil, - c. 2. - 2016, - 1088 s., - s. 840-1004
8. Akimova, E.S. Yeni təfəkkür və ədəbi tənqid / E.Akimova. - Bakı: MBM, - 2013, - 280 s.
9. Alışanlı, Ş.H. Ədəbi-nəzəri fikrin tarixiliyi və müasirliyi / Ş.Alışanlı - Bakı: Elm, - 2013, - 404 s.
10. Arzumanlı, V.M. Dəyərli ustad / V.Arzumanlı - Bakı: Qartal, - 2010, - 400 s.
11. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [3 cildə] / Red. Əli Sultanlı, Əziz Mirəhmədov, Kamal Talıbzadə- Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, - c. 2. - 1960. - 906 s.
12. Babayev, A.M., Nəbiyev B.Ə. Ədəbiyyat. 5-ci siniflər üçün oxu kitabı. - Bakı: Maarif, - 1973, - 305 s.

13. Bəktəşi, İ.H. Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılıq yolu / İ.Bəktəşi. - Bakı: Yazıçı, - 1986, - 182 s.
14. Cəfər, M.Z. Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri tarixindən / M.Cəfər. - Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, - 1964, - 154 s.
15. Cəfər, M.Z. Müəllif haqqında // Bəkir Nəbiyev Kamalın təntənəsi (Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı) / M.Cəfər. - Bakı: Yazıçı, - 1981, - 407 s., - s. 3-4
16. Cəfərov, N.Q. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / N.Cəfərov. red. akad. İsa Həbibbəyli. - Bakı: Elm, - c. 2. - 2007, - 352 s.
17. Cəmşidov, Ş.A. “Kitabi-Dədə Qorqud” (tarixi, coğrafi, tekstoloji tədqiq). (Drezden əlyazmasının düzəldilmiş mətni) / Ş.Cəmşidov. - Bakı: Elm, - 1999, - 680 s.
18. Çəmənşəminli, Y.V. Əcəmilik möhrü və onunla mübarizə. // İqbal. - 1913, № 495, - 3 noyabr
19. Devitt, V.V. Azərbaycan ədəbiyyatının ümumittifaq əlaqələri // Sosialist realizmi müasir mərhələdə. - Bakı: Elm, - 1988, - 388 s., - s. 346-362
20. Elçin. Ədəbi proses olum ya ölüm? // Elçin. Birinci məqalə. Azərbaycan ədəbi tənqidinin və ədəbi prosesinin problemləri. - Bakı: Çinar-Çap, - 2003, - 302 s., - s. 437-416
21. Elçin. “Kitabi-Dədə Qorqud” aliliyi. / Elçin. - Bakı: Azərnəşr, - 1999, - 142 s.
22. Elçin. Müasir dövrdə Azərbaycan ədəbi tənqidinin yaradıcılıq problemləri (Üçüncü məqalə) // Azərbaycan ədəbi tənqidinin və ədəbi prosesinin problemləri. - Bakı: Çinar-çap, - 2003, - 302 s., - s. 99-105
23. Elçin. Seçilmiş əsərləri: [10 cildə] / Elçin. - Bakı: Çinar-çap, - c. 8. - 2005, - 551 s.
24. Əlimirzəyev, X.Ə. Firidun bəy Köçərli // - Bakı: Azərbaycan, - 1964. №6, - s. 209-211
25. Əlioğlu, M.Ə. Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq // Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi: [2 cildə] / Red. M.Arif, H.Babayev, Q.Qasımzadə, B.Nəbiyev - Bakı:

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, - c. 2. - 1967, - 500 s., - s. 340-359

26. Əlişanoğlu, T.Ə. Müasir ədəbi prosesin təhlil metodologiyasının bəzi problemləri (Müstəqillik illəri təcrübəsindən) / T.Əlişanoğlu. Humanitar elmlərin müasir durumu və ədəbiyyatşünaslığın nəzəri-metodoloji məsələləri, - Bakı: Elm, - 2010, - 554 s., - s. 437-446
27. Əsgərli, Ə.B. Xəlil Rza Ulutürk (Həyatı, fəaliyyəti, sənəti) / Ə.Əsgərli. - Bakı: Elm və təhsil, - 2015, - 620 s.
28. Əsgərli, Ə.B. İstiqlal şairi Xəlil Rza Ulutürk / Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / Red. akad. İsa Həbibbəyli . - Bakı: Elm və təhsil, - c. 1. - 2016, - 800 s.
29. Fuad, E.S. Bəkirnamə / E.Fuad. - Bakı: Elm, - 2017, - 240 s.
30. Hacıyev, T.İ. Dədə Qorqud: dilimiz və düşüncəmiz / T.Hacıyev. - Bakı: Elm, - 1999, - 216 s.
31. Həbibbəyli, İ.Ə. Ədəbi tənqid ağırlıqlı ədəbiyyatşünas irsi // Ədəbiyyat qəzeti. - Bakı, - 2010, - 22 yanvar, - s. 2-3
32. Hüseynova, Ə.D. Akademik Bəkir Nəbiyevin yaradıcılığında milli istiqlal mövzusu // - Sumqayıt: Elmi Xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi.- 2013, c. 9, №4, - s. 75-78
33. Hüseynova, Ə.D. 60-70-ci illərin ədəbi prosesi Bəkir Nəbiyevin tənqidində // - Bakı: Filologiya məsələləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Elm və təhsil, - 2019, №8, - s. 308-313
34. Hüseynova, Ə.D. Bəkir Nəbiyev ədəbi tənqidinin estetik xüsusiyyətləri // - Sumqayıt: Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. - 2016, c. 12, №4, - s. 38-41
35. Hüseynova, Ə.D. Bəkir Nəbiyevin estetik irsinin üslub tipologiyası // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi - nəzəri jurnal, – Bakı: - 2015, №3 (95), - s. 222-224
36. Hüseynova, Ə.D. Bəkir Nəbiyev poeziya tənqidçisi kimi // - Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi - nəzəri jurnal, - 2019, 1 (109), - s. 213-215

37. Hüseynova, Ə.D. Bəkir Nəbiyev tədqiqatında Heydər Əliyev şəxsiyyəti // - Sumqayıt: Heydər Əliyev və azərbaycançılıq. Respublika Elmi Konfransının materialları, - 2013, - s. 72-75
38. Hüseynova, Ə.D. Bəkir Nəbiyev yaradıcılığında ədəbi tənqidin müasir mərhələsinə baxış // - Sumqayıt: Mədəniyyətlərarası dialoqda bədii ədəbiyyatın rolu. Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, - 2018, 04-05 dekabr, - s. 438-439
39. Hüseynova, Ə.D. İstiqlal şairi A.İldırımın irsi Bəkir Nəbiyevin tədqiqlərində // - Bakı: Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, - 2017, 3 (103), - s. 170-173
40. Hüseynova, Ə.D. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda Xəlil Rza Ulutürk yaradıcılığının qiymətləndirilməsi // - Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi- nəzəri jurnal, - 2016, 4 (100), - s. 189-191
41. Hüseynova, Ə.D. Tarixi - enoqrafik yaddaş və milli əxlaq kitabımız – “Dədə Qorqud” (Bəkir Nəbiyevin yaradıcılığında) // - Sumqayıt: “Kitabi-Dədə Qorqud” və dünya eposçuluq ənənəsi. Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, - 2015, - s. 71-73
42. Hüseynova, Ə.D. Tənqidin və tənqidçinin nüfuzu // - Bakı: Elmi axtarışlar. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu, - 2011, №1, - s. 93-96
43. “Xalq qəzeti”. Bakı, - 1997, №83 (22479), - 22 aprel, - s. 1
44. Kamal, R.K. “Kitabi-Dədə Qorqud”: arxaik ritual semantikasi / R.Rəsulov. - Bakı: Elm, - 1999, - 72 s.
45. Kələntərli, K.Ş. Poeziya və müasirlik // Azərbaycan gəncləri. – 1961, 26 dekabr, - s. 4
46. Kərimli, T.H. Gözəllərin axıra qalmışı / T.Kərimli. - Bakı: Çinar-Çap, - 2010, - 228 s.
47. "Kitabi-Dədə Qorqud" ensiklopediyası // http://dede.musigi-dunya.az/a/az_edebiyatshunas.html
48. Köçərli, F.Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / F.Köçərli. - Bakı: Elm, - c.1. - 1978, - 598 s.

49. Köçərli, F.Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / F.Köçərli. - Bakı: Elm, - c. 2. - 1981, - 459 s.
50. Köçərli, F.Ə. Seçilmiş əsərləri / F.Köçərli. - Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, - 1963, - 341 s.
51. Qarayev, Y.V. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər (İki min ili tamamlayan iki yüz il – XIX və XX yüzillər) / Y.Qarayev. - Bakı: Elm, - 2002, - 740 s.
52. Qarayev, Y.V. Realizm: Sənət və həqiqət / Y.Qarayev - Bakı: Elm, - 1980, - 255 s.
53. Qarayev, Y.V., Salmanov Ş.M. Məhəbbət və sədaqətlə // Ədəbiyyat və incəsənət. - Bakı, - 1981, 9 yanvar, - s. 5
54. Qasımzadə, F.F. Dəyərli monoqrafiya // Kommunist. - 1964, 2 fevral, - s. 3
55. Məmmədov, X.Q. Ədəbiyyatşünas haqqında monoqrafiya // Ədəbiyyat və incəsənət. - 1964, 18 aprel, - s. 3
56. Məmmədov, N.B. Görkəmli ədəbiyyatşünas haqqında ilk monoqrafiya // Azərbaycan gəncləri. – 1964. №3 (6812), 5 yanvar. s. 2-3
57. Mirəhmədov, Ə.M. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət / Red. Ə.Mirəhmədov, İmran Xəlilov. - Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası. Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, - 1998, - 240 s.
58. Mustafayev, M.B. Ədəbiyyatşünaslığımızın xan çınarı / M.Mustafayev. - Bakı: Mütərcim, - 2012, - 200 s.
59. Namazov, Q.M. Görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas // Bakı. - 1963, 28 noyabr, - s. 3
60. Nəbiyev, B.Ə. “Ana” poeması. (Osman Sarıvəllinin eyniadlı əsəri haqqında) // Ədəbiyyat qəzeti. - 1952, 15 fevral, - s. 3
61. Nəbiyev, B.Ə. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”nın yazılması və nəşri tarixi // ADU-nun Elmi əsərləri, Humanitar seriya, - 1959, №6, - s. 37
62. Nəbiyev, B.Ə. Böyük inqilabçı A.N.Radişev // Lenin tərbiyəsi uğrunda.- 1952, 18 (193), 27 sentyabr, - s. 2

63. Nəbiyev, B.Ə. Böyük inqilabçı demokrat // Lenin tərbiyəsi uğrunda. - 1952, №9 (184), 10 aprel, - s. 2
64. Nəbiyev, B.Ə. Böyük Vətən müharibəsi dövründə ədəbiyyat (1941-1945) // Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi: [İki cildə] / Red. akad. M.Arif, H.Babayev, Q.Qasımzadə, B.Nəbiyev. - Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, - c. 1. - 1967, - 637 s., s. 446-460
65. Nəbiyev, B.Ə. Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı / B.Nəbiyev.- Bakı: Elm, - 1977, - 329 s.
66. Nəbiyev, B.Ə. Dama-dama göl olar... // Ədəbiyyat qəzeti. - Bakı, - 1951, 4 noyabr. – s. 4
67. Nəbiyev, B.Ə. Didərgin şair (Almaz İldırımın yaradıcılıq yolu) / B.Nəbiyev. - Bakı: XXI - Yeni Nəşrlər Evi, - 2005, - 120 s.
68. Nəbiyev, B.Ə. Dörd uşaq kitabı haqqında // B.Nəbiyev. - Bakı: Azərbaycan, - 1954, №8, - s. 141-142
69. Nəbiyev, B.Ə. Ədəbiyyatşünaslıq müasir humanitar düşüncə kontekstində // Humanitar elmlərin müasir durumu və ədəbiyyatşünaslığın nəzəri-metodoloji məsələləri, - Bakı: Elm, - 2010, - 554 s., - s. 39-44.
70. Nəbiyev, B.Ə. Ənənə və novatorluq problemi haqqında (Beynəlxalq ədəbiyyatçılar seminarı nümayəndəsinin qeydləri) // Azərbaycan gəncləri. – 1957, 25 sentyabr. – s. 3-4.
71. Nəbiyev, B.Ə. Görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli // Azərbaycan. – 1958, 29 noyabr, - s. 248
72. Nəbiyev, B.Ə. Görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas: F. Köçərlinin həyat və yaradıcılığı / - Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, - 1963, - 162 s.
73. Nəbiyev, B.Ə. Hərənin öz yolu var... / B.Nəbiyev. - Bakı: Çinar-Çap, - 2008, - 466 s.
74. Nəbiyev, B.Ə. Xəzan vurmasın / B.Nəbiyev. - Bakı: Elm, - 2006, - 452 s.

75. Nəbiyev, B.Ə. İstiqlal şairi (X. R.Ulutürkün həyatı, mübarizəsi və yaradıcılıq irsi) B.Nəbiyev. - Bakı: Elm, - 2001, - 348 s.
76. Nəbiyev, B.Ə. Kənd həkimi (Həsən Seyidbəylinin eyniadlı povesti haqqında) // Ədəbiyyat və incəsənət.- Bakı, - 1951, 4 noyabr. – s. 4.
77. Nəbiyev, B.Ə. Koroğlu // Kommunist. - 1960, 13 noyabr. – s. 4.
78. Nəbiyev, B.Ə. Firidun bəy Köçərli Füzuli haqqında // Azərbaycan gəncləri. - 1958, 19 noyabr, - s. 3
79. Nəbiyev, B.Ə. Firidun bəy Köçərli xalq müəllimi haqqında // Azərbaycan müəllimi. - 1959, №37 (1025), 7 may. – s. 4
80. Nəbiyev, B.Ə. Firidun bəy Köçərli (Mənalı ömürdən səhifələr) / B.Nəbiyev. - Bakı: Gənclik, - 1984, - 228 s.
81. Nəbiyev, B.Ə. Firidun bəy Köçərlinin pedaqoji fikirləri haqqında // - Bakı: Azərbaycan məktəbi, - 1959, №6, - s. 43-48
82. Nəbiyev, B.Ə. Firudun bəy Köçərli və rus ədəbiyyatı // - Bakı: ADU-nun Elmi əsərləri, Humanitar seriya, ADU Nəşriyyatı, 1959, №1, - s. 21-31
83. Nəbiyev, B.Ə., Qarayev, Y.V. Xalq məənəviyyatının güzgüsü: “Kitabi-Dədə Qorqud” / - Bakı: Elm, - 1999, - 32 s.
84. Nəbiyev, B.Ə. Qatar gedir... // Azərbaycan gəncləri.- 1961, 26 dekabr, - s. 4
85. Nəbiyev, B.Ə. Müasirlik və sənətkarlıq uğrunda (Ədəbi-tənqidi məqalələr) / B.Nəbiyev. - Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, - 1966, - 126 s.
86. Nəbiyev, B.Ə. Ölümsüzlüyün sirri / B.Nəbiyev. - Bakı: Sabah, - 1991, - 193 s.
87. Nəbiyev, B.Ə. Özümüzdən başlayaq / B.Nəbiyev. - Bakı: Elm, - 1990, - 292 s.
88. Nəbiyev, B.Ə. Roman və müasir qəhrəman / B.Nəbiyev. - Bakı: Yazıçı, - 1987, - 296 s.
89. Nəbiyev, B.Ə., Salmanov Ş.M. Ədəbiyyat. XI siniflər üçün dərslik. / - Bakı: Maarif, - 1996, - 336 s.
90. Nəbiyev, B.Ə. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Nəbiyev. Red. Nikpur Cabbarlı. - Bakı: Çinar-Çap, c. 1. - 2009, - 492 s.
91. Nəbiyev, B.Ə. Seçilmiş əsərləri. [5 cilddə] / B.Nəbiyev. Red. Vaqif Arzumanlı. - Bakı: Çinar-Çap, c. 2. - 2009, - 558 s.

92. Nəbiyev, B.Ə. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Nəbiyev. Red. Teymur Kərimli. - Bakı: Çinar-Çap, c. 3. - 2009, - 616 s.
93. Nəbiyev, B.Ə. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Nəbiyev. Red. Qəzənfər Paşayev. - Bakı: Çinar-Çap, c. 5. - 2009, - 612 s.
94. Nəbiyev, B.Ə. Söz ürəkdən gələndə / B.Nəbiyev. - Bakı: Yazıçı, - 1984, - 284 s.
95. Nəbiyev, B.Ə. Süngüyə çevrilmiş qələm (Azərbaycan sovet ədəbiyyatı Böyük Vətən müharibəsi illərində) / B.Nəbiyev. - Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, - 1970, - 214 s.
96. Nəbiyev, B.Ə. Təzə izlər sorağında / B.Nəbiyev. - Bakı: Yazıçı, - 1979, - 216 s.
97. Nəbiyev, B.Ə. Yadigar üzük (Mədinə Gülgünün eyniadlı kitabı haqqında) // "Azərbaycan" jurnalı, 1953, №12, s. 137-140
98. Nəbiyev, B.Ə. Yeni hekayələrimiz haqqında // - Bakı: Azərbaycan, - 1958, №2, - s. 214-224.
99. Nərimanov, N.N. Tənqid "hifzül-səhhət" // Yeni iqbal. - Bakı: - 1916, 11 yanvar
100. Paşayev, Q.M. Ədəbiyyatşünaslıq elmimizin patriarxı / Q.Paşayev. - Bakı: Ozan, - 2010, - 104 s.
101. Rəhimova E. Müasir ədəbiyyatşünaslığın təhlil metodologiyasına bir baxış // - Bakı: Filologiya məsələləri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Elm və təhsil, - 2014, №5, - 471s., - s. 360-365
102. Salmanov, Ş.M. Müasir Azərbaycan tənqidinin təşəkkülü və inkişaf meyilləri: / Filologiya elmləri doktoru, ...dis., - Bakı, - 1996 - 389 s.
103. Salmanov, Ş.M. Müasirlik fəhmi // Akademik Bəkir Nəbiyev haqqında soraq kitabı. - Bakı: Elm, - 2010, - 388 s., - s. 187-188
104. Salmanov, Ş.M. Müasirlik hissi ilə / Bəkir Nəbiyev. Söz ürəkdən gələndə (ədəbi tənqidi məqalələr) / - Bakı: Yazıçı, - 1984, - 284 s., - s. 5-8
105. Salmanov, Ş.M. Mühüm mövzunun tədqiqi // - Bakı: Azərbaycan, - 1978, №8, - s. 197-20
106. Salmanov, Ş.M. Sərt illər ədəbiyyatının tədqiqi // Ədəbiyyat və incəsənət. - 1970-ci il, 19 sentyabr. – s. 12

107. Salmanov, Ş.M. Tənqidçi və ədəbi proses (Akademik Bəkir Nəbiyevin ədəbi - elmi fəaliyyəti və tənqidi görüşləri) / Ş.Salmanov. - Bakı: Səda, - 2001, - 154 s.
108. Seyidov, Y.M. Süngiyə çevrilmiş qələm // Azərbaycan gəncləri. - Bakı, - 1970, 15 oktyabr, - s. 4
109. Şəmsizadə, N.Ş. Seçilmiş əsərləri: [3cildə] / - Bakı: Elm, - c. 3. - 2011, - 504
110. Şərifova, S.Ş. Bəkir Nəbiyevin ədəbi-tənqidi görüşləri // http://www.academia.edu/15397520/B%C6%8FK%C4%B0R_N%C6%8FB%C4%B0YEV%C4%B0N_%C6%8FD%C6%8FB%C4%B0-
111. Talıbzadə, K.A. Abbas Səhhət monoqrafiya / K.Talıbzadə. -Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, - 1991, - 332 s.
112. Talıbzadə, K.A. Firidun bəy Köçərli // Fikrin karvanı (Görkəmli Azərbaycan tənqidçi və ədəbiyyatşünasları) / Tərt. ed. və red. Elçin. - Bakı: Yazıçı, - 1984, - 348 s., - s. 50-62
113. Talıbzadə, K.A. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi (1905-1917-ci illər) / K.Talıbzadə. - Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, - 1966, - 539 s.
114. Vaqif Bayatlıya 20 sual. (şair V.Bayatlı Odərlə müsahibə) // Yol.- Bakı, - 1991, №11, - s. 14
115. Vurğun, S.Y. Əsərləri (Məqalə, məruzə, nitq, təbrik, və oçerklər): [6 cildə] / Red. Kamal Talıbzadə. - Bakı: Elm, - c. 5.- 1972, - 426 s.
116. Yıldırım, A.Ə. Qara dastan / A.Yıldırım. - Bakı: “Aydın” İstehsalat-Kommersiya Mərkəzinin Mədəniyyət Qurumu, - 1994, - 144 s.
117. Yusifli, C.Ə. Bir söz söylə, bu dünyadan olmasın... / C.Yusifli. - Bakı: Mütərcim, - 2002, - 116 s.
118. Yusifli, V.Ə. Poeziyanın yolları və illəri (1960-2000-ci illər) / V.Yusifli. - Bakı: Mütərcim, - 404 s.
119. Yusifoğlu, R.Y. Ədəbi-nəzəri fikrin inkişaf mərhələləri / R.Yusifoğlu. - Bakı: Elm və təhsil, - 2016, - 368 s.

Türk dilində

120. Hüseynova, E.D. Bakir Nabiyev'in bilimsel araştırmalarında çeviri sorunları. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (Sosyal ve Eğitim Bilimleri) (UBAK), 11-14 Temmuz - 2019, Bandırma, - s. 255-266

Rus dilində

121. Ариф, М.М, С.Лукьянова. Братское содружество литератур. - Баку: Элм, - 1972, - 94 с.
122. Белинский, В.Г. Собрание сочинений: [в 3-х томах] Москва: Гос. изд. худ, лит., - т. 2. - 1948, - 932 с.
123. Боров, Ю.Б. Методология современного литературоведения: проблемы историзма. Москва: Наука, - 1978, - 366 с.
124. Гусейнова, Е.Д. Тема войны в научных исследованиях Бакира Набиева. Закарпатьські філологічні студії. - Ужгород, - 2018, - т. 2, №5, - с. 106-110
125. Заманов, А.Ф. Критик, публицист, общественный деятель // Литературный Азербайджан. - 1964, №2, - с. 115-117
126. Косиков, Г.К. Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. Москва: МГУ. - 1987, - 532 с.
127. Марксистский метод в литературоведении // http://www.litra-lik-bez.com/publ/slovar/m/marksistskij_metod_v_literaturovedenii/22-1-0-611
128. Набиев, Б.А. Азербайджанская литература // История многонациональная советская литература: [в 6 томах], Москва: - т. 3. - 1970, - 632 с., - с. 302-314
129. Набиев, Б.А. Азербайджанская советская литература периода Великой Отечественной войны / Под. редактор: В.В.Девитт. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, - 1965, - 59 с.

130. Набиев, Б.А. Язык перевода. (О сборнике стихов Константина Симонова «Друзья и враги» на азербайджанском языке в переводе Талыта Эйюбова) // Дружба народов. Москва: - 1952, №2, - с. 4
131. Султанов, Т. Ценная монография // Молодеж Азербайджана. - Баку - 1964, 29 январь, - с. 3
132. Фризмана Л.Г. Становление русской критики // Литературная критика 1800-1820-х годов. Автор статьи, состав, примечания и подготовка текста Л.Г.Фризмана / Под ред. С.Краснова. Москва: Художественная литература, - с. 3, - 343 с.
133. Щукина Т.С. Теоретические проблема художественной критики / Под ред. К.М.Наумова / Москва: Мысль, - 1974, - 144 с.